

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.825>

<https://orcid.org/0000-0002-3024-2727>

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Valda Budreckaitė

Lietuvos posocialistinės transformacijos vieta populiariosios atminties žemėlapyje

DAKTARO DISERTACIJA

Socialiniai mokslai,
Politikos mokslai (S 002)

VILNIUS 2025

Disertacija rengta 2019–2025 metais Vilniaus universitete.

Mokslinė vadovė – prof. dr. Ainė Ramonaitė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – S 002).

Gynimo taryba:

Pirmininkė – prof. dr. Natalija Arlauskaitė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – S 002).

Narės:

prof. dr. Dovilė Budrytė (Džordžijos Gvineto (JAV) koledžas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – S 002),

doc. dr. Diana Mincytė (Niujorko miesto universitetas, socialiniai mokslai, sociologija, S 005),

doc. dr. Kristina Šliavaitė (Lietuvos socialinių mokslų centras, socialiniai mokslai, sociologija, S 005);

doc. dr. Inga Vinogradnaitė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – S 002).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2025 m. rugsėjo 26 d. 15 val. Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto 402 auditorijoje. Adresas: Vokiečių g. 10, Vilnius, Lietuva, tel. +370 525 14130; el. paštas tspmi@tspmi.vu.lt.

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto bibliotekoje ir Vilniaus universiteto interneto svetainėje adresu:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.825>

<https://orcid.org/0000-0002-3024-2727>

VILNIUS UNIVERSITY

Valda Budreckaitė

The Location of Lithuania's Post-Socialist Transformation on the Map of Popular Memory

DOCTORAL DISSERTATION

Social Sciences,
Political Science (S 002)

VILNIUS 2025

The dissertation was prepared between 2019 and 2025 at Vilnius University.

Academic Supervisor – Prof. Dr. Ainė Ramonaitė (Vilnius University, Social Sciences, Political Science – S 002).

This doctoral dissertation will be defended in a public meeting of the Dissertation Defence Panel:

Chairwoman – Prof. Dr. Natalija Arlauskaitė (Vilnius University, Social Sciences, Political Science – S 002).

Members:

Prof. Dr. Dovilė Budrytė (Georgia Gwinnett College, Social Sciences, Political Science – S 002),

Assoc. Prof. Dr. Diana Mincytė (City University of New York, Social Sciences, Sociology – S 005),

Assoc. Prof. Dr. Kristina Šliavaitė (Lithuanian Centre for Social Sciences, Social Sciences, Sociology – S 005),

Assoc. Prof. Inga Vinogradnaitė (Vilnius University, Social Sciences, Political Science – S 002).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 3 p.m. on 26 September 2025 in Room 402 of the Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University.

Address: Vokiečių Street 10, Vilnius, Lithuania.

Tel. +37052514130; e-mail: tspmi@tspmi.vu.lt.

The text of this dissertation can be accessed at the Vilnius University Library as well as on the website of Vilnius University:

www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

TURINYS

ĮVADAS.....	7
1. TEORINĖS GAIRĖS	35
1.1. Nuo Maurice'o Halbwachso iki šiuolaikinių socialinės atminties studijų.....	35
1.2. Eviataras Zerubavelis ir jo sociomentalinė topografija	39
1.3. Periodizacija ir atminties tankis	41
1.4. Siužetinės linijos ir naratyvų tipai	45
1.5. Dominuojanti atmintis ir populiarioji atmintis	49
2. KOKYBINIŲ DUOMENŲ RINKIMO IR ANALIZĖS METODAI.....	53
2.1. Duomenų rinkimo metodas: kokybiniai interviu su tarpusavyje skirtingais asmenimis	53
2.2. Duomenų analizės metodas: teminė ir teminė-naratyvinė analizė ...	59
3. DUOMENŲ ANALIZĖ: PERIODIZACIJA IR ATMINTIES TANKIS, PENKI NARATYVAI	66
3. 1. Prisimenant dabartį: Nepriklausomybės periodas kaip laipsniškos kaitos laikotarpis po tektoninio lūžio	67
3.1.1. <i>Staccato</i> : esminis lūžis.....	68
3.1.2. <i>Legato</i> : laipsniška kaita dabartinėje Nepriklausomybės epochoje.....	72
3.1.3. Atminties įduba: blankus, kasdieniškas laikas po Atgimimo metų <i>pakilimo</i>	76
3.2. Prasidėjusio atsigavimo naratyvas: apie pozityvias permainas ir sovietmečio įspaudą, kuriam pranykti prireiks kelių kartų	81
3.2.1. Naratyvo bruožai	81
3.2.2. Pasakoja Alma	83
3.2.3. Pasakoja Marija	87
3.3. Staigaus griuvimo naratyvas: apie plataus masto destruktivius procesus, nukentėjusį eilinį žmogų ir to kaltininkus	89
3.3.1. Naratyvo bruožai	89
3.3.2. Pasakoja Silvija	93

3.3.3. Pasakoja Vincentas	97
3.3.4. Pasakoja Tomas	101
3.4. Laisvės veikti laiko naratyvas: apie lengvesnį, laisvesnį Nepriklausomybės periodo pradžios laiką, kuris praėjo	105
3.4.1. Naratyvo bruožai	105
3.4.2. Pasakoja Jolanta Lebednykienė	107
3.5. Darbo ir atpildo naratyvas: apie darbštumą, veikumą, atpildą ir vadinamuosius <i>pašalpinius</i>	110
3.5.1. Naratyvo bruožai	110
3.5.2. Pasakoja Gražina	112
3.5.3. Pasakoja Vanda	115
3.6. Naratyvas apie išverstakailius: uolius komunistus ir ateistus, kurie po lūžio elgiasi kaip uolūs patriotai ir tikintieji.....	117
3.6.1. Naratyvo bruožai	117
3.6.2. Pasakoja Giedrė	119
3.6.3. Pasakoja Joana.....	121
3.7. Penki naratyvai viename populiariosios atminties žemėlapyje ...	123
3.7.1. Ir staigus griuvimas, ir prasidėjęs atsigavimas: pasakoja Kazimieras	124
3.7.2. <i>Išverstaskūriai</i> griuvimo kaltininkai: pasakoja Aldona	127
3.7.3. Vienas pasakotojas, keturi naratyvai: pasakoja Edvardas ...	130
IŠVADOS.....	138
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	144
PRIEDAS. IMTIES MATRICA.....	161
SUMMARY	168
APIE DISERTANTĘ	177
PADĖKA.....	178
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	179

IVADAS

Tyrimo problema ir klausimas

Miglotai pamenu, kad vaikystėje, devyniasdešimtiniais¹, turėjau seną, turbūt dar sovietmečiu pagamintą, stalo žaidimą, sukurtą pagal Arthuro Conano Doyle'io *Paslaptinę šalį* (angl. *The Lost World*). Ridendami kauliukus, drauge su personažais, žaidėjai judėdavo ne tik erdve, per Pietų Amerikos džungles, bet tam tikra prasme ir laiku – atsidurdavo priešistoriniame pasaulyje su dinozaurais. Rašydama šias eilutes, blankų epizodinį atsiminimą, kuriame viena tyrinėju stalo žaidimą, patalpinau į kažką panašaus į žemėlapi: aš mąstau apie devyniasdešimtinis, esančius kažkur prie kur kas didesnę teritoriją laike užimančio sovietmečio, bet jau esmingai nuo jo besiskiriančius. Kita vertus, besiskiriančius ir nuo šiandienos. Šis žemėlapis nėra mano vienos: pavadinimai ir konotacijos varijuoja (*Devyniasdešimtiniai? Devyniasdešimtieji? 10-asis dešimtmetis? Transformacija? Tiesiog Nepriklausomybės periodo pradžia?*), bet, regis, daug žmonių laiką dalija panašiai ar daugmaž šitaip.

Laikas po Nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje apibrėžiamas pozityviai – per sėkmingos demokratizacijos, vesternizacijos prizmę². Maždaug nuo 2015 metų Lietuvos viešojoje erdvėje, pirmiausia – kultūroje ir popkultūroje, pradėjo populiarėti minėtieji devyniasdešimtieji (kaip dešimtmetis) arba devyniasdešimtiniai. Visų parodų, knygų, filmų, spektaklių (ir taip toliau) suregistravimas jau galėtų tapti atskiros darbo objektu. Galima paminėti, pavyzdžiui, populiarią MO muziejaus parodą *Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR*³, Rimanto Kmitos knygą *Pietinia kronikas*⁴, Virginijos Kulvinskaitės knygą *kai aš buvau malalietka*⁵, Arvydo Stašaičio *Kaip kūrėme kapitalizmą: tikra Lietuvos verslininko 1980–2000 m. istorija*⁶, filmus *Stebuklas* (rež. Eglė Vertelytė, 2017) ir *Gimtinė* (rež. Tomas Vengris,

¹ Žodis bus pakomentuotas toliau įvade.

² Alfonsas Eidintas et al., „Leidinio sudarytojų pratarmė“, iš *Lietuvos sėkmės*, sudaryt. Alfonsas Eidintas et al. (Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2024), 12–14; Asta Ranonytė, „Lithuania“, iš Bistra Stomenova et al., „Mapping the Teaching of Transition“, iš *Teaching the History of Transition: A Handbook for History and Civic Education*, sudaryt. Alexander Formozov ir Leonie Sichtermann (Berlin: Austausch, 2023), 53–60.

³ „Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR“, MO muziejus, žiūrėta 2025 m. birželio 16 d., <https://mo.lt/ivykiai/rusiu-atsiradimas-90-uju-dnr/>

⁴ Vilnius: Tyto alba, 2016 [pirmas leidimas].

⁵ Vilnius: Kitos knygos, 2019.

⁶ Vilnius: Kitos knygos, 2021. Parengė Darius Pocevičius.

2019), Kmitos knygos ekranizaciją *Pietinia kronikas* (rež. Ignas Miškinis, 2024). Pasak kai kurių kultūros leidiniuose bei portaluose pasisakančių autorių, minėtoje parodoje ir populiariuose kūriniuose dominuoja supaprastintas ir stipriai romantizuotas dešimtmečio vaizdavimas⁷. 2019 metais prozininkas, kritikas Andrius Jakučiūnas, rašydamas apie laikotarpio vaizdavimą literatūroje – jo žodžiais, „linksmąjį gariūnmetį“ ar net „herojiškąjį gariūnmetį“, tai siejo su žodine tradicija: „tekstai parodė, kad žodinėje tradicijoje jau susiformavęs monolitiškas ir labai nedaug atspalvių turintis gariūnmečio vaizdinys“⁸. 2025 metų pradžioje „Naujam židiniui-Aidams“ rašantis autorius Tomas Daugirdas, pažiūrėjęs itin populiarią filmą „Pietinia kronikas“⁹, visgi svarstė, kad vyresniųjų kartų žmonės sudėtingų laikotarpio realijų nenori prisiminti: „[Filme] beveik nesama suaugusiųjų pasaulio. [...] Radikalių socialinių ir ekonominių transformacijų laikotarpiai paprastai yra įdomūs tyrinėtojams, tačiau daug mažiau įdomūs tiems, kurie juos išgyveno. Šie veikiau tuos metus nori pamiršti kaip savitą „prarastą laiką“¹⁰.

Tačiau visuomenės lygmeniu sklendo savitos atsikartojančios frazės, bylojančios apie maždaug tą patį laiką: pasakojama, pavyzdžiui, apie

⁷ Pavyzdžiui: Andrius Jakučiūnas, „Linksmasis ir herojiškasis gariūnmetis, kurio nebuvo (daug klausimų)“, *Metai: literatūros žurnalas*, paskelbta 2019 m. balandžio 9 d., <https://www.zurnalasmetai.lt/?p=3555>; Andrius Jakučiūnas, „Remyga“ – kaip postūmis permastyti, ko prisidirbome“, *15min*, paskelbta 2021 m. spalio 4 d., <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/literatura/andrius-jakuciunas-remyga-kaip-postumis-permastyti-ko-prisidirbome-286-1575288>; Tomas Daugirdas, „Nepriklausomybė ir neprijaukinti 90-iejai“, *Naujasis židinys-Aidai* 1 (2025): 4–5; Julija Fomina, „Ar tikrai visi norėjome garantų džinsų? Paroda „Rūšių atsiradimas. 1990-ųjų DNR.“ MO muziejuje“, *Artnews.lt*, paskelbta 2020 m. sausio 14 d., <https://artnews.lt/ar-tikrai-visi-norejomegarintu-dzinsu-paroda-rusiu-atsiradimas-1990-uju-dnr-mo-muziejuje-55537>; Gytis Norvilas, „Akinanti gariūnmečio saulė, arba Kokia nostalgijos kaina“, *Lrt.lt*, paskelbta 2025 m. vasario 22 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2491456/gytis-norvilas-akinanti-gariunmecio-saule-arba-kokia-nostalgijos-kaina>.

⁸ Jakučiūnas, „Linksmasis ir herojiškasis gariūnmetis“.

⁹ Filmą tapo pačiu žiūrimiausiu filmu nepriklausomos Lietuvos istorijoje. Gediminas Kajėnas, „Neįtikėtina filmo „Pietinia kronikas“ sėkmė – pagerino net du Lietuvos rekordus“, *15min*, paskelbta 2024 m. kovo 17 d., <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/kinas/neitiketina-filmo-pietinia-kronikas-sekme-sumuse-net-du-lietuvos-rekordus-4-2414114>.

¹⁰ Daugirdas, „Nepriklausomybė ir neprijaukinti 90-iejai“, 4.

*sugriautus kolūkius*¹¹, *žemės skraidinimą*¹², *išverstaskūrius* – po sociopolitinio lūžio elgseną pakeitusius asmenis¹³. Tarkime, 2024 metų rudenį komikas Paulius Ambrazevičius *LaisvėsTV* pasakojo: „Kai bendrauju su paprastais rinkėjais [juokiasi], su kaimo žmonėmis ir su tiesiog, tarkim, ne didmiesčių gyventojais [...], tai jiems tikrai Landsbergis, tikrai, čia juokas juokais, bet vis dar turi žmonės nuoskaudą dėl profesoriaus Vytauto Landsbergio – ir ne to, ką jisai veikė, nežinau, būdamas Seimo pirmininku, bet ką jisai veikė iškart [pabrėžia] po Nepriklausomybės. Mes galim šaržuot kiek norim kolūkių griovimą [...], bet žmonės vis dar atrodo, kad jis buvo kaltas, kad dabar Lietuvos kaime yra blogiau negu galėtų būt, jeigu jis nebūtų daręs to, ką jisai darė.“¹⁴ Atrodo, kad transformacijos nepamiršo, apie ją pasakoja ir vyresnieji, *ne* laikotarpio vaikai ir paaugliai, tik tokių pasakojimų turinys lieka mažai apmąstytas, reflektuotas: kaip jau buvo galima suprasti iš Ambrazevičiaus citatos, viešojoje erdvėje jis, ypač kalbėjimas apie *sugriautus kolūkius*, marginalizuojamas – pavyzdžiui, per nuomonės formuotojų ironiją, sarkazmą¹⁵.

Atsiminimai nėra *tik* atsiminimai, pasakojimai – *tik* pasakojimai. Kaip rašo Jamesas V. Wertschas ir Henry'is L. Roedigeris III, kultūriniai įrankių rinkiniai, ypač pasakojimai arba naratyvai, padeda žmonėms suprasti bendrą praeitį. Atsiminimai, pateikti naratyvais, dažnai nelojalūs faktams,

¹¹ Agnė Obelenytė, „Pandeminių protestų prielaidos Lietuvoje: įsitikinimų sąryšių analizė“ (magistro darbas, Vilniaus universitetas, 2022), 38–39, 41 (cituojami protestų dalyviai); Vaiva Klimaitė ir Odeta Geleželytė, „Kai sunku vėl pasitikėti: nusivylimo išgyvenimai po artimojo savižudybės“, iš *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sudaryt. Danutė Gailienė (Vilnius: Eugrimas, 2015), 254.

¹² Obelenytė, „Pandeminių protestų prielaidos Lietuvoje“, 39.

¹³ Liucija Vervečkienė, „Visi buvo patriotai vis tiek, norėjo tos nepriklausomybės“: kartos po „lūžio“ atminties darbas ir buvusio režimo samprata“ (daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2022), 113–114 (vyresniųjų kartų astovai mini „išverstaskūrius“).

¹⁴ LaisvėsTV, „Spalio aptarimas | Pensininkė Vilija apgavo | Landsbergis out | Koalicija | Seimo rinkimai | VLK“, *YouTube*, spalio 31, 2024, 00:39:20–00:49:06, <https://www.youtube.com/watch?v=RWOHPdqaHMM&>.

¹⁵ Pavyzdžiui: LaisvėsTV, „Landsbergių Lietuva, vilos bei pietūs pasaulio pakrasty! || Laikykitės ten || S06E07 || Laisvės TV“, *YouTube*, spalio 17, 2021, https://www.youtube.com/watch?v=F3kV_0THFMc; Andrius Užkálnis, „Žlibinėtojai pro taukuotus sovietinius akinius“, *Delfi*, sausio 26, 2022, <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/uzkálnis-zlibinetojai-pro-tau-kuotus-sovietinius-akinius.d?id=89303991>.

simplifikuoti¹⁶, tačiau tai jų nedaro mažiau reikšmingų. Juk naratyvai, kaip rašo žymi jų tyrėja Catherine Kohler Riessman, naudojami argumentuojant, siekiant įtikinti klausytojus, sužadinti empatiją arba mobilizuoti veikti¹⁷. Pasitelkiant paplitusius naratyvus implicitiškai subraižomos socialinės skirtys ir hierarchijos. „Jie yra perspektyvos, iš kurių žvelgiama į visuomenę ir socialinius ryšius [...] Tam tikrų grupių nariai juos žino, jais dalijasi, o tai formuoja jų gyvenimus – naratyvai padeda apsispręsti, kurie žmonės laikytini vertingais, o kurie – ne“, – rašo žymi sociologė Michèle Lamont¹⁸.

Gyventojų atsiminimai, naratyvai apie transformacijos laikotarpį Rytų Europoje pastaraisiais metais analizuojami vis aktyviau, apie tai leidžiamos ištisos knygos¹⁹. Olgos Malinovos ir Gulnaz Sharafutdinovos teigimu, itin neigiamas, trauminis devyniasdešimtinių vaizdinys Rusijoje padėjo legitimuoti Vladimiro Putino režimui – Putinas apibrėžtas kaip gelbėtojas²⁰. Akademinėje literatūroje pažymima, kad Vokietijoje, Lenkijoje, Vengrijoje ir kitose šalyse dalies žmonių atsiminimai apie transformacijos laikotarpį neatitinka kur kas pozityvesnių nei Rusijoje dominuojančių naratyvų, oficialios retorikos apie šį laiką²¹. Su transformacijos patirtimis ir

¹⁶ James V. Wertsch ir Henry L. Roediger III, „Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches“, *Memory* 16, nr. 3 (2008): 321–324, <https://doi.org/10.1080/09658210701801434>.

¹⁷ Catherine Kohler Riessman, *Narrative Methods for the Human Sciences* (Los Angeles: SAGE, 2008), 7–10.

¹⁸ Michèle Lamont, *Seeing Others* (New York: Atria/One Signal Publishers, 2025), 51.

¹⁹ Veronika Pehe and Joanna Wawrzyniak, sudaryt., *Remembering the Neoliberal Turn: Economic Change and Collective Memory in Eastern Europe after 1989*, (Abingdon: Routledge, 2024); Kaja Kaźmierska ir Katarzyna Waniek, sudaryt., *Telling the Great Change. The Process of the Systemic Transformation in Poland in Biographical Perspective* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020); Hanna Haag ir Till Hilmar, sudaryt., *Erinnerung des Umbruchs, Umbruch der Erinnerung: die Nachwendezeit im deutschen und ostmitteleuropäischen Gedächtnis* (Wiesbaden: Springer VS, 2024).

²⁰ Olga Malinova, „Framing the Collective Memory of the 1990s as a Legitimation Tool for Putin’s Regime“, *Problems of Post-Communism* 68, nr. 5 (2021): 429–441, doi:10.1080/10758216.2020.1752732; Olga Malinova, „Political Uses of Memory of the Early Period of the Post-Soviet Transformations in Contemporary Russia“, iš *Remembering the Neoliberal Turn: Economic Change and Collective Memory in Eastern Europe after 1989*, sudaryt. Veronika Pehe and Joanna Wawrzyniak (Abingdon: Routledge, 2024), 77–92; Gulnaz Sharafutdinova, *The Red Mirror: Putin’s Leadership and Russia’s Insecure Identity* (New York: Oxford University Press, 2020), 105–132.

²¹ Jill Massino and Markus Wien, „Introduction: Everyday Postsocialism in Eastern Europe: Continuities, Ruptures, and Alternative Temporalities“, iš *Everyday*

atsiminimais apie ją siejamas dabartinis populizmo stiprėjimas ir kraštutinės dešinės iškilimas regione²². Tiesa, nereikėtų manyti, kad laikotarpį buvusių socialistinių šalių gyventojai prisimena vien neigiamai – rašoma ir apie eilinių piliečių nostalgiją jam²³. Literatūroje paliečiamas ir laikotarpio ribų, jo pabaigos klausimas. Devyniasdešimtinių pradžioje akademikai ir politikos formuotojai numatė, kad laikinas ekonomikos nuosmukis bus skausmingas posocialistinių šalių gyventojams, bet manė, kad jį atpirks spartus ekonomikos augimas vėliau²⁴. Kaip jau užsiminta, Rusijoje dabar išskiriami девяностые (devyniasdešimtiniai), laikas iki Putino atėjimo į prezidento postą²⁵. Literatūroje apie šalis, 2004-aisiais tapusias Europos Sąjungos narėmis (Lietuva – viena iš tokių), ties šiais metais dažnai nubrėžiama ir transformacijos pabaiga ar bent svarbi pasiekta riba²⁶. Visgi rašydamos apie

Postsocialism in Eastern Europe: History Doesn't Travel in One Direction, sudaryt. Jill Massino and Markus Wien (West Lafayette: Purdue University Press, 2024), 3; Gill Massino, „The Power of Memories: Narrating Transition in Eastern Europe“, iš *Erinnerung des Umbruchs, Umbruch der Erinnerung : die Nachwendzeit im deutschen und ostmitteleuropäischen Gedächtnis*, sudaryt. Hanna Haag ir Till Hilmar (Wiesbaden: Springer VS, 2024), 46–52; Philipp Ther, *How the West Lost the Peace: the Great Transformation Since the Cold War* (Cambridge: Polity Press, 2023), 87.

²² Pavyzdžiui: Ther, *How the West Lost the Peace*, 27–35; Sabine Volk, „Fractured Memory Regimes and Populist Mnemonic Warriors in Germany and Poland“, iš *Erinnerung des Umbruchs, Umbruch der Erinnerung: die Nachwendzeit im deutschen und ostmitteleuropäischen Gedächtnis*, sudaryt. Hanna Haag ir Till Hilmar (Wiesbaden: Springer VS, 2024), 205–223; Momchil Metodiev ir Louisa Slavkova, „Post-communist Transition: the Division of Narratives“, iš *Teaching the History of Transition: A Handbook for History and Civic Education*, sudarė Alexander Formozov ir Leonie Sichtermann (Berlin: Austausch, 2023), 16.

²³ Veronika Pehe, „The Wild 1990s: “Transformation Nostalgia” Among the Czech Student Generation of 1989“, *East Central Europe* 46, nr. 1 (2019): 111–134, doi: <https://doi.org/10.1163/18763308-04601007>; Otto Boele, „Perestroika and the 1990s – Those Were the Best Years of My Life!“ Nostalgia for the Post-Soviet Limbo“, iš *Post-Soviet Nostalgia: Confronting the Empire's Legacies*, sudaryt. Otto Boele, Boris Noordenbos ir Ksenia Robbe (New York : Routledge, 2020), 203–223.

²⁴ Ghodsee ir Orenstein tai vadina J kreivės perspektyva: Kristen Ghodsee ir Mitchell Alexander Orenstein, *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions* (New York: Oxford University Press, 2021), 5–8 .

²⁵ Анастасия Бонч-Осмоловская, „Имена времени: эпитеты десятилетий в национальном корпусе русского языка как проекция культурной памяти“, *Шаги/Steps* 4 (2018): 115–146.

²⁶ Pavyzdžiui: Oleh Havrylyshyn, *Divergent Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All or Capitalism for the Few?* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), XIII; Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008), 15–16, 346, 447;

atmintį Rytų Europos šalyse po 1989 metų, Veronika Pehe ir Joanna Wawrzyniak atkreipia dėmesį, kad periodizacija visuomenės lygmeniu paini ir regione stipriai varijuoja²⁷. Lietuvoje atsiminimų, naratyvų apie transformaciją tyrimų kryptimi dar tik daromi pirmieji žingsniai. (Prie išsamesnės tyrimų apžvalgos bus sugrįžta toliau įvade.)

Glausčiau suformulavus tai, kas buvo aptarta ankstesnėse pastraipose, nors Lietuvos viešojoje erdvėje dominuoja pozityvus posocialistinės transformacijos arba Nepriklausomybės periodo pradžios matymas, visuomenėje lieka aktualūs alternatyvūs pasakojimai apie šį laikotarpį, apie kurių turinį žinome mažai; taip pat nežinome, kiek laiko, žiūrint iš piliečių perspektyvos, truko intensyvių permainų laikotarpis, kada daugmaž nusistovėjo nauja sociopolitinė tvarka (jeigu apskritai išskiriamas atskiras periodas). Kyla **klausimas**, kokią vietą posocialistinė transformacija užima visuomenės atmintyje: koks su transformacijos įvykiais, procesais susijęs periodas arba periodai išskiriami (jeigu išskiriami) visuomenės lygmeniu? Koks naratyvas arba naratyvai visuomenėje siejami su transformacijos įvykiais ir procesais?

Periodai (o ne vien periodas) minimi, nes nežinome, ar visuomenės lygmeniu išskiriamas periodas, atitinkantis viešojoje erdvėje minimus devyniasdešimtinius: gal intensyvių permainų tarpsnis skyla į kelis (sub)periodus, gal sutampa keli stambesni ir smulkesni periodai, o gal išsikristalizavusio periodo tiesiog nėra. Naratyvas arba naratyvai neprivalo suktis *būtent* apie transformacijos laikotarpį, *tik* apie jį – galbūt jie platesni, bet intensyvios sociopolitinės transformacijos įvykiai, procesai (pvz., valstybės turto privatizavimas, nuosavybės teisių į okupacijos metais nacionalizuotą turtą atkūrimas) jame arba juose vienaip ar kitaip užkabinami.

Skaitytojui ar skaitytojai jau galėjo kilti klausimas, kaip šioje disertacijoje suvokiama posocialistinė transformacija, stebinti kai kurie vartojami žodžiai – pavyzdžiui, *devyniasdešimtiniai*. Tad toliau įvade pereisime prie detalesnės ligšiolinių tyrimų, skirtų posocialistinei transformacijai, apžvalgos, o šioje apžvalgoje skirsime dėmesio ir laikotarpio pavadinimams, jo riboms.

Liutauras Gudžinskas, „Pokomunistinės valstybės raida Europos Sąjungoje: užtikrinta ateitis ar spąstai?“, *Politologija* 4 (2009): 129.

²⁷ Veronika Pehe ir Joanna Wawrzyniak, „Memories of the Neoliberal Turn in Comparative Perspective: A Research Agenda“, iš *Remembering the Neoliberal Turn: Economic Change and Collective Memory in Eastern Europe after 1989*, sudaryt. Veronika Pehe ir Joanna Wawrzyniak (Abingdon: Routledge, 2024), 298–299.

Šiame poskyryje pirmiausia aptariamos dvi pagrindinės stovyklos posocializmo tyrimuose. Paskui aptariama nauja tyrimų banga, ryškėjanti pastaraisiais metais. Apibrėžiama pozicija dėl šių stovyklų bei naujos bangos, disertacijos indėlis. Tada pasukama prie transformacijos laikotarpio galimų pavadinimų ir ribų. Trumpai paliečiamas ir posocializmo geografijos klausimas. Galiausiai, atsispyrus nuo kitų autorių darbų, pakomentuojama, kodėl darbe dažniausiai vartojami žodžiai „posocializmas“, „transformacija“, „devyniasdešimtiniai“, į kokias laikotarpio ribas preliminariniai, tyrimo pradžioje, orientuotasi. Paaiškinama, kodėl remiamasi literatūra ne tik apie posovietines, bet ir apie buvusias satelitines šalis Rytų Europoje.

Dvi pagrindinės stovyklos ir nauja tyrimų banga

Pirmoji stovykla daugiau ar mažiau susijusi su teleologiniu mąstymu. *Telos* arba du pagrindiniai tikslai buvo demokratija ir rinkos ekonomika, nors tikslų arba perėjimų, tranzicijų sąrašą dar būtų galima ilginti – Baltijos šalyse itin svarbų vaidmenį vaidino platesnė, ir kultūrinius aspektus apimanti, europeizacija, „grįžimas į Europą“²⁸. Atskirai verta pasakyti kelis žodžius apie posocializmui skirtoje literatūroje dažnai minimą tranzitologiją. Akademinei tranzitologijai, iškilusi apie 1970 metus, susijusi su vadinamosios trečiosios demokratijos bangos Pietų Europoje ir Lotynų Amerikoje tyrimais²⁹. Radikalūs pokyčiai už Geležinės uždangos praplėtė tyrimų geografiją ir ilgainiui pakoregavo pačią tranzitologiją. 2008 metais Algimantas Jankauskas ir Liutauras Gudžinskas, rašydami apie akademinę tranzitologiją pokomunizmo tyrimuose, išskyrė dvi tranzitologijos perspektyvas: klasikinę, jų žodžiais, „demokratinės kaitos“, kurioje susitelkiama į demokratizaciją ir rinkos principų įtvirtinimą, ir su pirmąja susijusią, bet kiek pakitusią naująją „valstybės kūrimą“. Pasak jų, iš pradžių manyta, kad tranzicija pokomunistinėse šalyse vyks panašiai kaip Pietų Europoje ir Lotynų Amerikoje, tik vėliau pradėta mąstyti apie trigubą perėjimą: juk tuo pat metu

²⁸ Katherine Graney, *Russia, the Former Soviet Republics, and Europe since 1989 : Transformation and Tragedy* (New York: Oxford University Press, 2019), 171–209. Graney europeizaciją (angl. *Europeanisation*) apibrėžia kaip norą, siekį perimti institucines ir ideacines „europietiškumo“ (šį žodį rašo kabutėse) formas (žr. knygos p. 3).

²⁹ Jordan Gans-Morse, „Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm“, *Post-Soviet Affairs* 20, nr. 4 (2004): 325–326, <https://doi.org/10.2747/1060-586X.20.4.320>.

kurta valstybė, rinkos ekonomika ir demokratija³⁰. Mąstant apie antrąją (papildytą) tranzitologijos perspektyvą, atskirai paminėti verta fundamentalų Juano Linzo ir Alfredo Stepano veikalą *Demokratinės tranzicijos ir konsolidacijos problemos. Pietų Europa, Pietų Amerika ir pokomunistinė Europa*³¹. Visgi už tranzitologijos, kilusios iš Pietų Europos ir Lotynų Amerikos tyrimų, ribų taip pat vystėsi giminingas mąstymas³². Michaelas D. Kennedy rašo apie tranzicijos kultūrą, grįstą metanaratyvu apie kapitalizmo ir demokratijos „statybas“. Pasak jo, tiek biurokratai, tiek akademikai į visuomenės žiūrį taip, lyg po komunizmo metų jos būtų sugadintos (angl. *damaged*), todėl edukotinos pagal kapitalizmo ir demokratijos vertybes. Anot Kennedy, tranzicijos kultūros ribos akademijoje elastingos³³. Kennedy šiai kultūrai priskiria, pavyzdžiui, Davidą Starką ir Valerie Bunce³⁴. Kennedy mini, kad kultūros ribos elastingos ir tuo požiūriu, kad ji yra įvairiakalbė³⁵. Veikiausiai šiai platesnei tranzicijos kultūros stovyklai būtų galima priskirti, pavyzdžiui, lenkų sociologo Piotro Sztompkos darbus apie kultūrinį atsilikimą (angl. *cultural lag*), išryškėjantį sparčios marketizacijos ir demokratizacijos pokomunistinėse šalyse fone³⁶, ir su greitais pokyčiais susijusią kultūrinę traumą, kur trauma suvokiama kaip procesas, iš kurio pokomunistinė visuomenė galiausiai turėtų išeiti³⁷. Kitoje stovykloje (apie pastarąją pakalbėsime kitoje pastraipoje) Sztompka kritikuotas tiek dėl teleologinio

³⁰ Algimantas Jankauskas ir Liutauras Gudžinskas, „Tranzitologijos peržiūra: pokomunizmo pamokos“, *Lietuvos metinė strateginė apžvalga* 6, nr. 1: (2008): 177–187, <https://doi.org/10.47459/lmsa.2008.6.8>.

³¹ Juan Linz ir Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1996).

³² Thomas Carothers, „The End of the Transition Paradigm“, *Journal of Democracy* 13, nr. 1 (2002): 6.

³³ Michael D. Kennedy, *Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation, and War* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002), 9–12.

³⁴ Kennedy, *Cultural Formations of Postcommunism*, 20–23.

³⁵ Kennedy, *Cultural Formations of Postcommunism*, 12.

³⁶ Piotr Sztompka, „Looking Back: The Year of 1989 as a Cultural and Civilizational Break“, *Communist and Post-Communist Studies* 29, nr. 2 (1996): 115–129.

³⁷ Piotr Sztompka, „A Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies“, iš *Cultural Trauma and Collective Identity*, Alexander et al. (Berkeley: University of California Press), 158–159.

mąstymo³⁸, tiek dėl Rytų Europos orientalizavimo³⁹. Šiaip ar taip, vakarietiški konceptai, daugiau ar mažiau teleologinė logika perimta ir Lietuvoje. „Kokia demokratija? Koks kapitalizmas?“, – klausiama fundamentaliame sociologo Zenono Norkaus veikale⁴⁰. Šio ir kitų autorių darbuose mąstyta apie perėjimo pažangą, raidos ypatumus įvairiose srityse⁴¹. Lietuva lyginta tiek su kitomis posocialistinio „klubo“ šalimis, tiek su Europos Sąjungos valstybėmis, į kurias lygiuotasi⁴².

Teleologinei logikai oponavo visų pirma antropologija, taip pat kultūros studijos, lyčių studijos, kultūrinė geografija ir kt.⁴³ Šioje stovykloje daugiau dėmesio skirta patirtims „ant žemės“, žmonių pasaulėvokai (kitaip tariant, suteiktas balsas žmonėms, gyvenantiems posocializmo kasdienybėje), o pirmosios stovyklos konceptai vertinti itin kritiškai. Atskirai aptarti verta vadinamąją posocializmo antropologiją. Vakariečiams antropologams atsivėrė erdvė, ilgai buvusi už vadinamosios Geležinės uždangos, tad nusirito tokių tyrimų banga. Antropologinių tyrimų ėmėsi ir tyrėjai, patys kilę iš

³⁸ Jacek Burski ir Joanna Wygnańska, „Introduction: Telling the Great Change...“, iš *Telling the Great Change. The Process of the Systemic Transformation in Poland in Biographical Perspective*, sudaryt. Kaja Kaźmierska ir Katarzyna Waniek (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020), 27; Michał Buchowski, „The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother“, *Anthropological Quarterly* 79, nr. 3 (2006): 471.

³⁹ Ezequiel Adomovsky, „Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France 1810–1880“, *The Journal of Modern History* 77, nr. 3, (2005): 621, <https://doi.org/10.1086/497718>; Buchowski, „The Specter of Orientalism in Europe“, 469–474.

⁴⁰ Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008).

⁴¹ Pavyzdžiui: Lidija Šabajevaitė, *Lietuvos socialinė transformacija* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999); Aleksandras Dobryninas et al., *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998: kolektyvinė monografija* (Vilnius: Garnelis, 2000).

⁴² Pavyzdžiui: Ingrida Gečienė et al., *Europa ir mes: kolektyvinė monografija* (Vilnius: Gervėlė, 2001); Socialinių tyrimų institutas, *Lietuva stojant į Europos Sąjungą: ekonominė, sociologinė ir demografinė padėties analizė* (Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2004).

⁴³ Jan Kubik, „Chapter One. From Transitology to Contextual Holism: A Theoretical Trajectory of Postcommunist Studies“, iš *Postcommunism from Within: Social Justice, Mobilization, and Hegemony*, sudaryt. Jan Kubik ir Amy Linch (New York: New York University Press, 2013), 30, <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814724262.003.0001>; Kathrin Hörschelmann ir Alison Stenning, „Ethnographies of Postsocialist Change“, *Progress in Human Geography* 32, nr. 3 (2008): 314, <https://doi.org/10.1177/0309132508089094>.

posocialistinių šalių⁴⁴. Mąstant apie šios antropologinių tyrimų bangos pradžią, paminėtini tokie autoriai, kaip antai Caroline Humphrey⁴⁵, Katherine Verdery⁴⁶, Chrisas Hannas⁴⁷ (beje, visi išvardyti autoriai, nors tai ir buvo reta, pirmuosius lauko tyrimus atliko dar socializmo laikais), apie antropologinio pobūdžio darbus Lietuvoje – Kristina Šliavaitė, Neringa Klumbytė, danės Pernille Hohnen, Ida Harboe Knudsen⁴⁸. Vienas iš ryškiausių analitinių konceptų šioje, antrojoje, stovykloje yra ankstesnės, socialistinės, epochos nostalgija. Kai kurie autoriai akademine kliše tapusį konceptą siūlė vartoti kritiškai, apgalvotai⁴⁹. Kad ir kaip ten būtų, nostalgijos sąvoka dažnai vartota ir tebevartojama rašant apie Lietuvą⁵⁰. Taip pat dažnai minėta susijusi dalies gyventojų – pavyzdžiui, kaimo gyventojų, taip pat bedarbių miestuose,

⁴⁴ Douglas Rogers, „Postsocialisms Unbound: Connections, Critiques, Comparisons“, *Slavic Review* 69, nr. 1 (2010): 2–3; Michał Buchowski, „Anthropology in Postsocialist Europe“, iš *A Companion to the Anthropology of Europe*, sudaryt. Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith ir Jonas Frykman (Chichester: Wiley-Blackwell, 2012), 68–69.

⁴⁵ Caroline Humphrey, *Marx Went Away – But Karl Stayed Behind* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998); Caroline Humphrey, *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism* (Ithaca: Cornell University Press, 2002).

⁴⁶ Katherine Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next?* (Princeton: Princeton University Press, 1996).

⁴⁷ Chris Hann, sudaryt., *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (London: Routledge, 2002).

⁴⁸ Visų keturių autorių darbai bus daugiau ar mažiau aptarti tolesnėse tyrimų apžvalgos pastraipose.

⁴⁹ Pavyzdžiui: Maria Todorova, „Introduction: From Utopia to Propaganda and Back“, in *Post-communist Nostalgia*, sudarė Maria Todorova ir Zsuzsa Gille (New York: Berghahn Books, 2010), ix–x, <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qd8t4.3>; Dominic Boyer, „From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania“, iš *Post-communist Nostalgia*, sudaryt. Maria Todorova ir Zsuzsa Gille (New York: Berghahn Books, 2010), 17–28, <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qd8t4.5>.

⁵⁰ Ji išsamiai aptariama lauko tyrimais Lietuvoje grįstuose antropologės Klumbytės darbuose, pvz.: Neringa Klumbytė, „Post-socialist Sensations: Nostalgia, the Self, and Alterity in Lithuania“, *Lietuvos etnologija* 9, nr. 18 (2009): 93–116; Neringa Klumbytė, „The Soviet Sausage Renaissance“, *American Anthropologist* 112, nr. 1 (2010): 22–37. Nostalgija minima ir kiekybiniuose darbuose arba darbuose, kur derinama kiekybinė ir kokybinė, lauko tyrimais grįsta metodologija: Ainė Ramonaitė, *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija* (Vilnius: Versus aureus, 2007), 39–49; Ainė Ramonaitė, „Kas ilgisi sovietmečio? Ekonominio statuso, socialinės aplinkos ir vertybinių nuostatų įtaka sovietinei-antisovietinei skirčiai Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 33, nr. 2: 265–285 (2013), <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2013.2.3801>; Ainė Ramonaitė, „Does Communist Nostalgia Lead to COVID-19 Conspiracy Beliefs?“, *European Societies* 25, nr. 3 (2023): 489–508, <https://doi.org/10.1080/14616696.2022.2132525>.

turgaus prekeivių – marginalizacija arba kitybė (angl. *alterity*)⁵¹. Galų gale, čia verta pridurti, kad antrosios stovyklos darbuose apie Lietuvą paliesta ir rašant apie pirmąją stovyklą minėta vesternizacija, europeizacija, tik kitokiu kampu, veikiau susitelkiant į kasdienybės patirtis, praktikas⁵².

Visgi pastaraisiais metais, intensyvios transformacijos laikui, devyniasdešimtiniais vis labiau tolstant, kyla nauja tyrimų banga. Joje galima išskirti atskiras sroves. Nors transformacijos laikotarpis artimas – pavyzdžiui, 2019 m. *Lietuvos istorijos visiems* II tomo paskutiniuose puslapiuose Tomas Venclova rašė, kad „tai, kas vyksta mūsų šalyje po 1991 metų, dar negali būti priskirta istorijos sferai“⁵³, istorikai šiuo laiku domisi vis aktyviau: gausėja knygų, kuriose atskirai aptariama arba bent jau paliečiama Rytų ir Centrinės

⁵¹ Pernille Hohnen, „Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija“, *Lietuvos etnologija* 1/10 (2001): 63–83; Arunas Juska ir Richard Pozzuto, „Work-Based Welfare as a Ritual: Understanding Marginalization in Post-independence Lithuania“, *Journal of Sociology and Social Welfare* 31, nr. 2 (2004): 3–25; Arunas Juska ir Richard Pozzuto, „Resisting Marginalisation: the Rise of the Rural Community Movement in Lithuania“, *Sociologia Ruralis* 45, nr. 1/2 (2005): 3–21, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2005.00287.x>; Klumbytė, „Post-socialist Sensations“, Neringa Klumbytė, „Memory, Identity, and Citizenship in Lithuania“, *Journal of Baltic Studies* 41, nr. 3 (2010): 298–299, doi:10.1080/01629778.2010.498188; Rasa Baločkaitė, „Can You Hear Us? The Lower Class in Lithuanian Media and Politics“, *Problems of Post-Communism* 56, nr. (1) (2009): 12–22.

⁵² Gediminas Lankauskas, *The Land of Weddings and Rain: Nation and Modernity in Post-Socialist Lithuania* (Toronto: University of Toronto Press, 2015); Ida Harboe Knudsen, *New Lithuania in Old Hands: Effects and Outcomes of Europeanization in Rural Lithuania* (London: Anthem Press, 2012); Rasa Baločkaitė, „Lietuva Europoje, Europa Lietuvoje: tarp mimezės ir nebūties“, *Kultūros barai* 10 (2006): 2–6.

⁵³ Tomas Venclova, *Lietuvos istorija visiems. Tomas 2* (Vilnius: R. Paknio leidykla, 2019), 346.

Europos⁵⁴, Baltijos šalių⁵⁵ ir konkrečiai Lietuvos istorija⁵⁶ paskutiniame XX a. dešimtmetyje ir XXI a. pradžioje. Socialinių mokslų atstovai jau mąsto apie laikotarpio padarinius, nevienareikšmį palikimą dabartyje: čia atskiro paminėjimo vertos tokios knygos, kaip antai Kristen Ghodsee ir Mitchello Alexanderio Orensteino *Šoko apžvalga: 1989-ųjų revoliucijų socialinės pasekmės*⁵⁷ bei Ivano Krastevo ir Stepheno Holmeso *Šviesa, kuri užgeso*⁵⁸. Lietuvos sociologai ieško naujų konceptualizacijų – apmąsto laikotarpį per restauracijų prizmę⁵⁹. Mūsų šalies sociologai taip pat jau tiria, kaip esminių permainų laiku formavosi kartos – gimusieji 1970–1980 m. ir 1980–2000 m.⁶⁰ Kaip jau rašyta įvado pradžioje, pastaraisiais metais pradėti analizuoti ir atsiminimai, naratyvai apie laikotarpį Rytų Europoje, tam skiriamos ištisos knygos anglų ir regiono kalbomis⁶¹. Lietuvoje taip pat jau galima pastebėti

⁵⁴ Dažnai apie šį laikotarpį sukasi skyriai stambių istorinio pobūdžio knygų pabaigoje, pavyzdžiui: Konrad Jarausch, *Out of Ashes: a New History of Europe in the Twentieth Century* (Princeton: Princeton University Press, 2015), 694–720; Martyn Rady, *The Middle Kingdoms: a New history of Central Europe* (New York: Basic Books, 2023), 495–508 (ši knyga lietuvių kalba išėjo kitokiu pavadinimu: Martyn Rady, *Nauja Vidurio Europos istorija: nuo Romos imperijos žlugimo iki pokomunistinės erdvės* (Vilnius: Tyto alba, 2024). Istoriko Philipo Thero knygoje susikoncentruojama jau į periodą po 1989 metų: Philipp Ther, *Europe since 1989: a History* (Princeton: Princeton University Press, 2016); Philipp Ther, *How the West Lost the Peace: the Great Transformation since the Cold War* (Cambridge: Polity Press, 2023).

⁵⁵ Andres Kasekamp, *A History of the Baltic States* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 172–197; Andres Kasekamp, *A History of the Baltic States* (London: Red Globe Press, 2018), 157–180; Andrejs Plakans, *A Concise History of the Baltic States* (Cambridge University Press, 2011), 402–448.

⁵⁶ Krzysztof Buchowski, *Historia polityczna Litwy 1987–2004* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku); Darius Furmonavičius, *Lithuania Transforms the West: Lithuania's Liberation from Soviet Occupation and the Enlargement of NATO (1988–2022)* (Hannover: Ibidem, 2024).

⁵⁷ *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions* (New York: Oxford University Press, 2021).

⁵⁸ *The Light that Failed* (London: Penguin Books, 2020).

⁵⁹ Zenonas Norkus, *Post-Communist Transformations in Baltic Countries: A Restorations Approach in Comparative Historical Sociology*. (Cham: Springer Nature, 2023); Zenonas Norkus, *The Great Restoration: Post-Communist Transformations from the Viewpoint of Comparative Historical Sociology of Restorations* (Leiden: Brill, 2023).

⁶⁰ Laima Žilinskienė ir Melanie Ilic, sudaryt., *Soviet and post-Soviet Lithuania – generational experiences* (Abingdon: Routledge, 2022); Laima Žilinskiene, Sigita Kraniauskiene ir Melanie Ilic, sudaryt., *Lithuanian Society in Transition* (Abingdon: Routledge, 2025).

⁶¹ Veronika Pehe and Joanna Wawrzyniak, sudaryt., *Remembering the neoliberal turn: economic change and collective memory in Eastern Europe after 1989*,

žingsnių atminties tyrimų kryptimi – pavyzdžiui, minėtuose sociologų darbuose, skirtuose kartų formacijai, jų tapatybei. Dariaus Žiūros meno doktorantūros projektas „SWIM, Monumentas utopijai, Gustoniai, metatekstas“⁶² ir iš šio projekto gimusi knyga „Diseris“⁶³ iš dalies grįsta memuarais, refleksijomis apie lūžio laiką Lietuvoje, kai, cituojant Žiūrą, „sena socialinė realybė buvo iširusi, o nauja – dar nesusistuktūravusi“⁶⁴. Lietuvos akademikų darbuose pasirodo su atmintimi susipynusi nostalgijos sąvoka: mąstoma jau ne apie sovietmečio nostalgiją, bet transformacijos laiko nostalgiją. Devyniasdešimtinius nostalgijos conceptualiniame rėme aptaria kultūros istorikas Aurimas Švedas⁶⁵, apie nostalgiją užsimena ir kiti autoriai⁶⁶. Visgi Lietuvoje atminties, naratyvų apie posocialistinį laikotarpį tyrimai dar nėra išplėtoti: kitaip tariant, mažai težinome apie tai, kas dabar visuomenės lygmeniu atsimenama apie fundamentalų sociopolitinį pokytį, kaip jis apibrėžiamas. Toliau šiame darbe siekiama įsilieti į naujosios tyrimų krypties atšaką, kurioje susitelkiama į atsiminimus, naratyvus apie transformacijos laikotarpį, ją papildyti. Disertacijoje tvirčiau atsispiriama nuo antrosios iš dviejų čia aprašytų stovyklų – juk joje daugiau dėmesio skirta piliečių pasaulėvokai, sociopolitinių pokyčių interpretacijoms visuomenės lygmeniu, tačiau preliminarai apibrėžiant periodo ribas, pasirenkant jo įvardijimus, omenyje turėtos abi. Įvado pradžioje užsiminta, kad laikotarpis gali būti pavadintas įvairiai, varijuoja ir suvokimas, kokios yra jo ribos. Tai, atsispidami nuo akademikų darbų, aptarsime tolesnėse pastraipose.

(Abingdon, Oxon: Routledge, 2024); Kaja Kaźmierska ir Katarzyna Waniek, sudaryt., *Telling the Great Change. The Process of the Systemic Transformation in Poland in Biographical Perspective* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020); Hanna Haag ir Till Hilmar, sudaryt., *Erinnerung des Umbruchs, Umbruch der Erinnerung: die Nachwendezeit im deutschen und ostmitteleuropäischen Gedächtnis* (Wiesbaden: Springer VS, 2024); Aleksandra Leyk ir Joanna Wawrzyniak, *Cięcia. Mówiona historia transformacji* (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2020).

⁶² Darius Žiūra, „SWIM, Monumentas utopijai, Gustoniai, metatekstas“ (daktaro disertacija, Vilniaus dailės akademija, 2017).

⁶³ Darius Žiūra, *Diseris* (Vilnius: Kitos knygos, [2024]).

⁶⁴ Darius Žiūra, „SWIM...“, 65.

⁶⁵ Pavyzdžiui: Aurimas Švedas, „Kaip mūsų gyvenimai virsta istorija“, iš *Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR* [parodos leidinys, 2019–2020, Vilnius], sudaryt. Danguolė Butkienė, Vaidas Jauniškis ir Miglė Survilaitė (Vilnius: MO muziejus, 2019), 36.

⁶⁶ Veronika Urbonaitė, *Devyniasdešimtųjų vaikai tampa tėvais* (Vilnius: Dvi tylos, 2020), 10; Kotryna Bėčiūtė, „Laisvė vaikšto nuoga“, *Naujasis židinys-Aidai* 7 (2021): 12.

Žodis „tranzicija“, kaip jau galima suprasti iš to, kas buvo pasakyta aptariant pirmąją posocializmo tyrimų stovyklą, turi sąsają su tranzitologija. Todėl kai kurie autoriai pasirinko vartoti atviresnį, daugiaprasmiškesnį, silpnesnę teleologinę konotaciją turintį transformacijos terminą⁶⁷. Kiti autoriai ir šį terminą vertina kritiškai – jame lieka tam tikrų tranzicijos konotacijų⁶⁸. Pirmojoje stovykloje dažniau vartotas žodis „pokomunizmas“, antrojoje stovykloje prigijo žodis „posocializmas“⁶⁹.

Šiaip ar taip, tai mums nepasako, kaip šis arba susijęs laikotarpis (arba jo dalys) įvardijamas kasdienybėje, veikiau mikrosocialiniu lygmeniu. Pavyzdžiui, Rusijoje, kaip jau užsiminta, kur paplitęs laiko skaidymas į dešimtmečius, aiškiai išskiriami ir девяностые⁷⁰. Anglosaksiškajame pasaulyje, kur taip pat paplitęs laiko dalijimas pagal dekadą, kalbama apie 90s⁷¹. Lietuvoje, kaip minėta, pastaraisiais metais taip pat aktyviai susidomėta paskutiniuoju XX a. dešimtmečiu. Tiesa, keblu tai, kad dešimtmetį sunku įvardyti. 90-ieji, nors dešimtmetis taip įvardijamas (pavyzdžiui, MO muziejaus paroda vadinta „Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR“⁷²), gali būti suvokti ir kaip vieneri metai (1990 m. nuo sausio 1 d. iki gruodžio 31 d.) arba vieneri metai su nedidele paklaida, Kovo 11-osios ir kitų istoriniais laikomų įvykių tarpsnis. Turint omenyje 10-ąjį praėjusio amžiaus dešimtmetį, kartais rašoma *devyniasdešimtiniai*. Pastaraisiais metais toks įvardijimas paplito Lietuvos kultūrinėje spaudoje, grožinėje literatūroje⁷³; kartais rašoma 90-

⁶⁷ Martin Müller, „Goodbye, Postsocialism!“, *Europe-Asia Studies* 71, nr. 4 (2019): 537, doi: 10.1080/09668136.2019.1578337; Maren Hachmeister et al., „Multiple Transformations: An Introduction“, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 31, nr. 1 (2023): 17, doi:10.1080/25739638.2023.2182502.

⁶⁸ Hachmeister et al., „Multiple Transformations“, 18.

⁶⁹ Müller, „Goodbye, Postsocialism!“, 536–538; Hana Cervinkova, „Postcolonialism, Postsocialism and the Anthropology of East-Central Europe“, *Journal of Postcolonial Writing* 48, nr. 2 (2012): 156, doi: 10.1080/17449855.2012.658246

⁷⁰ Анастасия Бонч-Осмоловская, „Имена времени: эпитеты десятилетий в национальном корпусе русского языка как проекция культурной памяти“, *Шаги/Steps* 4 (2018): 115–146.

⁷¹ Jason Smith Scott, „The Strange History of the Decade: Modernity, Nostalgia, and the Perils of Periodization“, *Journal of Social History* 32, nr. 2 (1998): 263–285.

⁷² „Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR“, *MO muziejus*, <https://mo.lt/ivykiai/rusiu-atsiradimas-90-uju-dnr/>

⁷³ Pavyzdžiui: Paulius Tautvydas Laurinaitis, „Laisvės postmodernas: devyniasdešimtinių architektūra“, *Kaunas pilnas kultūros*, paskelbta 2024 m. balandžio 20 d., <https://kaunaspilnas.lt/laisves-postmodernas-devyniasdesimtinu->

iniai⁷⁴. 10-ąjį praėjusio amžiaus dešimtmetį vadinti devyniasdešimtiniais siūlo kai kurie kalbos redaktoriai⁷⁵. Žodį populiarinti pradėjo vertėjas Laimantas Jonušys, remdamasis kalbininko, kultūrologo Bronio Savukyno siūlymu⁷⁶. Pasak kalbininkės Ritos Miliūnaitės, tokių idėjų (pvz., vietoje pavadinimo *ketvirtasis dešimtmetis* vartoti *trisdešimtinis metus*) būta sovietmečiu⁷⁷.

Kaip transformacijos periodo pabaigos riba ar bent jau svarbus rubikonas dažnai minimi 2004-ieji, kai Lietuva, drauge su didele grupe kitų posocialistinių šalių, tapo Europos Sąjungos ir NATO nare⁷⁸. Knygoje apie Lietuvą, nubrėždamas cezūrą ties 2004 metais, lenkų istorikas Krzysztof Buchowski pažymi, kad pirmosios naujojo amžiaus dekadės viduryje Lietuvoje baigėsi savitiškos „bipolinės sistemos“ laikas, nes V. Landsbergis 2003 metais paskelbė baigias karjerą šalyje, 2004–2014 metais atstovavo Lietuvai Europos Parlamente, o Algirdas Mykolas Brazauskas 2006 metais atsistatydino iš premjero pareigų, mirė 2010 metais. Be to, 2004 metais prezidentas Rolandas Paksas buvo nušalintas nuo pareigų. Lietuvos valstybė, anot Buchowskio, išgyveno rimtą krizę, bet jai greitai pavyko išeiti iš aklavietės⁷⁹. Kai kurie autoriai skiria įvairius smulkius subperiodus⁸⁰.

architektura/; Agnė Žagrakalytė, *Liekamieji reiškiniai* (Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2024), 45.

⁷⁴ Kotryna Lingienė, „90-iniai Kaune: valgyklos „Pakalnės“ legendos ir vaikų vardus įkvėpę šokiai parduotuvėje“, 2024 m. gruodžio 27 d., iš *Uždaras vakaras*, LRT OPUS, tinklalaidė, 01:04:00, <https://www.lrt.lt/radioteka/irasas/2000381303/90-iniai-kaune-valgyklos-pakalnes-legendos-ir-vaiku-var-dus-ikvepe-sokiai-parduotuveje>.

⁷⁵ Aira Niauronytė, „Susvetimėjimas su kalba: tarp kalbėtojo ir kalbos – kalbininkas?“ (pranešimas teksto redagavimo konferencijoje „REDA. Forumas už kalbos demokratiją“, Vilnius, 2024 m. spalio 25 d.).

⁷⁶ Laimantas Jonušys, „KALBOS MINUTĖ 16b yra keblesnė...“, Facebook, 2024 m. sausio 19 d., <https://www.facebook.com/share/p/1EunWGkZLS/>.

⁷⁷ Rita Urnėžiūtė, „Kalbos redaktorius ir kalbos variantiškumas“, *Gimtoji kalba* 1 (2025): 8–9. Straipsnyje rašoma apie Ritos Miliūnaitės seminarą „Variantų išredagavimas: kada nuostoliai, kada nauda?“, vestą 2024 m. lapkričio 7 d. Vilniuje.

⁷⁸ Pavyzdžiui: Oleh Havrylyshyn, *Divergent Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All or Capitalism for the Few?* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), XIII; Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?*, 15–16, 346, 447; Liutauras Gudžinskas, „Pokomunistinės valstybės raida Europos Sąjungoje: užtikrinta ateitis ar spąstai?“, *Politologija* 4 (2009): 129, <https://doi.org/10.15388/Polit.2009.4.8393>.

⁷⁹ Krzysztof Buchowski, *Historia polityczna Litwy*, 9–11.

⁸⁰ Pavyzdžiui: Raimondas Kuodis, „Lietuvos ekonomikos transformacija 1990–2008 metais: etapai ir pagrindinės ekonominės politikos klaidos“, *Pinigų studijos* 2 (2008): 97–105; Marju Lauristin ir Peeter Vihalemm, „The Political Agenda during Different Periods of Estonian -Transformation: External and Internal Factors“, *Journal of Baltic Studies* 40, nr. 1 (2009): 7–18.

Antrojoje posocializmo tyrimų stovykloje tendencija pabaigos ribą brėžti ties 2004-aisiais ar panašiu laiku vertinta kritiškai⁸¹. Kai kurie autoriai siūlo mąstyti daugiskaita, apie skirtingas trajektorijas, daug posocializmų⁸². Visgi ir šioje stovykloje kai kas prabilo apie periodo pabaigą ar bent jau posocializmo kaip analitinio koncepto išsivadėjimą⁸³. Pasak vizualumo ir kino tyrėjos Natalijos Arlauskaitės, vienas iš atsakymų, kada baigiasi posovietmetis, ir kaip dabarties įvardijimas, ir santykis su praeitimi, yra „kai atsiranda trečiosios kartos pasakojimų“⁸⁴. Trečioji karta (kartų ribos knygoje veikia simbolinės) užsiima cirkuliuojančių modelių revizija⁸⁵. Arlauskaitės teigimu, galima sakyti, kad posovietmetis prasidėjo griauinant paminklus, o baigiasi per kūrybinius projektus, kuriuose į tuos pačius paminklus pažiūrima žaismingiau, eksperimentuojama su artumu ir nuotoliu⁸⁶. Atskirai paminėti verta antropologės Kristinos Šliavaitės straipsnį iškalingu pavadinimu „Ar baigėsi posocializmas Lietuvoje?“⁸⁷. Visgi Šliavaitė aiškaus atsakymo nepateikia. „Manychiau, jog priklausomai nuo analizuojamos temos, posocializmo kaip laikotarpio chronologinės ribos būtų skirtingos ir ambivalentiškai apibrėžiamos, nėra aiškių kriterijų, kas būdinga posocializmui, ir ar iš tiesų tai būdinga tik posocializmui“, – straipsnio pabaigoje rašo ji⁸⁸.

Visgi visa tai nepasako, kaip laikas atrodo iš Lietuvos ir kitų posocialistinių šalių gyventojų perspektyvos, ar jie įžvelgia tam tikro susijusio periodo arba periodų pabaigą. Rašydamas apie socialinį atminties organizavimą Baltijos šalyse, Dmitrijs Andrejevs pažymi, kad Lietuvoje

⁸¹ Andrew Gilbert et al., „Reconsidering Postsocialism from the Margins of Europe: Hope, Time and Normalcy in Post-Yugoslav Societies“, *Anthropology News* 49, nr. 8 (2008): 10–11; Rogers, „Postsocialisms Unbound, 13–15.

⁸² Manduhai Buyandelgeriyn, „Post-post-transition Theories: Walking on Multiple Paths“, *Annual Review of Anthropology* 37, nr. 1 (2008): 235–250, doi: 10.1146/annurev.anthro.37.081407.085214; Hachmeister et al, „Multiple Transformations“, 15–26; Hörschelmann ir Stenning, „Ethnographies of postsocialist change“, 326.

⁸³ Kevin M. F. Platt, „The Post-Soviet is Over: On Reading the Ruins“, *Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts* 1, nr. 1 (2009): 1–26; Müller, „Goodbye, Postsocialism!“, 533–550.

⁸⁴ Natalija Arlauskaitė, *Nuožmi taika* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020), 271.

⁸⁵ Arlauskaitė, *Nuožmi taika*, 256–280.

⁸⁶ Arlauskaitė, *Nuožmi taika*, 279–280.

⁸⁷ Kristina Šliavaitė „Ar baigėsi posocializmas Lietuvoje? Antropologija ir posocializmo transformacijų etnografija“, *Lietuvos etnologija* 20, nr. 29 (2020): 9–35.

⁸⁸ Šliavaitė „Ar baigėsi posocializmas Lietuvoje?“, 26.

įstojimo į ES ir NATO dienos pažymėtos kalendoriuje⁸⁹. Galima mąstyti ir apie kitas išskirtines datas – pavyzdžiui, 2001 m. rugsėjo 11-ąją. Irena Šutininė 2008 metais pasirodžiusiame tekste mini, kad šis įvykis įsirėžė ir Lietuvos gyventojams, siedama tai su globalia atmintimi⁹⁰. Taip pat omenyje verta turėti ir 2008–2009 metų pasaulio ekonomikos krizę, jos vietą atmintyje⁹¹. Svarbia data galima vadinti ir 2014-uosius, kai Rusija užpuolė Ukrainą: po to, pasak Violetos Davoliūtės, Baltijos šalyse sustiprėjo atminties saugumizavimo tendencijos⁹². Galimas dešimtmečio, devyniasdešimtinių, vaidmuo jau buvo paliestas rašant apie laikotarpio įvardijimus, pavadinimus. Verta turėti omenyje, kad pabaigos ribos arba subperiodų gali ir nebūti. Kaip užsiminta, kai kurios autorės, naujosios tyrimų bangos kontekste rašančios apie posocializmą, mini, kad eilinių žmonių atmintyje aiškių ribų tarp to, kas akademijoje suvokiama kaip skirtingi periodai, kartais tiesiog nėra⁹³.

Dėmesio vertas ir laikotarpio pradžios klausimas. Atskirai derėtų paminėti 1989-uosius, kurie suvokiami kaip išskirtiniai lūžiniai metai. „Tai klišė. Pasaulis dramatiškai pasikeitė 1989-aisiais – taip, kaip pasikeitė 1789-aisiais ir 1848-aisiais“, – rašo Kennedy⁹⁴. Kaip *annus mirabilis* 1989-ieji apibrėžiami ir Baltijos šalių kontekste⁹⁵. Visgi Lietuvoje ir Baltijos šalyse apskritai verta kalbėti ne vien apie 1989-uosius, o apie kiek ilgesnį laiką, kelerius metus, – Atgimimą, Dainuojančiąją revoliuciją, Sąjūdžio metus arba valstybingumo atkūrimo laikotarpį (laiką galima įvardyti įvairiai). Šiam laikui akademijoje ir viešajame gyvenime skiriama daug dėmesio – akcentuojama tokių įvykių kaip 1987 m. rugpjūčio mitingas Vilniuje prie Adomo Mickevičiaus paminklo, 1988 m. birželio 3-iosios

⁸⁹ Dmitrijs Andrejevs, „Revisiting the Social Organisation of National Memory: A Look at the Calendars of Lithuania, Latvia, and Estonia“, *Memory Studies* 13, nr. 6 (2020): 1319, doi: 10.1177/1750698018784116.

⁹⁰ Irena Šutininė, „Socialinė atmintis ir lietuvių tautinė tapatybė“, iš *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, sudaryt. Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė (Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2008), 116–117.

⁹¹ Alexander Nützenadel, „The Financial Crisis of 2008 – Experience, Memory, History“, *Journal of Modern European History* 19, nr. 1 (2021), <https://doi.org/10.1177/161189442097359>.

⁹² Violeta Davoliūtė, „The Baltic Model of Civic-Patriotic History“, *Journal of Genocide Research* 24, no. 2 (2022): 270–271, doi:10.1080/14623528.2021.1968145.

⁹³ Veronika Pehe ir Joanna Wawrzyniak, „Memories of the Neoliberal Turn...“, 298–299; Burski ir Wygnańska, „Introduction“, 27.

⁹⁴ Kennedy, *Cultural Formations of Postcommunism*, 1.

⁹⁵ Una Bergmane, *Politics of Uncertainty: the United States, the Baltic question, and the Collapse of the Soviet Union* (New York: Oxford University Press, 2023), 49.

susirinkimas Mokslų akademijoje, Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas tų pačių metų rudenį reikšmė⁹⁶. Apie augančią Nepriklausomybės atkūrimo, išsilaisvinimo iš komunizmo įvykių svarbą mikrosocialiniu lygmeniu, kasdienėje neformalioje komunikacijoje išsamiau pradėta svarstyti praėjus keliolikai metų nuo pačių įvykių⁹⁷. Daugelis autorių mini, kad eiliniai piliečiai laiką, jo įvykius apibrėžia pozityviai, net romantiškai – sieja su džiaugsmu, viltimi, vienybe ir kt.⁹⁸ Vis dėlto autoriai mini ir tam tikrą neigiamą konotaciją, nusivylimą, susijusį su tuo, kas nutiko kiek vėliau⁹⁹. Šliavaitė ir Monika Frėjutė-Rakauskienė pažymi, kad šie įvykiai vaidina svarbų vaidmenį ir Lietuvos tautinių mažumų socialinėje atmintyje¹⁰⁰. Liucija Vervečkienė rašo apie „laisvėjimo procesų“ svarbą kelių kartų atmintyje šeimose, itin akcentuodama išskirtinę Sausio 13-osios vietą¹⁰¹. Čia verta pridurti, kad nelabai aišku, kur brėžti sovietmečio pabaigą. Didelės permainos prasidėjo dar devintajame dešimtmetyje. Pasak istorikų Tomo Vaisetos ir Valdemaro Klumbio, dažniausiai vėlyvasis sovietmetis „nukerpamas“ ties 1985 metais, kai Sovietų Sąjungos vadovu tapo Michailas Gorbačiovas, nors kai kurie autoriai jį „nutęsia“ iki vėlesnių metų¹⁰². Literatūroje pastebima, kad Lietuvą

⁹⁶ Tomas Venclova, *Lietuvos istorija visiems*, 333–339; Andrejs Plakans, *Glausta Baltijos valstybių istorija*, 440–447; Česlovas Laurinavičius ir Vladas Sirutavičius, *Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios* (Vilnius: Baltos lankos, 2008), 50–51, 66–83, 167–178.

⁹⁷ Šutinienė, „Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė“, 37–51; Alvydas Nikžentaitis ir Irena Šutinienė, „Baltijos kelio dvidešimtmetis: eilinis jubiliejus ar kultūrinės atminties transformacijos pradžia?“, *Lietuvos istorijos metraštis* 1 (2010): 78–82.

⁹⁸ Vladas Gaidys ir Danutė Tureikytė, „Didieji renginiai Lietuvoje 1989 ir 1993 metais („Baltijos kelias“ ir popiežiaus Jono Paulius II vizitas į Lietuvą): reprezentatyvių Lietuvos gyventojų apklausų rezultatai“, *Lietuvos socialinė raida* 2 (2013): 132–133; Neringa Klumbytė, „Nation and Liberation: Remembering the National Movement for Independence (1987–1991) in Post-Soviet Lithuania“, *Ab Imperio* 2 (2013): 7–8; Irena Šutinienė, „Sąjūdis Lietuvos periferijoje: Kamajų miestelio atvejis“, iš *Kamajai*, sudaryt. Venantas Mačiekus (Vilnius: Versmė, 2016), 450–453; Vervečkienė, „Visi buvo patriotai vis tiek...“, 150.

⁹⁹ Gaidys ir Tureikytė, „Didieji renginiai Lietuvoje 1989 ir 1993 metais“, 132–133; Klumbytė, „Nation and Liberation...“, 8–10; Šutinienė, „Sąjūdis Lietuvos periferijoje“, 448, 453; Vervečkienė, „Visi buvo patriotai vis tiek...“, 150.

¹⁰⁰ Kristina Šliavaitė, Monika Frėjutė-Rakauskienė ir Andrius Marcinkevičius, *Lietuvos valstybingumo atkūrimas tautinių mažumų perspektyvose: etniškumas, įtrauktis, pasirinkimai* (Vilnius: Lietuvos socialinių mokslų centras, 2023), 117–224.

¹⁰¹ Vervečkienė, „Visi buvo patriotai vis tiek...“, 150–155.

¹⁰² Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė* (Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2014), 23–24; Valdemaras Klumby, „Žvilgsnis į sovietmečio inteligentiją per kartų prizmę“, iš *Virsmo link: vėlyvojo sovietmečio literatūros socialumas ir estetinė*

perestroika pasiekė vėluodama¹⁰³. Šiaip ar taip, naujoje monografijoje *Virsmo link* (sud. Rimantas Kmita) kvestionuojamas tiek vėlyvojo sovietmečio, tiek sovietmečio apskritai traktavimas it vientiso monolito; pasak Klumbio, tai itin dažna viešojoje erdvėje¹⁰⁴.

Akcentuotina, kad transformacija gali būti suvokta ne kaip periodas, bet kaip lūžis. Žodis „lūžis“ vartojamas tiek viešojoje erdvėje¹⁰⁵, tiek akademijoje¹⁰⁶. Galbūt tai galioja ir kasdienei neformaliai komunikacijai. Pavyzdžiui, Vokietijos gyventojams įprasta sakyti, kad tam tikri įvykiai įvyko dar prieš lūžį (vok. *vor der Wende*) arba jau po jo (vok. *nach der Wende*)¹⁰⁷. Nors literatūroje suabejojama dėl sovietmečio monolitiškumo, ligšioliniuose akademiniuose darbuose taip pat rašoma, kad Lietuvos gyventojai linkę jį dalyti į du stambius periodus – sovietmetį ir dabartinį laiką¹⁰⁸. Inga Vinogradnaitė mini, kad daliai žmonių sovietmetis skyla į dvi dalis, iš kurių viena yra pokaris¹⁰⁹. Išskirtinę pokario vietą atmintyje mini ir Karina Račaitytė-Kučiauskienė – ji pagal tai išskiria atskirą pokario kartą¹¹⁰.

raiška, sudaryt. Rimantas Kmita (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024), 29.

¹⁰³ Laurinavičius ir Sirutavičius, *Sąjūdis*, 33–37.

¹⁰⁴ Rimantas Kmita, „Įvadas“, iš *Virsmo link: vėlyvojo sovietmečio literatūros socialumas ir estetinė raiška*, sudaryt. Rimantas Kmita (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024), 9–11; Valdemaras Klumbys, „Žvilgsnis į sovietmečio inteligentiją“, 27–38.

¹⁰⁵ Pavyzdžiui: Vytautas Landsbergis, *Lūžis prie Baltijos* (Vilnius: Vaga, 1997); Vytautas Landsbergis, *Lūžis prie Baltijos* (Vilnius: Bonum verbum, 2019); Rita Valantytė, *Laužytojai: mūsų gyvenimų etiudai prieš Sovietų Sąjungos griūtį ir po jos (1980–1991)* (Vilnius: Alma littera, 2021).

¹⁰⁶ Pvz.: Vervečkienės disertacija „Visi buvo patriotai vis tiek, norėjo tos nepriklausomybės“; kartos po „lūžio“ atminties darbas ir buvusio režimo samprata“; Danutės Gailienės sudaryta knyga *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai* (Vilnius: Eugrimas, 2015).

¹⁰⁷ Till Hilmar, „Economic Memories“ of the Aftermath of the 1989 Revolutions in East Germany and the Czech Republic“, *East European Politics and Societies: and Cultures* 35, nr. 1 (2020): 8, [10.1177/0888325420902248](https://doi.org/10.1177/0888325420902248); Felix Ringel, „The Time of Post-socialism: On the Future of an Anthropological Concept“, *Critique of Anthropology* 42, nr. 2 (2022): 198–199, doi: [10.1177/0308275X221095930](https://doi.org/10.1177/0308275X221095930).

¹⁰⁸ Neringa Klumbytė, „Dabarties istorijos paraščių žmonės: atsiminimai apie sovietmetį ir kasdienybės patirtys kaimo bendruomenėse“, *Politologija* 3 (2004): 3–4; Inga Vinogradnaitė, „Time and History in the Memories of Soviet Generations“, *Baltic Journal of Political Science* 7/8 (2018): 48.

¹⁰⁹ Vinogradnaitė, „Time and History in the Memories...“, 50.

¹¹⁰ Karina Račaitytė-Kučiauskienė, „Kauniečių tapatybė ir atmintis: gyvenančiųjų sovietmečio rajonuose naratyvai (XX a. vidurys – XXI a. pradžia)“ (daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, 2022), 76–85.

Kaip jau buvo užsiminta, posocializmą, pokomunizmą, posovietinį laikotarpį galima susieti ne su laiku, bet su posocialistine, pokomunistine, posovietine erdve. Kai kurie autoriai pažymi, kad daugelio skirtingų šalių sulydymas į vieną regioną, didesnę ar mažesnę (sudedant kartu buvusios Sovietų Sąjungos teritoriją ir buvusias satelitines šalis Rytų ir Vidurio Europoje arba jų nesudedant), yra problemiškas¹¹¹. Ir, atvirkščiai, geografiją galima išplėsti už regiono ribų: remiantis šia logika, posocializmas yra globalus, „išsiliejęs“¹¹². Susimąščius apie erdvę, verta bent trumpai paminėti Europos kaip regiono ir susijusį Rytų / Vakarų, Šiaurės / Pietų jame skirties klausimą. Pats klausimas nėra naujas – diskursyvos skirtys išryškėjo gerokai anksčiau¹¹³. Visgi jis įgavo naują atspalvį – kaip jau minėta, posocializmas susijęs su europeizacija¹¹⁴. Kai kurių autorių teigimu, kaip jau buvo užsiminta rašant apie Sztompkos darbų kritiką, posocialistinės šalys orientizuojamos¹¹⁵. Šios disertacijos kontekste svarbu tai, kad, kaip minėta apžvalgoje, europeizacija užėmė tam tikrą vietą ir kasdienybėje, mikrosocialiniu lygmeniu.

Disertacijoje, kaip jau buvo galima pastebėti, remiamasi literatūra ne tik apie posovietines, bet ir apie buvusias satelitines šalis Rytų Europoje: kaip mini Verdery, nors visuomenės Rytų Europoje ir Sovietų Sąjungoje reikšmingai skyrėsi, šeiminiai panašumai yra svarbesni¹¹⁶. Manytina, Rytų Europos šalis, jų visuomenės ir vėliau, kaip pažymi Jill Massino ir Markusas Wienas, siejo daugiau ar mažiau panašus likimas: deindustrializacija, privatizacija, nevienareikšmė demokratizacija, integracija į ES ir globalizacija¹¹⁷. Disertacijoje dažniau vartojama antrojoje stovykloje prigijusi posocializmo sąvoka, nors kai kur gali būti sinonimiškai pavartoti žodžiai „pokomunizmas“, „posovietmetis“. Taip pat vartojamas žodis „transformacija“: jis turi teleologinę konotaciją, tačiau ši konotacija sąlygiškai silpna – transformacija gali būti įvairi, nebūtinai vedanti į konkretų tikslą. Kai kur vartojamas įvardijimas 10-asis dešimtmetis ir devyniasdešimtiniai (pagal

¹¹¹ Buchowski, „Anthropology in Postsocialist Europe“, 68–87; Horschelmann ir Stenning, „Ethnographies of postsocialist change“, 317–318.

¹¹² Rogers, „Postsocialisms Unbound“, 1, 4–6; Horschelmann ir Stenning, „Ethnographies of postsocialist change“, 328–329.

¹¹³ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 1994); Gerard Delanty, *Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė*, iš anglų kalbos vertė Almantas Samalavičius (Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002), 73–93.

¹¹⁴ Graney, *Russia, the former Soviet Republics, and Europe Since 1989*, 3–35.

¹¹⁵ Müller, „Goodbye, Postsocialism!“, 542–544.

¹¹⁶ Verdery, *What Was Socialism*, 19–20.

¹¹⁷ Massino ir Wien, „Introduction: Everyday Postsocialism...“, 3.

analogiją įvardijami kiti dešimtmečiai): kitaip tariant, 1990 metai reiškia vienerius metus, devyniasdešimtiniai arba 10-asis dešimtmetis – po jų ėjusį dešimtmetį. Tyrimo pradžioje preliminariai orientuotasi į laiką nuo devyniasdešimtinių pradžios iki apytikriai 2004 metų, kai Lietuva įstojo į ES ir NATO. Į Atgimimo, Dainuojančiosios revoliucijos laiką nesikoncentruota, tačiau ši kaimynystė, galima sampyna turėta omenyje. Taip pat turėta omenyje, kad transformacija gali būti suvokta ne kaip laikotarpis, bet veikiau kaip lūžis.

Tikslas ir uždaviniai

Šiame darbe keliamas tikslas atsakyti į klausimą, kokią vietą posocialistinė transformacija užima visuomenės atmintyje: koks su transformacijos įvykiais, procesais susijęs periodas arba periodai išskiriami (jeigu išskiriami) visuomenės lygmeniu; koks naratyvas arba naratyvai visuomenėje siejami su transformacijos įvykiais ir procesais. Siekiant darbo tikslo, keliami šie uždaviniai:

1. Aptarti filosofines prielaidas ir tyrėjos tapatybę – laikantis nuostatos, kad tai yra pamatas, padedantis sklandžiai ir koherentiškai įgyvendinti kitus uždavinius (tai bus padaryta dar įvade).
2. Atlikti teorinės literatūros apie kolektyvinę atmintį analizę, pasirinkti atšaką ir apsibrėžti sąvokas, kurios vėliau bus vartojamos analizuojant duomenis.
3. Aptarti duomenų rinkimo ypatumus – lauko tyrimų vietoves, interviu eigą, disertacijoje naudojamos imties sudarymo principus, toliau – pasirinkti duomenų analizės metodą ir aptarti jo ypatumus, galiausiai – analizės žingsnius, vidinę mechaniką.
4. Atlikti duomenų analizę: išskirti periodus, naratyvus, kurie visuomenėje siejami su posocialistinės transformacijos reiškiniiais, procesais.

Filosofinės prielaidos ir tyrėjos tapatybė

Atsispiriant nuo kokybiniais tyrimams, jų specifikai skirtos literatūros, šiame darbe laikomasi požiūrio, kad tiek filosofinės prielaidos¹¹⁸, tiek tyrėjo arba

¹¹⁸ Yvonna S. Lincoln, Susan A. Lynham ir Egon G. Guba, „Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences, Revisited“, iš *Sage Handbook of Qualitative Research*, 5-as leidimas, sudaryt. N. K. Denzin ir Y. S. Lincoln (Los Angeles: SAGE, 2017), 108–150; John W. Creswell, *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (Los Angeles:

tyrėjos tapatybė¹¹⁹ persmelkia visas teksto dalis, todėl ir prielaidas, ir autorės tapatybę verta aptarti pačioje pradžioje, įvade. Pirmiausia aptarsime filosofines prielaidas, o paskui pereisime prie darbo autorės tapatybės (šie klausimai susiję – realistinėje, (post)pozityvistinėje stovykloje tapatybės aptarimas turbūt atrodytų keistai).

Virginia Braun ir Victoria Clarke skiria dvi pagrindines stovyklas – patirtinę (angl. *experiential*) ir kritinę (angl. *critical*). Kaip jau galima suprasti iš pavadinimo, patirtinėje stovykloje susitelkiama į žmonių patirtį. Šiems žmonėms siekiama „suteikti balsą“ (angl. *‘give voice’*). Kalba suvokiama kaip daugmaž skaidrus langas, per kurį atsiveria psichologinis ir socialinis pasauliai. Remiamasi empatijos hermeneutika (angl. *hermeneutics of empathy*): liekama arti prasmų, kurias tiesiogiai išsakė tyrimo dalyviai, jos perteikiamos taip, kad lieka jiems atpažįstamos. **Kritinėje stovykloje** (Nota bene: jos nereikėtų sutapatinti su kritine teorija!) orientuojamasi į reikšmių konstravimą, jų modelius (angl. *patterns of meaning*). Kalba šiuo atveju yra ne langas į realybę, o to, kas sudaro realybę, integrali dalis. Kitaip tariant, kalba aktyviai kuria reikšmes, o ne jas perteikia ar atspindi. Remiamasi įtarumo hermeneutika (angl. *hermeneutics of suspicion*): tai reiškia, kad keliama kritiniai klausimai apie reikšmes kokybiniuose duomenyse, analizės procese daugiau pasisemiama iš teorinių resursų. Žinoma, patirtinė ir kritinė stovykla yra idealieji tipai, dažnai gravituojama į vieną arba kitą pusę, tačiau tai, pasak Braun ir Clarke, turi būti reflektuota¹²⁰. Kadangi siekiama išskirti naratyvus, periodus visuomenės atmintyje, o ne domėtis visuomenės narių patirtimis, šioje disertacijoje linkstama prie antrosios prieigos. Jeigu žvelgsime rafinuočiau, kritinė stovykla glaudžiai susijusi su socialiniu **konstrukcionizmu**¹²¹ (angl. *constructionism*). Konstrukcionizmas sociologijoje sietinas su 1966 metais pasirodžiusia Peterio Bergerio ir Thomo Luckmanno knyga *Socialinis tikrovės konstravimas*¹²², psichologijoje – su Kennetho J. Gergeno darbais¹²³. Vivien Burr skiria keturis esminius

SAGE, 2013), 15–41; Virginia Braun ir Victoria Clarke, *Thematic Analysis: A Practical Guide* (London: SAGE, 2022), 155–196.

¹¹⁹ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 12–19.

¹²⁰ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 158–163.

¹²¹ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 179–180. Terminai *konstruktyvizmas* (angl. *Constructivism*) ir *konstrukcionizmas* (angl. *Constructionism*) dažnai vartojami sinonimiškai, bet tarp jų esama tam tikrų skirtumų (žr. knygos p. 183–184).

¹²² Lietuvių kalba: Peter L. Berger ir Thomas Luckmann, *Socialinis tikrovės konstravimas: žinojimo sociologijos traktatas*, iš anglų kalbos vertė Aldona Radžvilienė (Vilnius: Pradai, 1999).

¹²³ Vivien Burr, *An Introduction to Social Constructionism* (London: Routledge, 2006), 6–8.

konstrukcionizmo postulatus. [1] Kitiškai žiūrima į tai, kas vertinama kaip savaime suprantama (angl. *taken-for-granted knowledge*): pavyzdžiui, muzika dalijama į klasikinę ir popmuziką, bet pačioje muzikoje toks aiškus padalijimas nėra užfiksuotas. [2] Istorinis ir kultūrinis specifiškumas: pavyzdžiui, tai, kas laikoma vaikams „natūraliu“ elgesiu, labai priklauso nuo konteksto (kaip mini Burr, pakanka atsiversti palyginti nesenus Dickenso romanus, kad pamatytume visiškai kitoki vaikystės suvokimą). [3] Žinojimas palaikomas per socialinę procesą: kitaip tariant, žinojimas konstruojamas per kasdienes socialines interakcijas, pirmiausia – kalbą. [4] Žinojimas ir socialinis veiksmas yra susiję: pavyzdžiui, anksčiau manyta, kad alkoholiu piktnaudžiaujantys žmonės yra atsakingi už savo elgesį, juos galima dėl to kaltinti ir bausti, bet vėliau pradėta manyti, kad tai veikiau liga, priklausomybė – vadinasi, už tai žmonių bausti negalima¹²⁴. Verta pridurti, kad konstrukcionizmas susijęs su lingvistiniu posūkiu socialiniuose moksluose, struktūralizmu ir postruktūralizmu¹²⁵. Nors visa tai gali atrodyti labai abstraktu, filosofinės prielaidos turi įtakos tyrimo praktikoms, tyrėjo suvokimui. Kaip mini Michaelas Quinns Pattonas, konstrukcionizme dominuoja nuostata, kad tyrėjas ištraukia į socialinę konstravimą, o ne tik atspindi, perteikia realybę¹²⁶. Clarke ir Braun, rašydamos apie tyrėjo vaidmenį, pasitelkia vaizdingus palyginimus: tyrėjas nėra ūkininkas, viso labo nuimantis derlių, arba archeologas, į dienos šviesą ištraukiantis žemėje glūdėjusius lobius, bet veikiau kompozitorius, pasitelkiantis jam prieinamas technikas, įgūdžius ir resursus¹²⁷.

Dabar pasiekėme teksto vietą, kurią perrašinėjau bene daugiausiai kartų: čia, nors tai ir neįauku, pereinu prie kalbėjimo pirmuoju asmeniu (tiesa, galiausiai pirmuoju asmeniu parašiau ir pačią įvado pradžią). Asmuo bus ir daugiskaitos pirmasis. Nors duomenų rinkimas ir analizė bus aptarti tam skirtoje šios disertacijos dalyje, jau čia verta pasakyti, kad dvejus metus dirbau su kitais tyrėjais: interviu, kuriuos analizuosiu, buvo surinkti vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuotą projektą „Transformacija kaip sovietinio modernybės projekto demontavimas“ (S-MOD-21-6). Projektas apėmė ne tik lauko tyrimus Panevėžyje, Jonavoje ir kaimuose aplink juos 2021 metų vasarą: kartu ruošėmės lauko tyrimams, o vėliau drauge aptarėme duomenis,

¹²⁴ Burr, *Introduction to Social Constructionism*, 2–3.

¹²⁵ Burr, *Introduction to Social Constructionism*, 24–25; Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 180.

¹²⁶ Michael Quinn Patton, *Qualitative Research & Evaluation Methods*, 4-as leidimas (Thousand Oaks, California: SAGE, 2015), 121–132.

¹²⁷ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 179.

komentavome vieni kitų įžvalgas. Visų pirma reikėtų akcentuoti, kad visi tyrimo dalyviai devyniasdešimtinių pradžioje jau buvo pilnamečiai. Tai reiškia, kad tyrimo dalyviai vyresni už tyrėjus. Šešių asmenų komandoje dominavo vadinamosios tūkstantmečio kartos arba 90-ųjų vaikų kartos atstovės (tai galioja ir šių eilučių autorei)¹²⁸. Distancija turi tiek pliusų, tiek minusų. Viena vertus, skirtingų kartų tyrėjams ir tyrimo dalyviams sunkiau užmegzti ryšį, „kalbėtis viena kalba“. Kita vertus, galbūt tada tyrėjams lengviau pastebėti modelius, nustebti dėl dalykų, kurie tyrimo dalyviams neatrodo verti dėmesio. Antra, prieš išvykdami į lauko tyrimų vietas skaitėme akademinę ir grožinę literatūrą apie posocialistinę transformaciją¹²⁹. Tad į lauko tyrimą ir vėlesnę duomenų analizę galbūt atsinešėme tam tikrų lūkesčių, specifinę žiūrą, susijusią su minėta kalbėjimo apie vadinamuosius „90-uosius“ banga Lietuvos viešojoje erdvėje. Prie pozicionalumo klausimų¹³⁰ dar bus trumpai sugrįžta empirinėje darbo dalyje: nors mes pristatydavome tyrimą, galbūt tyrimo dalyviams vis tiek atrodė, kad tyrėjams iš Vilniaus universiteto jie turėtų pasakoti apie Atgimimo įvykius, kurie užima svarbią vietą Lietuvos viešojoje erdvėje, politiniame ir kultūriniame gyvenime.

Aš jau kurį laiką domėjausi XX a. pabaigos įvykiais, procesais Lietuvoje ir išeivijoje, bet mano dėmesys taip pat gravitavo link Atgimimo: tiek darbe (Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje)¹³¹, tiek rengiant

¹²⁸ Jovilė Ulinskaitė, Rosita Garškaitė, Monika Verbalytė ir aš priklausome vadinamajai Tūkstantmečio kartai arba „milenialsams“ (pagal viešojoje erdvėje populiarią įvardijimą), tranzicijos arba (pirmajai) Nepriklausomybės kartai (pagal Lietuvos sociologų skirstymą) arba „90-ųjų vaikams“ (kartą galima įvardyti ir kitaip). Ainė Ramonaitė priklauso vadinamajai X kartai, paskutinei sovietmečio kartai arba „70-ųjų“ kartai. Paulius Vijeikis ir studentai, kurie prisidėjo prie tyrimo, priklauso vadinamajai Z kartai.

¹²⁹ Pvz., ištraukas iš Kmitos *Pietinia kronikų* ir Virginijos Kulvinskaitės *kai aš buvau malalietka*, Fioklos Kiurės *Rožyno* (Panevėžys: Žiemos žodžiai, 2021). Pastaroji knyga dar nebuvo išleista, bet jos dalis autorė buvo paskelbusi internete.

¹³⁰ Peregrine Schwartz-Shea ir Dvora Yanow, *Interpretive Research Design: Concepts and Processes* (New York: Routledge, 2012), 66–68.

¹³¹ Pvz., rengiant virtualią parodą „Ne, mes nesulėtinsime žingsnio“. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas 1990 metų Vakarų spaudoje / “No, My Friends, We Won’t Go Slow”. The Restoration of Lithuania’s Independence in the Pages of the World Press in 1990“ (2015); Vytauto Landsbergio knygą *Lapkričio knygelė: 1989 metų pabaigos įvykių ir idėjų užrašai* (Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2021) (knyga pradėta rengti anksčiau, ją rengiant atlikau turinio redaktorės funkciją: parengiau papildančią dalį „Reikšmingi laikotarpio įvykiai“ apie 1988–1989 m. įvykius, drauge su V. Landsbergiu rengiau užrašų komentarus).

magistro darbą VU TSPMI¹³². Daugiausia skaičiau aktyvių Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veikėjų, istorikų, užsienio lietuvių, žurnalistų ir diplomatų tekstus, tad galbūt (bent jau į tyrimo pradžią) atsinešiau tam tikrą žiūrą, kuri tolima „eilinio“ Lietuvos piliečio perspektyvai. Kita vertus, galbūt tai leido pastebėti, kad tyrimo dalyviai dažnai krypsta link tam tikro repertuaro, susijusio su Atgimimo metų įvykiais, o paklausti apie vėlesnius metus sutrinka. Turbūt verta pasakyti kelis žodžius apie mano išsilavinimą ar, suformulavus pretenzingiau, intelektualines įtakas, formaciją: prieš studijuodama VU TSPMI, studijavau VU Filologijos fakultete, pastarųjų studijų metu skaičiau daug struktūralistinio, postruktūralistinio pobūdžio darbų, kurie politikos mokslų kontekste kartais juokais apibūdinami kaip *French Stuff*¹³³. „Grynakraujė politologė“ iš VU TSPMI aplinkos mano vietoje (t. y. dirbdama su tais pačiais kokybiniais duomenimis, surinktais lauko tyrimų metu) veikiausiai būtų pasirinkusi kiek kitokią filosofinę perspektyvą, filosofinėms prielaidoms apskritai skirtų mažiau dėmesio, analizėje mažiau narstyty tyrimo dalyvių kalbą (ir pati rašytų kitokiu stiliumi). Tai išryškėdavo dialoge su daugelį metų lauko tyrimus organizuojančia ir kokybinius duomenis analizuojančia šios disertacijos moksline vadove, kuri mane ne kartą įvardijo kaip (citata) „humanitarę“. Kita vertus, netipinė, „iš konteksto iškrentanti“ pozicija (bent jau potencialiai) galbūt padėjo pažvelgti kiek kitaip, nauju žvilgsniu: per vieną diskusiją, kurioje dalyvavo projekto komanda, disertacijos vadovė pasakė, kad duomenyse pastebėsiu tai, ko nepamatytų kiti. Doktorantūros metais turėjau daug laisvės pati rinktis teorinę ir metodologinę literatūrą, daug laiko praleidau su anglų kalba išleistomis knygomis apie kokybinių tyrimų specifiką. Manychiau, kad giliausią išpaudą paliko psichologijų Braun ir Clarke darbai. Su tapatybe, analitiniais ėjimais gali būti susiję ir mano šalutiniai akademiniai interesai: nors niekada nestudijavau psichologijos, lankiau kelis su ja susijusius kursus¹³⁴, psichologija šiek tiek domiuosi laisvalaikio. Polinkis užklysti į psichologijos, sveikatos mokslų lauką, iš jo šį bei tą pasiskolinti, manau, atsispindi visose šios disertacijos dalyse. Svarbi ir tyrėjo arba tyrėjos asmeninė tapatybė: ideologiniai, politiniai įsitikinimai, įvairios asmeninės patirtys, socialinės

¹³² „Diasporos vaidmuo formuojant Lietuvos įvaizdį JAV laikraštyje „The New York Times“ 1990 m.“ (2019).

¹³³ Pirmame doktorantūros studijų kurse vienas iš dėstytojų perpasakojo viename iš JAV universitetų išgirstą juokelį, kuris skamba maždaug taip: *There are two parts of political science: the science and the French stuff.*

¹³⁴ *Socialinę psichologiją, Politinę psichologiją, Psichoanalitinę meno kritiką* (pastarasis kursas buvo grįstas Sigmundo Freudo, Carlo Gustavo Jungo, J. Lacano darbų skaitymu).

pozicijos¹³⁵. Visgi stengiausi, kiek tai įmanoma, bent jau pradiniuose analizės etapuose (susipažindama su duomenimis, atlikdama pirminius kodavimus) „suskleisti“ savo pačios įsitikinimus, pažiūras, remtis empatiniu neutralumu: įsiklausyti ir įsiskaityti, tyrimo dalyvių kalbėjimą priimti be ryškaus vertinimo¹³⁶.

Summa summarum: kadangi duomenys surinkti vykdant projektą, per šį darbą veikiausiai vilnija šio toks kitų tyrėjų tapatybių ir balsų aidas. Aš jau daugelį metų stipriai gravitavau į kritinių, konstrukcionistinių filosofinių prielaidų poliaus pusę (nors nebuvau to sau tokiais žodžiais suformulavusi), linkusi mąstyti apie naratyvus, diskursus – tiek literatūroje ir kine, tiek kultūroje plačiąja prasme, taip pat analizuoti psichologines mąstymo schemas. Pasirinktos filosofinės prielaidos svarbios ir metodologinėje dalyje: nei naratyvinė analizė, nei teminė analizė, kurios bus pasitelktos analizuojant duomenis, neatsineša savo filosofinių paketų, jie turi būti pasirinkti. Tekste ir toliau daug dėmesio skiriama refleksyvumui – pavyzdžiui, išsamiai aprašomi analizės žingsniai.

Teorinė ir metodologinė prieigos, darbo struktūra

Darbo pirmojoje dalyje suformuluojamos teorinės gairės. Pirmajame dalies skyriuje trumpai apžvelgiama kolektyvinės atminties studijų istorija, apibrėžiama vieta šiuolaikinių atminties studijų kontekste – socialinės atminties studijos (angl. *social memory studies*). Antrajame skyriuje pristatomas sociologas Eviataras Zerubavelis ir jo sociomentalinė topografija: jis pasiūlė įsivaizduoti praeitį it struktūrą mintyse, panašią į žemėlapi. Remiantis Zerubavelio ir kitų autorių darbais, trečiajame ir ketvirtajame teorinių gairių skyriuose aptariami nuo žemėlapio sąvokos atsišakojantys konceptai – periodizacija ir atminties tankis, siužetinės linijos ir susiję naratyvų tipai. Zerubavelį domina ne variacijos, o pati bendriausia atminties struktūra. Jis pateikia pavyzdžių iš labai skirtingų kontekstų. Kadangi šioje disertacijoje domimasi visuomenės atmintimi, paskutiniame skyriuje, remiantis Michelio Foucault ir Populiariosios atminties grupės (angl. *Popular Memory Group*) darbais, įvedamos populiariosios ir dominuojančios atminties sąvokos, aptariamas jų santykis.

Antrosios disertacijos dalies atskiruose skyriuose aptariami duomenų rinkimo ir analizės metodai. Analizuojami 40 kokybinių interviu, kurie buvo surinkti Panevėžyje, Jonavoje ir jų aplinkiniuose kaimuose 2021 metų vasarą.

¹³⁵ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 13–19.

¹³⁶ Patton, *Qualitative Research & Evaluation Methods*, 457–474.

Imtis sudaryta pagal maksimalaus heterogeniškumo strategiją – siekta, kad tyrimo dalyviai būtų tarpusavyje kuo skirtingesni. Daugiausia remiantis Braun, Clarke ir Riessman darbais, taikoma teminė (konkrečiau – refleksyvioji teminė analizė) ir teminė-naratyvinė analizė: viena vertus, siekiama išskirti modelius, išryškėjančius visame kokybinių duomenų bloke, kita vertus, skiriama dėmesio ir atskiriems interviu, jų ribose išryškėjantiems modeliams. Dalies pabaigoje detalai aprašomas atliktos analizės mechanizmas – kokie duomenų analizės žingsniai atlikti rengiant šią disertaciją.

Trečiojoje dalyje analizuojami kokybiniai duomenys. Pirmajame skyriuje skiriamos trys temos, susijusios su periodizacija, atminties tankiu. Šis skyrius yra pamatas tolesniems penkiems skyriams, kuriuose analizuojami išskirti penki naratyvai: Prasidėjusio atsigavimo naratyvas, Staigaus griuvimo naratyvas, Laisvės veikti laiko naratyvas, Darbo ir atpildo naratyvas ir Naratyvas apie išverstakailius. Interviu su vienu tyrimo dalyviu arba dalyve nebūtinai išskirtas vos vienas naratyvas: paskutiniame skyriuje analizuojamos savitos naratyvų mozaikos.

Ginamieji teiginiai

1. Populiariosios atminties žemėlapyje neišryškėja aiškiai išsikristalizavęs transformacijos periodas su pavadinimu, laiko ribomis ir simboline tekstūra. Nors tranzitologinio pobūdžio literatūroje buvo manoma, kad perėjimas yra trumpas ypatingas laikotarpis tarp dviejų sistemų, Lietuvos gyventojų atmintyje jis pasižymi santykinai mažu atminties tankiu ir greičiau suvokiamas kaip integrali einamojo periodo dalis.
2. Atgimimo, Sąjūdžio arba *Pakilimo* laikas, priešingai, populiariosios atminties žemėlapyje užima išskirtinę vietą ir pasižymi itin dideliu atminties tankiu. Žmonėms jį gan lengva įvardyti, jis turi gana aiškias laiko ribas – apima kelis metus apie 1990-uosius. Laikas turi aiškią simbolinę tekstūrą: siejamas su pakiliais emociniais išgyvenimais ir įvykiais, procesais, kuriuose masiškai dalyvavo eiliniai Lietuvos žmonės arba kurie palietė daugelio žmonių kasdienybę – masiniais mitingais, ekonomine blokada, Sausio įvykiais.
3. Pakilimą daugelis atsimena panašiai, o atsiminimai apie transformacijos procesus daugiareikšmiai. Populiariosios atminties žemėlapyje galima išskirti penkis naratyvus, susijusius su posocialistinės transformacijos įvykiais, procesais. Pirmieji trys, Prasidėjusio atsigavimo, Staigaus griuvimo ir Laisvės veikti laiko, byloja apie Nepriklausomybės periodo

pradžią arba (ir) lūžį, apibrėžia su jais siejamus įvykius, procesus pagal progreso ir nuosmukio siužetinių linijų formą. O du likusieji, Darbo ir atpildo naratyvas bei Naratyvas apie išverstakailius, – veikiau apie visuomenę, žmonių pasirinkimus, elgesį fundamentalių pokyčių ir sunkumų akivaizdoje.

4. Pagal išskirtą Prasidėjusio atsigavimo naratyvą, Nepriklausomybės periodo pradžioje įvyko daug pozityvių pokyčių, tačiau neigiamam sovietmečio įspaudui visuomenėje pranykti dar prireiks laiko; pagal Staigaus griuvimo naratyvą, neskaidrios privatizacijos ir kitų destruktivių procesų metu nukentėjo daug eilinių Lietuvos žmonių; pagal Laisvės veikti laiko naratyvą, dabartinio Nepriklausomybės periodo pradžioje buvo lengva kurti verslus, imtis naujų iniciatyvų, tačiau vėlesniais metais šalyje išryškėjo biurokratizacija ir kiti suvaržymai.
5. Dviejuose naratyvuose, bylojančiuose veikiau apie visuomenę, deramą ir nederamą žmonių elgesį radikalių pokyčių ir sunkumų akivaizdoje, subraižomos simbolinės ribos: pagal Darbo ir atpildo naratyvą, teigiamai matomi asmenys, kurie situaciją – pavyzdžiui, po ilgamečio darbo pramonėje netekimo – ilgainiui pagerino sunkiu darbu ir veikumu, neigiamai – vadinamieji *pašalpiniai*; pagal Naratyvą apie išverstakailius, kritiškai apibrėžiami buvę uolūs komunistai ir ateistai, kurie pradėjo elgtis kaip uolūs patriotai ir tikintieji.

1. TEORINĖS GAIRĖS

1.1. Nuo Maurice'o Halbwachso iki šiuolaikinių socialinės atminties studijų

Šiame skyriuje glaustai aptariama kolektyvinės atminties studijų istorija. Kadangi atmintimi pastaraisiais dešimtmečiais domimasi daugelyje disciplinų, toliau pasirenkama siauresnė niša – socialinės atminties studijos.

Mąstymo apie kolektyvinę atmintį šaknų galima ieškoti tiek gerokai ankstyvesniuose, tiek prancūzų sociologo Maurice'o Halbwachso amžininkų tekstuose – tarkime, meno istoriko Aby Warburgo¹³⁷, psichoanalizės tėvu vadinamo Sigmundo Freud¹³⁸, literatūros klasikų darbuose¹³⁹, tačiau socialinių mokslų kontekste pasakojimas apie kolektyvinės atminties teorinį konceptą dažniausiai pradedamas nuo Halbwachso ir 1925 metais išėjusio jo veikalo *Socialiniai atminties rėmai* (pranc. *Les Cadres sociaux de la mémoire*)¹⁴⁰. Veikale tiesiogiai ir gausiai vartojamas kolektyvinės atminties konceptas. Halbwachso atmintis glaudžiai susijusi su socialiniu kontekstu. Jis pasitelkia sapnų ir afazijos pavyzdžius. Halbwachso žodžiais, sapnuose išskyla susipainioję atminties fragmentai, nepasirodo joks „tikras ir pilnas atsiminimas“ – toks, koks jis pasirodytų būdraujant. Tam, kad atsimintų, individas turi protauti ir jausti, turėdamas kontaktą su visuomene, garantuojančia atminties integralumą¹⁴¹. Kitas pavyzdys – afazija, kalbinių gebėjimų praradimas. Šiuo atveju individas suvokia, kad priklauso visuomenei, tačiau nebegali perprasti jos konvencijų, kad ir labai stengdamasis prie jų prisitaikyti (pvz., daiktams neišsina priskirti jų pavadinimų). Tad egzistuoja dvi konvencijų sistemos: afazijos atveju nebefunkcionuoja verbalinė (kuri tebefunkcionuoja sapne), o sapne pranyksta

¹³⁷ Apie jį: Ernst Gombrich, „Aby Warburg: An Intellectual Biography“, iš *The Collective Memory Reader*, sudaryt. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi ir Daniel Levy (Oxford: Oxford University Press), 104–109.

¹³⁸ Darbe *Mozė ir monoteizmas*.

¹³⁹ Bene žymiausias pavyzdys – Marcelio Prousto tekstai (romanų ciklas *Prarasto laiko beiėskant*).

¹⁴⁰ Jean-Christophe Marcel ir Laurent Mucchielli, „Maurice Halbwachs's *mémoire collective*“, iš *Cultural Memory*, sudaryt. Astrid Erll, Ansgar Nünning (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008), 141; Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, ir Daniel Levy, „Introduction“, iš *The Collective Memory Reader*, sudaryt. Olick, Vinitzky-Seroussi ir Levy (New York: Oxford University Press, 2011), 5, 16.

¹⁴¹ Maurice Halbwachs, „The Social frameworks of memory“, iš *On Collective Memory*, sudaryt. Lewis A. Coser (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 41–42.

visumos, kompleksinių sąvokų, santykinių pozicijų erdvėje ir socialiniame gyvenime suvokimas. Faktai, regionai, *periodai* (tai svarbu šio darbo kontekste), įvairios grupės yra „visuomenės atminties“ priekyje¹⁴². Reikia pabrėžti, kad sociologo darbuose svarbesnį vaidmenį vaidina dabartis, o ne praeitis. „Viskas indikuoja, kad praeitis ne saugoma, bet rekonstruojama dabarties pagrindu“, – rašo Halbwachsas¹⁴³. Dabarties, laiko tėkmės reikšmė atsiskleidžia Halbwachso darbe, kuriame kalbama apie legendinę Šventosios žemės topografiją ir evangelijas. „Dogma reikšmingai modifikavo Jėzaus istoriją. Nestebina, kad Jeruzalės įvaizdis taip pat transformuotas“¹⁴⁴, – rašo Halbwachsas. Tiesa, atrodo, kad Halbwachso analizėje šis plastiškumas turi ribas (bent jau krikščionybės kontekste): „Kolektyvinė atmintis rekonstruoja atsiminimus pagal dabarties idėjas ir rūpesčius. Bet ji susiduria su materialių pėdsakų ir rašytinių tekstų pasipriešinimu, taip pat su tuo, kad buvo įkūnyta apeigose ir institucijose.“¹⁴⁵

Tekstuose apie kolektyvinę atmintį kartojamas teiginys, kad apie 1980 metus socialiniuose ir humanitariniuose moksluose prasidėjo „atminties bumas“¹⁴⁶. Šiandienų atminties studijų pradžia asocijuojama su prancūzų istoriku Pierre'u Nora¹⁴⁷. Nora įgyvendino milžinišką Prancūzijos atminties vietų projektą, parengė daugiatomę knygų seriją *Atminties vietos* (pranc. *Les lieux de mémoire*), drauge pasiūlydamas šviežių konceptualizaciją¹⁴⁸. Atminties vietos gali būti tiek paprastos, tiek kompleksinės; tiek natūralios, tiek dirbtinės. Pasak Nora, tai yra vietos trimis prasmėmis: materialia, funkcinė, simbolinė. Materialus archyvas tampa *lieu de mémoire*, jeigu apgaubiamas simboline aura. Atminties vieta gali tapti ir, pavyzdžiui, funkcinę paskirtį turinti knyga¹⁴⁹. Net ir veiksmas – pavyzdžiui, tylos minutė

¹⁴² Halbwachs, „The Social frameworks of memory“, 43–45.

¹⁴³ Halbwachs, „The Social frameworks of memory“, 39–40.

¹⁴⁴ Maurice Halbwachs, „The legendary topography of the gospels in the Holy Land“, iš *On Collective Memory*, sudaryt. Lewis A. Coser (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 201.

¹⁴⁵ Halbwachs, „Legendary topography of the gospels...“, 224–225.

¹⁴⁶ Astrid Erll and Ansgar Nünning, „Preface“, iš *Cultural Memory*, sudaryt. Astrid Erll ir Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008); Olick, Vinitzky-Seroussi ir Levy, „Introduction“, 20.

¹⁴⁷ Alon Confino, „Memory and the History of Mentalities“, iš *Cultural Memory*, sudaryt. Astrid Erll, Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 77–78; Olick, Vinitzky-Seroussi ir Levy, „Introduction“, 23.

¹⁴⁸ Michael Rothberg, „Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire“, *Yale French Studies* 118/119 (2010), 3–4.

¹⁴⁹ Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“, *Representations* 26 (1989), 18–19.

– gali tapti atminties vieta¹⁵⁰. Naujosios bangos kontekste atskirai paminėti taip pat verti kultūrinės atminties (vok. *das kulturelle Gedächtnis*) teoriją išplėtoję Janas ir Aleida Assmannai. Jie sietini su Heidelbergo iniciatyva, grupe Heidelbergo universitete dirbusių mokslininkų; Heidelbergo iniciatyva, kaip mini Dietrichas Harthas, turėjo sąsajų su „freudiškuoju“ archeologijos suvokimu (archeologija čia yra hermeneutinis siekis sujungti atminties fragmentus)¹⁵¹. Assmannų darbams įtakos taip pat turėjo pačioje šio skyriaus pradžioje trumpai paminėto meno istoriko Warburgo įžvalgos¹⁵². Verta akcentuoti, kad vokiečių kalboje žodis *kultūra* (*Kultur*) turi aukštosios kultūros konotaciją: kultūra siejama su intelektualiniais, meniniais vienos ar kitos bendruomenės pasiekimais¹⁵³. Iš egiptologo J. Assmanno darbų atskirai paminėtina programinė knyga *Kultūrinė atmintis*, išėjusi 1992 metais¹⁵⁴. Assmannai nubrėžė svarbių konceptualinių skirčių: J. Assmannas, apibrėždamas santykį tarp plėtojamo kultūrinės atminties koncepto ir Halbwachso kolektyvinės atminties sąvokos, kolektyvinę atmintį padalijo į komunikacinę ir kultūrinę¹⁵⁵, o A. Assmann atskyrė kanoną (aktyvią kultūrinę atmintį) ir archyvą (pasivią kultūrinę atmintį)¹⁵⁶, taip sustiprindama šių senų sąvokų pozicijas atminties studijose.

Dabar atmintis tirama daugelyje skirtingų disciplinų: nuo humanitarinių ir socialinių mokslų iki neuromokslo¹⁵⁷. Tad dera elgtis atsargiai: kaip mini Astrid Erll, suformuluoti sėkmingus tarpdisciplininius modelius yra

¹⁵⁰ Nora, „Between Memory and History“, 19.

¹⁵¹ Dietrich Harth, „The Invention of Cultural Memory“, iš *Cultural Memory*, sudaryt. Astrid Erll, Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 88–89; „In Memoriam: Jan Assmann (1938–2024)“, *Memory Studies Association*, žiūrėta 2025 m. birželio 16 d., <https://www.memorystudiesassociation.org/in-memoriam-jan-assmann-1938-2024/>.

¹⁵² Olick, Vinitzky-Seroussi ir Levy, „Introduction“, 19.

¹⁵³ Astrid Erll, *Memory in culture* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 30–31; Harth, „The Invention of Cultural Memory“, 87.

¹⁵⁴ Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (Munich: Beck, 1992).

¹⁵⁵ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, iš *Cultural Memory*, sudaryt. Astrid Erll ir Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 109–118.

¹⁵⁶ Pavyzdžiui: Aleida Assmann, „Canon and Archive“, iš *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*, sudaryt. Astrid Erll and Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 97–107.

¹⁵⁷ Henry L. Roediger ir James V. Wertsch, „Creating a New Discipline of Memory Studies“, *Memory Studies* 1, nr. 1 (2008): 9, 12–18; Olick, Vered Vinitzky-Seroussi ir Levy, „Introduction“, 40–47; Astrid Erll, „Cultural memory studies: an introduction“, iš *Cultural Memory*, sudaryt. Astrid Erll, Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 3.

sudėtinga¹⁵⁸. Toliau šioje disertacijoje orientuojamasi į socialinės atminties studijas (angl. *social memory studies*) pagal Erll apibrėžimą¹⁵⁹. Savo ruožtu, Erll rėmėsi 1998 metais pasirodžiusiu JAV sociologų Jeffrey K. Olicko ir Joyce Robbins straipsniu¹⁶⁰. Vertingu šaltiniu laikytina ir Barbaros Misztal knyga¹⁶¹. Erll po socialinės atminties studijų „skėčiu“ sudeda sociologiją, antropologiją, politikos mokslus, politinę filosofiją¹⁶². Šiose studijose pamatinį vaidmenį tebevaidina pristatyto sociologo Halbwachso darbai¹⁶³. Bent trumpai paminėti verta antropologą Paulą Connertoną. 1989 metais pasirodė jo knyga iškalbingu pavadinimu *Kaip atsimena visuomenės*¹⁶⁴. Connertonas apmąstė ne tik atmintį, bet ir amžinąją jos kaimynę užmarštį. Jis nurodė septynis užmaršties tipus¹⁶⁵. Erll taip pat mini tokius žymius sociologus kaip Jeffrey'is C. Alexanderis ir Eviataras Zerubavelis¹⁶⁶. Kaip jau galbūt galima nujauti, socialinės atminties studijose svarbų vaidmenį vaidina socialinis konstrukcionizmas¹⁶⁷. Dėmesys naratyvui socialinės atminties studijas stumteli link psichologijos ir humanitarinių mokslų¹⁶⁸.

Šiame darbe orientuojamasi į socialinės atminties studijas: jos, kaip aptarta šiame skyriuje, sietinos su tokiomis disciplinomis, kaip antai sociologija, antropologija, konstrukcionizmo prielaidomis. Atšakai priskirtinas iškilus sociologas Zerubavelis „pagamino“ gausų teorinių instrumentų rinkinį, kuris parankus analizuojant duomenis – ypač siekiant skirti periodus, naratyvus.

¹⁵⁸ Erll, *Memory in Culture*, 38.

¹⁵⁹ Erll, *Memory in Culture*, 57–61.

¹⁶⁰ Jeffrey K. Olick ir Joyce Robbins, „Social Memory Studies: From „Collective Memory“ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices“, *Annual Review of Sociology* 24, 105–140, <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>

¹⁶¹ Barbara Misztal, *Theories of Social Remembering* (Maidenhead: McGraw-Hill Education, 2003).

¹⁶² Erll, *Memory in Culture*, 57–58.

¹⁶³ Erll, *Memory in Culture*, 58.

¹⁶⁴ Paul Connerton, *How Societies Remember* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

¹⁶⁵ Paul Connerton, „Seven Types of Forgetting“, *Memory Studies* 1, nr. 1 (2008): 59–71, <https://doi.org/10.1177/1750698007083889>.

¹⁶⁶ Erll, *Memory in culture*, 57–61.

¹⁶⁷ Erll, *Memory in culture*, 58.

¹⁶⁸ Erll, *Memory in culture*, 61.

1.2. Eviataras Zerubavelis ir jo sociomentalinė topografija

Šiame skyriuje trumpai pristatomas sociologas Eviataras Zerubavelis, o vėliau pereinama prie jo sociomentalinės topografijos, iš kurios šioje disertacijoje gausiai skolinamasi.

2018 metais duotame interviu Zerubavelis sakė, kad didžiausią įtaką jam padariusiu veikalu tebelaiiko Bergerio ir Luckmanno knygą *Socialinis tikrovės konstravimas*, kurią perskaitė studijų Tel Avivo universitete metais¹⁶⁹. Į JAV, Pensilvanijos universitetą, išvyko dėl trijų išskirtinių intelektualinių figūrų – sociolingvistų Williamo Labovo ir Dello Hymes'o, sociologo Ervingo Goffmano¹⁷⁰. Pirmuosius žingsnius link laiko sociologijos žengė dar doktorantūros metais¹⁷¹. Mokslinę karjerą tęsė JAV universitetuose, plėtojo kognityvinę sociologiją¹⁷². Disertacijoje apie atmintį verta pridurti, kad šiam autoriui turėjo įtakos ir kolektyvine atmintimi besidominti mokslininkė Yael Zerubavel, jo sutuoktinė¹⁷³.

Knygoje *Socialiniai minčių peizažai*¹⁷⁴, savitame kvietime į kognityvinę sociologiją, Zerubavelis rašo ir apie atmintį: pažymi, kad egzistuoja tam tikros atminimo taisyklės (angl. *rules of remembrance*)¹⁷⁵, kurios nurodo, ką mums atsiminti ir pamiršti (pvz., sociologijos „gimimas“ asocijuojamas su Auguste'u Comte'u, o „priešistorė“ tarytum neverta didelio dėmesio, gali nugrimzti užmarštin)¹⁷⁶, šių taisyklių išmokstame per mnemoninę socializaciją (savo socialinėje aplinkoje – pvz., šeimoje)¹⁷⁷, o mnemoninės tradicijos diktuoja, kaip dera atsiminti (pvz., perimamas kognityvinis tendencingumas: schematiškos mentalinės struktūros, kurios atrodo savaime suprantamos – tarkime, liberalūs ir konservatyvūs amerikiečiai skirtingai

¹⁶⁹ Eviatar Zerubavel, „Times of Sociology. Eviatar Zerubavel in Conversation With Lorenzo Sabetta“, *Sociologica* 13, nr. 2 (2019): 57–58.

¹⁷⁰ Zerubavel, „Times of Sociology“, 68–71.

¹⁷¹ Zerubavel, „Times of Sociology“, 61, 63, 65.

¹⁷² Wayne Brekhus, „The Rutgers School: A Zerubavelian Culturalist Cognitive Sociology“, *European Journal of Social Theory* 10 (2007): 448–460.

¹⁷³ Atskirai paminėtina ši jos knyga: Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition* (Chicago: University of Chicago Press, 1995).

¹⁷⁴ Eviatar Zerubavel, *Social Mindscales: an Invitation to Cognitive Sociology* (Cambridge: Harvard University Press, 1997).

¹⁷⁵ *Time Maps* jau kalbama apie atminimo normas, ne taisykles: „Far from being a strictly spontaneous act, remembering is also governed by unmistakably social norms of remembrance that tell us what we should remember and what we should essentially forget“ (p. 5).

¹⁷⁶ Zerubavel, *Social Mindscales*, 84–87.

¹⁷⁷ Zerubavel, *Social Mindscales*, 87.

atsimintų socialinius neramumus septintajame arba aštuntajame dešimtmetyje)¹⁷⁸. Zerubavelis akcentuoja, kad daugiausia mes atsimename kaip mnemoninių bendruomenių (šeimų, organizacijų, nacijų ir kt.) nariai¹⁷⁹. Šios mintys labiau išplėtojamos, pagilinamos kitoje Zerubavelio knygoje, *Laiko žemėlapiai*, kurioje jis, kaip pats pažymi, sujungia dvi gijas, laiko sociologiją ir kognityvinę sociologiją¹⁸⁰. Zerubavelis pasiūlo **sociomentalinę topografiją**: įsivaizduoti praeitį it struktūrą mintyse, panašią į **žemėlapi**¹⁸¹. Sociologas knygoje mini tiek „laiko žemėlapi“, tiek „mnemoninį žemėlapi“ (dažnai – kabutėse)¹⁸², šioje disertacijoje paprastumo dėlei rašoma „atminties žemėlapis“.

Šios knygos pradžioje sociologas pabrėžia, kad knygos fokusas struktūrinis (angl. *structural*), o pagrindinės knygos temos esančios formalios (angl. *formal*): jis rašysias apie suvokiamą istorijos tankį (angl. *the perceived “density” of history*), istorinių naratyvų formą (angl. *the “shape” of historical narratives*), mentalinę istorijos segmentaciją į periodus (angl. *the mental segmentation of essentially continuous historical stretches into discrete “periods”*) ir taip toliau¹⁸³. Šias sąvokas jis iš dalies supina – pavyzdžiui, pirmajame skyriuje, rašydamas apie naratyvus ir siužetines linijas¹⁸⁴. Visgi pamini, kad kalba apie skirtingus aspektus: nepriklausomai nuo to, kokia yra istorinio naratyvo forma, trajektorijos jame (tai detaliau aptarsime ketvirtame šios dalies skyriuje), tankis byloja apie tai, kaip intensyviai atsimenamas istorinis periodas¹⁸⁵, o *legato* ir *staccato* naratyvai veikiau sukasi apie laiko progresiją – ar jis tolygiai plaukia, ar kapojamas į paskirus segmentus¹⁸⁶.

Rašydamas apie mnemoninę socializaciją, Zerubavelis mini tiek muziejus ir pamokas mokykloje, tiek neformalią aplinką – pavyzdžiui, pašnekesius šeimoje. Rašydamas apie mnemoninį tranzityvumą (angl. *mnemonic transitivity*) – tiek sakytinę tradiciją, kai atsiminimai perduodami, pavyzdžiui, koledžų brolijose, tiek rašytinę formą – pavyzdžiui, atminties fiksavimą sutartyse. Anot jo, socialinės atminties vietos (čia Zerubavelis remiasi pirmame šios dalies skyriuje trumpai paminėtu Nora) yra tiek,

¹⁷⁸ Zerubavel, *Social Mindscales*, 87–89.

¹⁷⁹ Zerubavel, *Social Mindscales*, 90–91.

¹⁸⁰ Eviatar Zerubavel, *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past* (Chicago: University of Chicago Press, 2003), XI.

¹⁸¹ Eviatar Zerubavel, *Time maps*, 1, 7.

¹⁸² Zerubavel, *Time Maps*, 1, 109–110.

¹⁸³ Zerubavel, *Time Maps*, 7.

¹⁸⁴ Zerubavel, *Time Maps*, 11–36.

¹⁸⁵ Zerubavel, *Time Maps*, 25–26.

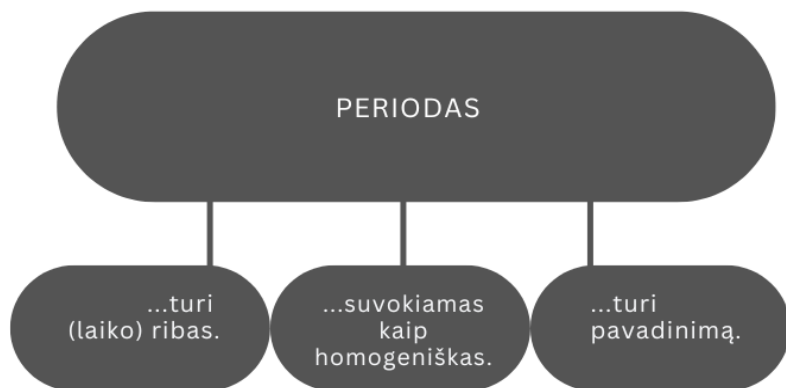
¹⁸⁶ Zerubavel, *Time Maps*, 34.

pavyzdžiui, istorijos vadovėliai, kalendoriai, vieši sukakčių minėjimai, tiek liaudies legendos (angl. *folk legends*). Savo knygą sociologas apibrėžia kaip metodologiškai eklektišką¹⁸⁷.

Toliau darbe konceptai bus naudojami surinktiems interviu analizuoti (kitais tariant, bus „įdarbinti“), todėl tolesniuose teorinės dalies skyriuose periodizacijos, atminties tankio ir naratyvo bei siužetinių linijų sąvokos bus atnaujintos viena nuo kitos, detaliau aptartos atskirai. Kadangi šioje disertacijoje domimasi veikiau visuomenės lygmens arba „eilinių“ žmonių atsiminimais (kitais tariant, skirtingai nei Zerubavelio darbe, dėmesys nebus telkiamas į muziejus, kalendorius ir kt.), paskutiniame teorinės dalies skyriuje atmintis, kuri formuluojama veikiau stichiškai, per kasdienes pašnekesius, atskiriama nuo atminties, kuri formuluojama labiau viešojoje erdvėje.

1.3. Periodizacija ir atminties tankis

Kaip jau užsiminta, dar Halbwachsas minėjo, kad *periodai* yra „visuomenės atminties“ priekyje¹⁸⁸. Zerubavelis yra bene daugiausiai apie periodizaciją atmintyje parašęs autorius¹⁸⁹. Šiame skyriuje pirmiausia remiamasi jo darbais, šiek tiek – sociologo Fredo Daviso, mažesniu apimties apie dešimtmečius atmintyje. Remiantis Zerubavelio darbais taip pat aptariama susijusi atminties tankio sąvoka.

1 pav. Periodas atmintyje. Sudaryta autorės (remiantis sociologų Eviataro Zerubavelio ir Fredo Daviso tekstais)

¹⁸⁷ Zerubavel, *Time Maps*, 5–6

¹⁸⁸ Halbwachs, „The Social frameworks of memory“, 45.

¹⁸⁹ Zerubavel, *Time Maps*. Taip pat: Eviatar Zerubavel, „Language and Memory:“ Pre-Columbian“ America and the Social Logic of Periodization“, *Social Research* 65, nr. 2 (1998); Eviatar Zerubavel, „In the Beginning: Notes on the Social Construction of Historical Discontinuity“, *Social Inquiry* 63, nr. 4 (1993), <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1993.tb00324.x>.

Rašydamas apie atminties struktūrą, Zerubavelis skiria du visiškai priešingus sociomentalinius procesus, tolydumą (angl. *continuity*) ir netolydumą (angl. *discontinuity*). Pirmasis procesas sukuria artumo tarp skirtingų istorijos dalių išpūdį, o antrasis griežtai „kapoja“ istoriją į segmentus¹⁹⁰. Pirmąjį procesą galima prilyginti *legato* tėkmei, antrąjį – *staccato* blokams muzikoje¹⁹¹. Periodizacija patenka po netolydumo, *staccato* „gaubtu“. Pasak Zerubavelio, periodizacija sukuriamą pauzėmis, savotišku skyrybos analogu¹⁹². Dažniausiai periodus atskiria įvykiai, kuriuos tam tikros mnemoninės bendruomenės suvokia kaip lūžinius (angl. *watersheds*). Pavyzdžiui, britams karalienės Viktorijos mirtis reiškia naujo laikotarpio pradžią. Neretai įvykiai taip suvokiami tik retrospektyviai. Dažnai tokiu įvykiu tampa „politinis gimimas“, šiuos įvykius įprasta įtraukti į kalendorius: įtraukiama arba diena, kai šalis tapo nepriklausoma, arba diena, kai prasidėjo nepriklausomybės kovos¹⁹³. Svarbūs ir dar du procesai: istorinė asimiliacija ir istorinė diferenciacija. Dažnai asimiliuojama suteikiant vieną pavadinimą (pvz., XVIII amžius). Periodas suvokiamas kaip homogeninis vienetas. Laiko atstumai čia „suspaužiami“: tarkime, pamanoma, kad Renesanso epochos kūrėjai Donatelas ir Ticianas buvo amžininkai. Diferenciacija yra priešingas sociomnemoninis procesas: skirtingi periodai suvokiami kaip esmingai skirtingi (pvz., Renesansas ir Apšvieta), „istorinių rubikonų“ kirtimas reiškia milžiniškus šuolius¹⁹⁴.

Šio darbo įvade nemažai dėmesio skiriama dešimtmečiams – arba, tiksliau, vienam dešimtmečiui, devyniasdešimtiniais. Zerubavelis dešimtmečius mini rašydamas apie asimiliaciją ir diferenciaciją. Tarp 1979 ir 1980 metų tarytum įsiterpia tuščias puslapis, septyniasdešimtiniai ir aštuoniasdešimtiniai gauna skirtingas istorines tapatybes¹⁹⁵. Panašiai kaip Zerubavelis mini periodų homogeniškumą, sociologas Davisas tekste, skirtame būtent dešimtmečiams kolektyvinėje atmintyje, rašo apie „charakteringą simbolinę tekstūrą“: anot šio autoriaus, dešimtmečiams priskiriami tam tikri motyvai, „priklijuojamas lipdukas“¹⁹⁶. Šio autoriaus manymu, dešimtmečių ribos yra kiek išplaukusios: įvykiai, nutikę prieš arba po, gali būti priskirti dešimtmečiui dėl to, kad atitinka jo „simbolinį profilį“

¹⁹⁰ Zerubavel, *Time Maps*, 7–8.

¹⁹¹ Zerubavel, *Time Maps*, 33–36.

¹⁹² Zerubavel, *Time Maps*, 83.

¹⁹³ Zerubavel, *Time Maps*, 83–85.

¹⁹⁴ Zerubavel, *Time Maps*, 85–88.

¹⁹⁵ Zerubavel, *Time Maps*, 87–89.

¹⁹⁶ Fred Davis, „Decade Labeling: The Play of Collective Memory and Narrative Plot“, *Symbolic Interaction*, 7, nr. 1 (1984): 16.

(pvz., Kubos raketų krizė klaidingai priskiriama penkiasdešimtiniais, angl. *fifties*)¹⁹⁷.

Pasak Zerubavelio, periodai padeda artikuliuoti tapatybes, jų transformacijas: panašiai kaip individo gyvenime autobiografiniu rubikonu tampa paaugstinimas darbe arba vaiko gimimas¹⁹⁸. Ypatinga reikšmė suteikiama naujų periodų pradžioms. Pasak Zerubavelio, taip gali nutikti dėl sąmoningų sociomnemoninių veiksmų, vedamų vilties, kad naujos „eros“ pradžia bus prisiminta būtent taip. Dažnai naujo politinio subjekto gimimas susijęs su senojo mirtimi. Ritualizuotais veiksmais demonstruojama simbolinė tapatybės transformacija: taip implikuojama, kad įmanoma „atversti naują puslapį“, „atgimti“. Pateikdamas pavyzdžių, Zerubavelis mini socialistinės simbolikos pašalinimą iš Rumunijos vėliavos, Leningrado pervadinimą Sankt Peterburgu. Istoriniai lūžiai tampa „chronologiniais inkarais“: čia Zerubavelis cituoja rašytoją Marką Twainą, kuris teigė, kad JAV pietinėse valstijose, jų kasdieniame gyvenime, laikas skaičiuotas pagal pilietinį karą (kad kažkas nutiko prieš jį, iškart po jo ir pan.). Anot Zerubavelio, tam tikros mnemoninės bendruomenės „istorinis chronometras“ iš naujo nustatomas ties nuliū¹⁹⁹. Naujų periodų pradžios reikšmę politiniame, socialiniame gyvenime akcentuoja ir kiti autoriai. Pavyzdžiui, pirmajame skyriuje trumpai paminėtas sociologas Alexanderis kitame kontekste, rašydamas apie pilietinę erdvę (angl. *civil sphere*), teigia, kad vėliau išskirtinė reikšmė suteikiama pradininkų vaidmeniui, jų savybėms (angl. *These founders and their qualities are lionized*), vieta ir veikėjai matomi nostalgiskai, sentimentaliai²⁰⁰. Per pradžios mitus (angl. *myth of origin*), susijusius su formaciniais istoriniais įvykiais, apibrėžiama, kas yra gera ir bloga. Pavyzdžiui, savitas laisvės diskursas JAV formuluojamas pasitelkiant pasakojimus apie puritonus ir revoliucijos herojus²⁰¹.

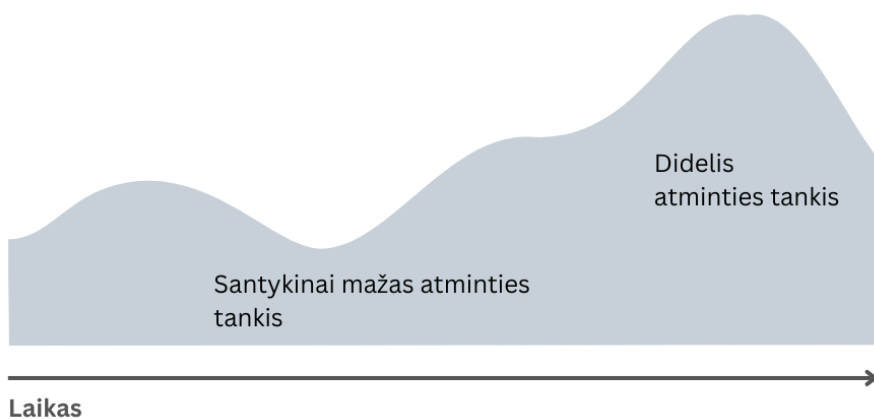
¹⁹⁷ Davis, „Decade Labeling“, 16.

¹⁹⁸ Zerubavel, *Time Maps*, 83–85.

¹⁹⁹ Zerubavel, *Time Maps*, 89–91.

²⁰⁰ Jeffrey C. Alexander, *The Civil Sphere* (New York: Oxford University Press), 6.

²⁰¹ Alexander, *Civil Sphere*, 63.

2 pav. Atminties tankis. Sudaryta autorės (remiantis Eviataro Zerubavelio tekstu)

Zerubavelis pavartoja su periodizacija iš dalies susijusią **atminties tankio** sąvoką (angl. *mnemonic density*). Jis rašo: „Socialinė jos [praeities] forma yra reikšmingai veikiamą sociomentalinės diferenciacijos, per kurią „įvykių kupini“ istoriniai periodai atskiriami nuo periodų „be įvykių“ [angl. *“uneventful”*], iš pažiūros tuščių istorinių „tylmečių“ [angl. *“lulls”*]. Kadangi suvokiami kaip mažiau įsimintini, „nepažymėti“ istorijos laikotarpiai iš esmės išstumiami į socialinę užmarštį (angl. *oblivion*). Todėl tam tikrus istorinius periodus atsimeiname kur kas intensyviau už kitus.“²⁰² Sociologas „įvykių kupinus“ tarpsnius ir „tylmečius“ vaizdingai lygina su kalvomis bei slėniais reljefo žemėlapyje. Zerubavelis slėnių arba įdubų atsiradimą sieja su istorinio fokusavimo normomis: ką atminti, o ką pamiršti, ignoruoti (pvz., dažniausiai manoma, kad svarbu prisiminti karus, o ne ramius periodus tarp jų), ritualiniu atminimu. Būtent dėl to tam tikri periodai (net ištisi amžiai) gali atrodyti palyginti tušti. Pavyzdžiui, istorijos vadovėliuose mažiau puslapių skiriama taikos tarpsniams²⁰³.

Toliau šiame darbe laikomasi požiūrio, kad periodas idealiau atveju turi tam tikras laiko ribas ir pavadinimą, suvokiamas kaip homogeniškas, turintis tam tikrą jam būdingą simbolinę tekstūrą. Vieni periodai suvokiami kaip pilni įvykių, kiti – kaip santykiškai tušti. Pastarosios vietos atminties žemėlapyje toliau bus vadinamos įdubomis. Toliau pereisime prie naratyvų – jie taip pat struktūroja atmintį.

²⁰² Zerubavel, *Time Maps*, 26.

²⁰³ Zerubavel, *Time Maps*, 25–34.

1.4. Siužetinės linijos ir naratyvų tipai

„Vienas iš nuostabiausių žmogiškosios atminties bruožų yra mūsų gebėjimas mentaliai transformuoti įvykių eiles (angl. *series of events*) į iš pažiūros rišlius (angl. *seemingly coherent*) istorinius naratyvus“, – rašo Zerubavelis²⁰⁴. Skirtingai nei periodas, naratyvas – populiarus, tačiau ir išsiskyręs, daug ginčų kelianti sąvoka. Mąstant apie naratyvus, jų tipus, toliau šiame darbe remiamasi Zerubavelio *Laiko žemėlapiais*.

Kaip rašo Zerubavelis, tam, kad istoriniai įvykiai suformuotų į pasakojimus panašius naratyvus (angl. *storylike narratives*), žmonėms reikia įsivaizduoti sąryšius tarp jų. Šie sąryšiai sukuriama per retrospektyvų mentalinį siužeto suteikimą (angl. *emplotment*). Anot Zerubavelio, už istorinių naratyvų dažnai glūdi schematiški formatai. Nors tikrovė nesiklosto pagal tokią manierą, atsimename pagal siužetinių linijų (angl. *plotlines*) formą, sudėtingas įvykių sekas redukuodami į supaprastintas praeities vizijas. Rašydamas apie tai, Zerubavelis tekste akcentuoja, kad seka amerikiečių istoriko Haydeno White'o pėdsakais²⁰⁵. Šis autorius istoriją priartino prie grožinės literatūros²⁰⁶. Knygoje *Laiko žemėlapių* Zerubavelis remiasi White'o esė „Istorinis tekstas kaip literatūros artefaktas“²⁰⁷, kuri, anot paties istoriko, pratęsia, papildo jo fundamentalią veikalą *Metaistorija*²⁰⁸ – ypač įvadą, skirtą istorijos poetikai²⁰⁹. *Metaistorijoje* White'as teigia, kad „istorinis darbas yra žodinė struktūra, turinti pasakojamojo prozos diskurso formą“²¹⁰. Anot jo, „kiekvienas istorikas yra verčiamas visam jo pasakojimą sudarančių istorijų rinkiniui suteikti vienos suprantamos ar *archetipinės* [kursyvu išskirta autoriaus – V. B.] istorijos formos siužetą“²¹¹.

²⁰⁴ Zerubavel, *Time Maps*, 13.

²⁰⁵ Zerubavel, *Time Maps*, 13–14.

²⁰⁶ Aurimas Švedas, *Istoriko teritorija* (Vilnius: Aukso žuvis, 2020), 325–326.

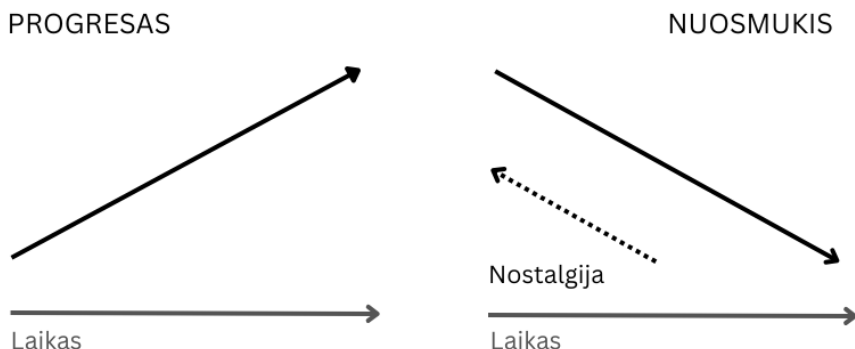
²⁰⁷ Hayden White, „The Historical Text as Literary Artifact“, iš *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978).

²⁰⁸ Pirmas leidimas – 1973. Leidimas lietuvių kalba: Hayden White, *Metaistorija: istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*, iš anglų kalbos vertė Halina Beresnevičiūtė-Nosálová ir Gintautė Lidžiuvienė (Vilnius: Baltos lankos, 2003).

²⁰⁹ White, „The Historical Text as Literary Artifact“, 100.

²¹⁰ White, *Metaistorija*, XIII.

²¹¹ White, *Metaistorija*, 10–14. Savo ruožtu remdamasis Northropo Frye'aus *Kritikos anatomija*, White'as skiria keturis siužeto suteikimo būdus – herojinį romaną, komediją, tragediją, satyrą, nors mini, kad jų gali būti daugiau.

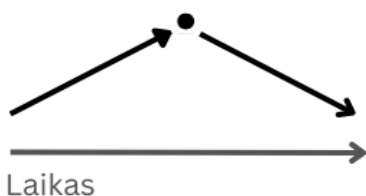
3 pav. Progreso ir nuosmukio naratyvų tipai. Sudaryta autorės (remiantis Eviataro Zerubavelio tekstu)

Pasak Zerubavelio, puikus siužetinės linijos pavyzdys yra bendras istorinio naratyvo, siejamo su **progresu**, tipas. Suformulavus labai paprastai, tokiuose naratyvuose vėlesnis laikas yra geresnis. Kaip vieną iš pavyzdžių Zerubavelis pateikia biografinius naratyvus, kuriuose išsikapstoma iš pradinio skurdo (angl. *“rags-to-riches” biographical narratives*). Tačiau čia taip pat galima mąstyti apie naratyvus, kuriuose nuo „primityvaus“, „atsilikusio“ būvio pajudama prie „pažangesnio“, „civilizuotesnio“ – kaip mini Zerubavelis, visuomenės dažnai lyginamos per tokią prizmę. Anot jo, tikėjimas progresu, Apšvietos kūdikis, tapo vienu iš modernybės skiriamųjų ženklų, nuspalvindamas ir požiūrį į istoriją. Per progreso prizmę į istoriją žiūrėjo tokie XVIII–XIX amžiaus mąstytojai kaip Hegelis ir Comte’as. XIX amžiuje iškilusio socialinio ir kultūrinio evoliucionizmo srovės mąstytojai – pavyzdžiui, Herbertas Spenceris – manė, kad žmonija nuo primityvaus, laukinio gyvenimo juda prie civilizuoto²¹². Tačiau į istoriją galima žiūrėti ir visiškai kitaip – atsiminimus organizuoti per **nuosmukio** prizmę (angl. *decline*). Suformulavus labai paprastai, nuosmukio naratyve reikalai laikui bėgant pablogėja. Pasak Zerubavelio, dažniausiai tai susipina su nostalgija, sentimentaliu prisirišimu prie *senų gerų dienų*. Anot jo, daug nuosmukio naratyvų yra reakcija į perdėm optimistinį modernų tikėjimą progresu. Tai atsiskleidžia, pavyzdžiui, pesimistiniuose filosofų Arthuro Schopenhauerio ir Friedricho Nietzsche’s darbuose, taip pat darbuose apie socialinę ar biologinę degeneraciją – tarkime, filosofo, kultūrologo Oswaldo Spenglerio tekstuose.

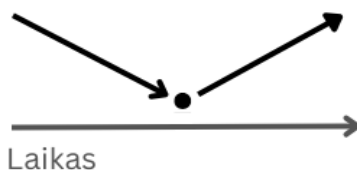
²¹² Zerubavel, *Time Maps*, 12–16.

Progreso naratyvą galima įsivaizduoti kaip aukštyn rodančią rodyklę, nuosmukio – kaip rodyklę, rodančią žemyn²¹³.

PROGRESO BEI
NUOSMUKIO
NARATYVAS

NUOSMUKIO BEI
PROGRESO
NARATYVAS

4 pav. Zigzago naratyvo potipiai. Sudaryta autorės (remiantis Eviataro Zerubavelio tekstu)

Pasak Zerubavelio, nepaisant akivaizdžių skirtumų, progreso ir nuosmukio naratyvai turi bendrą formalų bruožą: kad ir kur rodo bazinės siužetinių linijų rodyklės, pasakojimai turi vieną aiškią kryptį. Visgi naratyvuose neretai akcentuojami pokyčiai istorinėse trajektorijose – juose esama tiek progreso, tiek nuosmukio. Tokius naratyvus Zerubavelis vadina **zigzago** naratyvais. Tipą galima sudalyti į du potipius: **progreso bei nuosmukio** (angl. *rise-and-fall narrative*) ir **nuosmukio bei progreso** (angl. *fall-and-rise narrative*). Pirmuosiuose iš pradžių kylama, o paskui krentama: pavyzdžiui, imperija klesti, bet vėliau žlunga. Antruosiuose po kryčio atsigauinama, išsikapstoma iš prastos padėties. Maždaug taip savo biografijas linkę nupasakoti draugijos „Anoniminiai Alkoholikai“ (AA) nariai. Taip formuluojami ir nacionalinio atpirkimo (angl. *national redemption*) naratyvai – pavyzdžiui, pasakojant apie ekonominį atsigavimą Vokietijoje pokariu. Progreso bei nuosmukio naratyvus su nuosmukio bei progreso naratyvais jungia tai, kad abiejuose esama dramatiškų istorinės trajektorijos pokyčių, lūžių (angl. *turning point*), žyminčių tai, kas suvokiama kaip tranzicijos²¹⁴.

Galiausiai Zerubavelis priduria, kad naratyvai neprivalo apsiriboti viena siužetine linija – pavyzdžiui, užuot panašę į rodykles, rodančias aukštyn ir žemyn (arba aukštyn-žemyn, žemyn-aukštyn), jie gali būti panašūs į

²¹³ Zerubavel, *Time Maps*, 16–18.

²¹⁴ Zerubavel, *Time Maps*, 18–20.

kladogramas²¹⁵. Naratyvuose atsiminimai apie įvykius taip pat gali būti organizuojami pagal ciklą schematišką formą: čia Zerubavelis primena plačiai žinomą frazę „istorija nesikartoja, bet rimuojasi“, priskiriamą rašytojui Twainui. Pasak Zerubavelio, rimavimasis implikuoja, kad praeitis ir dabartis, nors ir aiškos atskiros, drauge yra ir fundamentaliai panašios; netgi kelia *déjà vu* jausmą, kai norisi pasakyti „ir vėėėėėėl“ (angl. *a déjà-vu sense of “there we go again”*)²¹⁶.

Kaip jau galbūt buvo galima suprasti, kad tie patys istoriniai periodai gali būti prisiminti radikaliai skirtingai – pavyzdžiui, tiek pagal progreso, tiek pagal nuosmukio naratyvų tipus²¹⁷. Tai pasakytina ir apie periodus: įtampų, nesutarimų objektu, kaip pažymi Zerubavelis, dažnai tampa ir skirtinga periodizacija, kuri iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti neutralesnė už naratyvus. Pavyzdžiui, dažnai nesutariama, kada prasidėjo vienas ar kitas karinis konfliktas – juk pradžia susijusi su tuo, kas laikytinas kaltininku²¹⁸. Atminties studijų literatūroje daug dėmesio skiriama užginčijimui (angl. *contestation*)²¹⁹. Tačiau atmintis nėra vien konfliktų tarp nesutaikomų šalių, griežto antagonizmo erdvė. Įmanu mąstyti ir apie dialogą ar bent jau skirtingų perspektyvų sugyvenimą. Anna Cento Bull ir Hansas Lauge Hansenas, remdamiesi politikos teoretikės Chantal Mouffe ir filosofo, literatūros teoretiko Michailo Bachtino darbais, išskiria agonistinį atminties režimą (angl. *‘agonistic’ mode of remembering*). Šiame atminties režime esąs svarbus skirtingų perspektyvų įtraukimas, individualių ir kolektyvinių naratyvų rekonstravimas, atviras „bachtiniškas“ dialogas, kuriame neieškoma vienos galutinės tiesos²²⁰.

Glaustai reziūmavus tai, kas buvo pasakyta šiame skyriuje, pagal siužetines linijas, galima išskirti kelis naratyvo tipus – progreso naratyvą, nuosmukio naratyvą ir zigzago naratyvą, turintį du potipius – progreso bei nuosmukio, nuosmukio bei progreso. Pridurtina, kad naratyvuose atsiminimai apie įvykius gali būti organizuojami ir kitaip – pavyzdžiui, pagal ciklą scheminę formą.

²¹⁵ Zerubavel, *Time Maps*, 20–23.

²¹⁶ Zerubavel, *Time Maps*, 23–25.

²¹⁷ Zerubavel, *Time Maps*, 16–17.

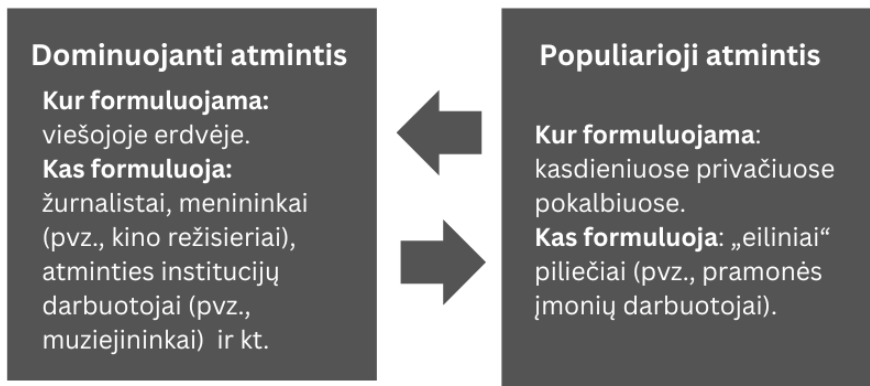
²¹⁸ Zerubavel, *Time Maps*, 99–100.

²¹⁹ Olick ir Robbins, „Social Memory Studies“, 126.

²²⁰ Anna Cento Bull ir Hans Lauge Hansen, „On agonistic memory“, *Memory Studies* 9, Nr. 4 (2016): 399–400, <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>.

1.5. Dominuojanti atmintis ir populiarioji atmintis

Šiame skyriuje įtraukiamos populiariosios ir dominuojančios atminties sąvokos, susipynusios su stambesniu, daugiau savyje talpinančiu socialinės atminties konceptu²²¹. Kaip minėta, Zerubavelis rašo tiek, pavyzdžiui, apie kalendorius ir mokyklinius vadovėlius, tiek sakinčius atsiminimus, pavyzdžiui, šeimose ir koledžų brolijose, o disertacijoje dėmesys kreipiamas į visuomenės lygmens atsiminimus. Populiariosios ir dominuojančios atminties sąvokos sietinos, pirma, su istoriku, filosofu Micheliu Foucault, svarbiu struktūralizmo ir poststruktūralizmo raidai, ir, antra, Populiariosios atminties grupe (angl. *Popular Memory Group*) iš Birmingamo universiteto, konceptą savaip plėtojusia septyniasdešimtinių ir aštuoniasdešimtinių sandūroje²²².

5 pav. Dominuojanti atmintis ir populiarioji atmintis. Sudaryta autorės (remiantis Michelio Foucault ir Populiariosios atminties grupės darbais)

Pristatydamas populiariosios atminties sąvoką, Foucault teigė, kad „eiliniai“ žmonės, neužsiimantys, pavyzdžiui, knygų rašymu, turi savų būdų fiksuoti istoriją, ją atsiminti, palaikyti jos gyvybę ir ją panaudoti²²³. Anot filosofo, XIX a. ši atmintis buvo tam tikra prasme gyvesnė, aiškesnė: tada ji perduota sakytine forma ar, pavyzdžiui, dainomis, bet taip pat ir raštu. Vėliau, pasak Foucault, populiariąją atmintį *programuoti* (Foucault vartoja šį žodį)

²²¹ Olick ir Robbins, „Social Memory Studies“, 127; Misztal, *Theories of Social Remembering*, 61–67.

²²² Olick ir Robbins, „Social Memory Studies“, 108, 113, 127; Misztal, *Theories of Social Remembering*, 67

²²³ Michel Foucault, „Film and Popular Memory: an Interview with Michel Foucault“, *Cahiers du Cinema* interviu, *Radical Philosophy* 011 (1975): 25.

pradėjo mokyklų programos, literatūra, kinas, televizija²²⁴. Tad, kaip galima nujausti, Foucault laikosi pozicijos, kad popularioji atmintis glaudžiai susijusi su galios mašinerija. „Žmonėms parodoma ne tai, kokie jie buvo, o tai, kokius save jie privalo prisiminti. Kadangi atmintis yra labai svarbus faktorius kovose [...], jeigu kažkas kontroliuoja žmonių atmintį, tai kontroliuoja ir jų dinamizmą“, – teigia Foucault²²⁵. Taigi filosofas mato veikiau vienkryptį judėjimą, kur popularioji atmintis yra persmelkiama to, kas sakoma viešumoje. Pasak Misztal, Foucault nuvertina populiariosios atminties potencialą atsispirti dominavimui²²⁶.

Programinėje esė, publikuotoje 1982 metais, Populiariosios atminties grupė analitiškai atskiria dvi sritis, kuriose formuluojamos vienokios ar kitokios praeities reprezentacijos. Pirmoji yra glaudžiai susijusi su viešuma. Autoriai pradeda nuo to, kad viešumoje formuluojamos praeities reprezentacijos dažnai prieštarauja vienos kitoms: vienos patenka į centrą, kitos nustumiamos į šoną arba modifikuojamos. Šiaip ar taip, šioje srityje formuluojamos praeities reprezentacijos tampa dominuojančia atmintimi. Šios reprezentacijos sietinos su valstybės institucijomis, iš dalies (čia, pasak autorių, esama ir autonomiškumo) – institucijomis, kurios susijusios su kultūra, švietimu, kaupimo ir saugojimo funkcijomis (pvz., archyvais)²²⁷. Svarbų vaidmenį šiuose procesuose vaidina žiniasklaida²²⁸. Antroji – kasdienybė: tam tikros praeities reprezentacijos cirkuliuoja per kasdienes pašnekesius (pvz., tarp darbininkų). Dalis naratyvų, pasak autorių, įgauna mitų galią, potencialą pateikti plačius apibendrinimus. Tačiau šie atsiminimai lieka toli nuo viešosios erdvės²²⁹. Visgi autoriai akcentuoja, kad dvi sferos neturi tvirto barjero: dominuojanti atmintis persmelkia praeities reprezentacijas kasdienybėje, o reprezentacijos, išsikristalizavusios privačiuose kasdieniuose pokalbiuose, prasprūsta į viešąją erdvę²³⁰. Kitaip tariant, skirtingai nei Foucault matyme, popularioji atmintis nėra užprogramuojama iki galo, gal net pati šiek tiek programuoja dominuojančią. Galiausiai verta pridurti, kad, kaip mini Olickas ir Robbins, nors ir kyla

²²⁴ Foucault, „Film and Popular Memory“, 25, 28.

²²⁵ Foucault, „Film and Popular Memory“, 25.

²²⁶ Misztal, *Theories of Social Remembering*, 62–63.

²²⁷ Popular Memory Group, „What Do We Mean by Popular Memory?“ (Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies, 1982), 3–5, <http://epapers.bham.ac.uk/3365/>.

²²⁸ Popular Memory Group, „What Do We Mean by Popular Memory?“, 6.

²²⁹ Popular Memory Group, „What Do We Mean by Popular Memory?“, 5–6.

²³⁰ Popular Memory Group, „What Do We Mean by Popular Memory?“, 7–8.

pagunda, populiarioji atmintis neturėtų būti suvokta kaip autentiškesnė, „tikresnė“²³¹. Tiesiog susiduriame su *kitokiais* konstruktais.

Šiaip ar taip, populiariosios atminties sąvoka šioje disertacijoje pasirenkama ir dėl jos rezonanso²³². Per daug nesigilinant į tokių sąvokų kaip *populus* etimologiją, gilią istorines šaknis, galima pastebėti, kad, pavyzdžiui, žurnalistikoje *vox pop*²³³ arba *vox populi* reiškia „žmogaus iš gatvės“ pakalbinimą. Tad, manytina, ir intuityviai galima nujausti, kad šioje disertacijoje bus išžiūrėta ne į elitą (kultūrinį ar politinį), „aukštąjį“ kalbos registrą, bet veikiau į kasdienę leksiką ir tai, kas, žvelgiant iš aukštos ar „apyaukštės“ kultūros perspektyvos, gali būti nurašyta kaip banalybės (pvz., įvade minėtas kalbėjimas apie „sugriautus“ kolūkius), kurioms ne vieta viešojoje erdvėje ar, juo labiau, akademiniame „dramblio kaulo bokšte“.

Šioje disertacijoje bus susitelkta į populiariąją atmintį: kitaip tariant, atmintį, kuri kasdienybėje, veikiau per šnekamąją kalbą (tačiau ne tik ją) sklinda tarp Lietuvos piliečių. Visgi laikomasi pozicijos, kad populiariąją atmintį daugiau ar mažiau persmelkia dominuojanti atmintis: reprezentacijos iš viešosios erdvės – pavyzdžiui, filmų, knygų. Ir atvirkščiai – naratyvai iš populiariosios atminties prasprūsta į viešąją erdvę, gali modifikuoti dominuojančią atmintį.

*

Šioje vietoje baigėme rinkti teorinį instrumentarijų. Čia pasirinkta socialinės atminties studijų atšaka. Nuo socialinės atminties sąvokos atsišakoja populiariosios ir dominuojančios atminties sąvokos. Šioje disertacijoje, kaip aptarta paskutiniame dalies skyriuje, bus susitelkta į populiariąją atmintį: kitaip tariant, atmintį, kuri kasdienybėje, veikiau per šnekamąją kalbą sklinda tarp piliečių. Sociologas Zerubavelis siūlo įsivaizduoti praeitį it struktūrą mintyse, panašią į žemėlapi. Nuo žemėlapio sąvokos atsišakoja periodo, atminties tankio ir naratyvo sąvokos. Periodai segmentuoja atmintį į dalis: idealiau atveju periodas turi pavadinimą, laiko ribas ir suvokiamas kaip homogeniškas. Vaizdingumo dėlei, palyginkime periodus su skirtingomis valstybėmis politiniame administraciniame žemėlapyje. Atminties tankis veikiau byloja apie atsiminimų kiekį: dėl

²³¹ Olick ir Robbins, „Social Memory Studies“, 127.

²³² John Gerring, *Social Science Methodology: a Unified Framework* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 117–119.

²³³ Pavyzdžiui: Kathleen Beckers, Stefaan Walgrave ir Hilde Van den Bulck, „Opinion Balance in Vox Pop Television News“, *Journalism Studies* 19, nr. 2 (2018): 284–296, <https://doi.org/10.1080/1461670X.2016.1187576>.

fokusavimosi normų vieni periodai suvokiami kaip atmintini, kupini įvykių, kiti – santykinai tušti. Juos galima palyginti su kalvomis ir slėniais reljefo žemėlapyje. Naratyvai bendriausia prasme yra pasakojimai. Žmonės atsimena pagal siužetinių linijų formą, sudėtingas įvykių sekas suverdami į supaprastintas praeities vizijas. Esminiai naratyvo tipai – progreso ir nuosmukio, taip pat zigzago, kuriame derinamos progreso ir nuosmukio siužetinės linijos. Sugrįžę prie žemėlapių metaforos, išivaizduokime istorijos vadovėlio puslapį su žemėlapiu, vaizduojančius kažkieno (keliautojų, užkariautojų) judėjimą iš vienos vietos į kitą. Reikalai gali tolydžio gerėti, blogėti arba šios tendencijos gali pintis. Šiaip ar taip, šioje disertacijoje jau pasiektas taškas, kai reikia duomenų. Tolesnėje dalyje jau pereinama prie duomenų rinkimo ir analizės metodų.

2. KOKYBINIŲ DUOMENŲ RINKIMO IR ANALIZĖS METODAI

2.1. Duomenų rinkimo metodas: kokybiniai interviu su tarpusavyje skirtingais asmenimis

2021 metais dviejų lauko tyrimų metu – Panevėžio miesto savivaldybėje ir Panevėžio rajono savivaldybėje (liepos 25–28 d.) bei Jonavos rajono savivaldybėje (rugpjūčio 18–21 d.) – tyrėjai, tarp kurių buvo ir šios disertacijos autorė, atliko aštuonias dešimtis biografinio pobūdžio giluminių pusiau struktūruotų interviu. Kaip jau buvo minėta įvade, interviu atlikti įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos finansuotą projektą „Transformacija kaip sovietinio modernybės projekto demontavimas“ (S-MOD-21-6). Interviu saugomi VU TSPMI (Po)sovietinės atminties studijų centro archyve. Disertacijoje naudota keturiasdešimt interviu – siauresnė imtis sudaryta remiantis didžiausios įvairovės arba heterogeniškumo (angl. *maximum variation sampling; maximum heterogeneity sampling*) strategija. Žodžio „imtis“, turinčio stiprią pozityvistinę konotaciją, vartojimas kokybiniame darbe gali pasirodyti netinkamas, tačiau šis žodis vartojamas kokybiniams tyrimams skirtoje literatūroje²³⁴. Jį nutarta vartoti dėl patogumo, aiškumo. Toliau šiame poskyryje pristatomos lauko tyrimų vietovės, trumpai aptariamas sociopolitinis kontekstas 2021 metų vasarą, dar toliau aprašoma atliktų interviu eiga ir jų transkribavimo principai. Galiausiai – siauresnės imties sudarymo principai ir tokio pasirinkimo motyvai.

Pradinė imtis sudaryta remiantis veikiau patirtine, o ne kritine logika (dvi filosofinės stovyklos aptartos darbo įvade). Visi tyrimo dalyviai 1990 metais jau buvo pilnamečiai. Tiek Panevėžys, tiek Jonava sovietmečiu industrializuoti – laikytasi prielaidos, kad gyventojų patirtis transformacijos metais pramonės miestuose turėjo būti itin ryški. Panevėžys pasirinktas kaip vienas iš didžiųjų Lietuvos miestų, Jonava – kaip mažesnis. Jonavos rajonas devyniasdešimtiniais šalyje išsiskyrė itin dideliu nedarbu (tai bus detaliau paliesta šiai lauko tyrimo vietai skirtoje poskyrio vietoje). Dalis interviu atlikta kaimuose ir miesteliuose, esančiuose aplink Jonavą ir Panevėžį. Juose sovietmečio pabaigoje veikė kolūkiai ir tarybiniai ūkiai: manytina, privatizacijos metais patirtis kaimuose taip pat buvo itin ryški. Siekiant kuo geriau pažinti lauko tyrimo vietas, jų realijas dominančiu laikotarpiu, peržiūrėta vietinė periodinė spauda: *Panevėžio balsas* (1990–2004 m. numerių

²³⁴ Pavyzdžiui: Virginia Braun ir Victoria Clarke, *Successful Qualitative Research: A Practical Guide for Beginners* (Los Angeles: SAGE, 2013), 55–59; Creswell, *Qualitative Inquiry and Research Design*, 154–158.

komplektai); *Jonavos balsas* (1990–1997 m. numerių komplektai; 1997 m. laikraštis nustojo eiti), Jonavos rajono laikraštis *Naujienos* (1997–2004 m. komplektai). Spaudos apžvalgą atliko šios disertacijos autorė.

Pramonės Panevėžyje istorija gan sena: pirmosios gamyklos pradėjo veikti dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą, gamyklų šiame mieste būta ir tarpukariu²³⁵. Sovietmečiu Panevėžyje intensyviai vystytos įvairios pramonės šakos (nuo maisto ir lengvosios iki mašinų gamybos ir metalo apdirbimo), kelis kartus išaugo pramonės darbuotojų skaičius²³⁶. Augant gyventojų skaičiui, mieste statyti gyvenamieji namai, švietimo, sveikatos apsaugos įstaigos²³⁷. Verta akcentuoti, kad didžiausia miesto įmonė, kineskopų gamintoja „Ekranas“, veiklą baigė 2006 metais²³⁸. Kai kurios gamyklos, veikusios sovietmečiu, nors ir stipriai pasikeitusios (pavyzdžiui, turėdamos nepalyginamai mažiau darbuotojų nei aštuoniasdešimtinių pabaigoje), veikia iki šiandienos: pavyzdžiui, „Panevėžio stiklas“ ir kompresorius gaminanti „Panevėžio Aurida“²³⁹.

Kaip Panevėžyje, sovietmečiu Jonavoje plėtota pramonė: prieš Antrąjį pasaulinį karą veikusio degtukų fabriko vietoje pradėjo veikti baldų fabrikas, vėliau – baldų kombinatas, o septintojo dešimtmečio pradžioje Jonavoje pradėta statyti didelė azoto trąšų gamykla. Miestas plėtėsi, į jį kėlėsi nauji gyventojai²⁴⁰. Nepriklausomybės periodo pradžioje Jonavos rajono savivaldybė Lietuvos kontekste išsiskyrė nedarbo lygiu: remiantis statistika, 1995 metais nedarbo lygis jau siekė 13 proc.²⁴¹ Visgi „Azotas“, per

²³⁵ Ona Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija* (Panevėžys: Panevėžio spaustuvė, 2003), 175–188, 296–302.

²³⁶ Bronius Kačkus, *Gamyba Panevėžyje 1940–1990 metais* (Vilnius: Margi raštai, 2015), 24–34.

²³⁷ Kačkus, *Gamyba Panevėžyje*, 135–176.

²³⁸ Kačkus, *Gamyba Panevėžyje*, 109–117; Darius Simėnas, „Ekranas“ prabyla apie gresiantį bankrotą“, *Verslo žinios*, paskelbta 2006 m. kovo 2 d., <https://www.vz.lt/archive/news.php?id=256169>; Živilė Barkauskaitė, „Panevėžio „Ekranas“ likviduotas, apie 250 mln. Lt skola bus nurašyta“, *Verslo žinios*, paskelbta 2013 m. rugsėjo 20 d., <https://www.vz.lt/archive/article/2013/9/20/panevezio-ekranas-likviduotas-apie-250-mln-lt-skola-bus-nurasyta>.

²³⁹ Kačkus, *Gamyba Panevėžyje*, 79–84, 94–100; Ugnius Antanavičius et al., „Cukrus, stiklas ir autokompresoriai: fotopasakojimas apie pramoninę Panevėžio istoriją“, *15min*, žiūrėta 2025 m. birželio 16 d. <https://www.15min.lt/media-pasakojimai/cukrus-stiklas-ir-autokompresoriai-fotopasakojimas-apie-pramonine-panevezio-istorija-1728>.

²⁴⁰ Julius Lenčiauskas, *Jonavos rajonas* (Vilnius: Mintis, 1990), 17–26.

²⁴¹ Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, *Lietuvos apskritys: statistikos rinkinys* (Vilnius : Statistikos departamentas prie Lietuvos

privatizaciją tapęs „Achema“, veikė toliau. Per trumpą laiką suformuotas stambus, įtakingas koncernas, užsiimantis jau ne tik chemijos pramone²⁴². Baldų kombinatas suskilo į kelias smulkesnes bendroves. UAB „Baldai jums“ veikia iki šiandienos²⁴³.

Visoje Lietuvoje kolūkiuose ir tarybiniuose ūkiuose radikalios permainos įvyko pačioje Nepriklausomybės pradžioje, 1991–1992 metų žiemą: nuo to laiko kolūkiai ir tarybiniai ūkiai nebeegzistuoja – vietoje jų kurtos žemės ūkio bendrovės, kai kas pasirinko atsiskirti ir ūkininkauti savarankiškai²⁴⁴. Daug žemės ūkio bendrovių greit nustojo veikusios. Iškalbingas Vilmos Kasperavičienės straipsnio apie Seimo agrarinio komiteto narių išvyką į Jonavos rajoną, per tris numerius publikuoto *Jonavos balse* 1994 metų vasarą, pavadinimas: „Seimo narių tikslas – pasižiūrėti, kas liko iš žemės ūkio po reformos“. Jame rašyta, kad bendrovės „yra“, „griūna“, „draskosi“, nors paminėtos ir kelios, veikiančios sėkmingai²⁴⁵.

Reikia pasakyti kelis žodžius apie 2020–2021 metų sociopolitinį kontekstą – Lietuvoje ir kaimyninėse šalyse buvo gausu įvykių. Akcentuotina, kad lauko tyrimai atlikti dar prieš Rusijai užpuolant Ukrainą, lūžinė 2022 m. vasario 24 dieną. 2021 m. vasarą žiniasklaidoje dar nebuvo pranešimų apie telkiamas pajėgas, artėjantį plataus masto puolimą. Visgi laikas buvo kupinas įvykių, dinamiškas. 2020 m. vasarį COVID-19 pandemija pasiekė Lietuvą, kovą įvestas karantinas. Rugsjūtį kaimyninėje Baltarusijoje po prezidento

Respublikos Vyriausybės, 1999), 62; Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, *Lietuvos apskritys: statistikos rinkinys* (Vilnius : Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 2001), 74.

²⁴² Stasys Vaitkevičius, „Privatizavimo procesai 1991–2000 metais ir jų pasekmės Baltijos valstybėse“, *Teisės apžvalga* 1, nr. 25 (2022), 25; Vilius Šimkus, „Lietuvos verslo elito įmonių aplinka, kilmė ir kaita 1995–2004 metais“, *Lietuvos istorijos studijos* 54 (2024): 70–71, <https://doi.org/10.15388/LIS.2024.54.4>.

²⁴³ Julius Lenčiauskas, „Varlės sindromas baldų pramonėje“, *Kauno diena*, kovo 21, 1997, 17; „UAB „Baldai Jums“ šiemet mini savo veiklos 30-metį“, *Kauno prekybos, pramonės ir amatų rūmai*, paskelbta 2024 m. liepos 16 d., <https://chamber.lt/naujienos/uab-baldai-jums-svencia-30-meti/>.

²⁴⁴ Diana Mincytė, „Small-Scale Farms, Large-Scale Politics: The Changing Landscape of Rural Lithuania“ (daktaro disertacija, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2006), 117–149; Mečislovas Treinys, „Lietuvos žemdirbių sąjūdis: ištakos ir sūkuriiai“, iš *Kaimas lūžio metais: Lietuvos žemdirbių sąjūdžio idėjų ir veiksmų dvidešimtmetis*, sudaryt. Mečislovas Treinys (Kaunas: Lietuvos žemės ūkio universitetas, 2008), 144–149; Vilius Leonavičius ir Eglė Ozolinčiūtė, „Sovietinio žemės ūkio transformacija“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 44, nr. 1 (2019): 112–121, <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2019.1.10>.

²⁴⁵ Vilma Kasperavičienė, „Seimo narių tikslas – pasižiūrėti, kas liko iš žemės ūkio po reformos“, *Jonavos balsas*, liepos 12, liepos 14, liepos 16, 1994.

rinkimų prasidėjo masiniai protestai. Išreikšdami palaikymą protestuotojams, Lietuvoje Baltijos kelio dieną žmonės susijungė į grandinę nuo Vilniaus iki Baltarusijos sienos. Rudenį šalyje prasidėjo antroji pandemijos banga, vėl įvestas karantinas. Spalį įvyko Seimo rinkimai, TS-LKD su Lietuvos Respublikos liberalų sąjūdžiu bei Laisvės partija suformavo valdančiąją daugumą²⁴⁶. 2021 m. gegužės 15 d. Vilniaus Vingio parke įvyko „Didysis šeimos gynimo maršas“. Gegužę įsigaliojo koronaviruso pandemijai valdyti skirtas galimybių pasas, prasidėjo masinė vakcinacija. Tą patį mėnesį Valstybės sienos apsaugos tarnyba pranešė apie ženkliai išaugusį per pasienį su Baltarusija atvykstančių neteisėtų migrantų skaičių. Liepos 20 dieną Taivanas pranešė apie planus Lietuvoje atidaryti atstovybę su salos vardu pavadinime. Rugpjūčio 10-ąją dėl pandemijos valdymo priemonių prie Seimo surengtas mitingas, kuris vėliau virto riaušėmis²⁴⁷. Į šiuos įvykius analizėje nesikoncentruota, bet kontekstą verta turėti omenyje: jis, kad ir probėgšmais, pasirodys keliuose citatose iš interviu su tyrimo dalyviais.

Interviu metu vadovautasi preliminarėmis gairėmis, interviu dažniausiai trukdavo 1–2 valandas. Tyrėjai paminėdavo, kad juos domina laikas po 1990 metų, apytikriai dešimtas dešimtmetis (tačiau tyrimo dalyviams leista patiems nusibrėžti laiko ribas), taip pat vartotas žodis „virsmas“. Kartais tyrėja arba tyrėjas pasakydavo „pereinamasis laikotarpis“ arba pavartodavo kitą meto įvardijimą, tačiau pavadinimų taip pat stengiasi neprimesti. Iš pradžių tyrimo dalyvio arba dalyvės buvo prašoma trumpai papasakoti apie save, savo biografiją. Toliau skatinta pasakoti apie dominantį laikotarpį: ne tik asmeniniame tyrimo dalyvio gyvenime, bet ir aplinkoje, šalyje, stengiantis kuo mažiau kištis į pasakojimo procesą ir jo turinį, vis paskatinant pasakoti toliau. Paskui užduoti klausimai, dominę atskiras tyrėjas: apie pokyčius socialiniuose santykiuose, žemės ūkyje, religiniame gyvenime. Baigiamojoje interviu dalyje užduota klausimų apie transformacijos laikotarpio ribas (pabaigą), jo vertinimą, valdžios sprendimus tuo laikotarpiu, tyrimo dalyvio politines preferencijas. Transkribuota pažodžiui, siekta išsaugoti autentišką kalbėjimą (fiksuoti pauzes, intonacijos pokyčius ir kt.), tačiau tam tikri ypatumai, būdingi aukštaičiams ir vietinėms patarmėms, nefiksuoti.

²⁴⁶ Justinas Šuliokas ir Ugnė Jonaitytė, „LRT trumpai. Kas svarbiausio Lietuvoje įvyko per 2020-uosius?“, *Lrt.lt*, paskelbta 2021 m. sausio 1 d., <https://www.lrt.lt/lituanica/aktualijos/751/1310465/lrt-trumpai-kas-svarbiausio-lietuvoje-ivyko-per-2020-uosius>.

²⁴⁷ BNS, „100 svarbiausių 2021-ųjų Lietuvos įvykių“, *Delfi.lt*, paskelbta 2021 m. gruodžio 31 d., <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/100-svarbiausiu-2021-uju-lietuvos-ivykiu-89086137>.

Manytina, kad jie apsunkintų skaitymą, nes reikalautų specialios grafinės raiškos. Tyrimo dalyvių vardai cituojant pakeisti.

Toliau šiame darbe remiamasi keturiasdešimties interviu analize. Jeigu žvelgsime iš naratyvinės analizės perspektyvos, interviu su 40 asmenų yra daug: naratyvinėje analizėje dažnai apsiribojama dešimčia ar vos vienu, dviem interviu²⁴⁸ (naratyvinės analizės specifika detaliau aptariama kitame šios dalies skyriuje). Bendra imtis turėjo patogumo imties (angl. *convenience sample*), sniego gniūžtės bruožų. Siauresnė imtis sudaryta remiantis didžiausios įvairovės arba heterogeniškumo atrankos strategija (angl. *maximum variation sampling; maximum heterogeneity sampling*). Kaip mini Pattonas, **tokia imtis padeda užčiuopti pačius bendriausius modelius, centrinės temas**. Tam pasiekti sudaroma matrica: pavyzdžiui, stengiamasi, kad tyrimo dalyviai tarpusavyje būtų kuo skirtingesni – skirtingos lyties, amžiaus, dirbantys skirtingo pobūdžio darbus ir pan.²⁴⁹ Kitaip tariant, tokia imtis paranki stengiantis išskirti naratyvus ar kitus kultūrinius įrankius, kurie būdingi ne individams arba siaurai visuomenės grupei, o paplitę gan plačiai.

Visų pirma, imtis modeliuota pagal amžių – „pjaustant“ pagal dešimtmečius, kuriais gimė tyrimo dalyviai: po 12 tyrimo dalyvių gimė 5-ajame, 6-ajame, 7-ajame deš.; 3 vyriausi tyrimo dalyviai gimė dar tarpukariu, pati jauniausia tyrimo dalyvė – 8-ojo deš. pradžioje. Antra, stengtasi, kad tyrimo dalyviai būtų iš kuo įvairesnių sričių: kultūros, švietimo, sveikatos priežiūros ir kt. Susiaurintoje imtyje liko nemažai asmenų, ilgiau ar trumpiau dirbusių pramonėje, žemės ūkyje, tačiau stengtasi, kad jų biografinės trajektorijos būtų kiek įmanoma skirtingesnės. – Kai kurie tyrimo dalyviai, kurie 9-ojo ir 10-ojo deš. sandūroje dirbo pramonėje, buvo atleisti 10-ojo dešimtmečio pradžioje, kiti – gerokai vėliau, dar kiti – dirba iki šiandienos arba pradirbo iki išėjimo į senatvės pensiją. Tas pats pasakytina apie žemės ūkį: viena tyrimo dalyvė drauge su sutuoktiniu 10-ojo deš. pradžioje pasirinko savarankiškai ūkininkauti ir galiausiai sukūrė sėkmingą ūkį, kiti dirbo nevienodo likimo žemės ūkio bendrovėse, ūkininkavimu užsiėmė laisvu nuo darbo laiku arba laikinai. Siekta, kad imtyje būtų daugmaž po lygiai vyrų ir moterų, skirtųsi tyrimo dalyvių formalaus išsilavinimo lygis. Taip pat – kad būtų asmenų iš abiejų lauko tyrimų: 21 asmuo yra iš pirmojo lauko tyrimo (Panevėžio miesto savivaldybėje ir Panevėžio rajono savivaldybėje), 19 asmenų – iš antrojo (Jonavos rajono savivaldybėje). Vietovės cituojant tyrimo dalyvius ir darbo priede nenurodomos siekiant apsaugoti privatumą. Čia taip

²⁴⁸ Creswell, *Qualitative Inquiry and Research Design*, 157.

²⁴⁹ Patton, *Qualitative Research & Evaluation Methods*, 267, 283–287.

pat verta turėti omenyje, kad tyrimo dalyviai keitė gyvenamąsias vietas. Dalis jų (pvz., TD8, TD14, TD22 – Paulina, TD33 – Svajūnas, TD25 – Kazimieras) apie 1990 metus gyveno kituose Lietuvos miestuose, bet 10-ajame deš. arba vėliau persikėlė į lauko tyrimo vietas, o viena (TD12 – Gražina) buvo laikinai, po atleidimo iš darbo pramonės srityje, išsikėlusį į gimtąjį miestelį, bet vėliau sugrįžo į miestą. Nors daugiau interviu atlikta Panevėžyje ir Jonavoje (o ne aplinkiniuose kaimuose), nubrėžti ribą tarp kaimo ir miesto sunku: dalis dirbančių arba dirbusių mieste (pvz., pramonėje) gyvena arba ilgai gyveno kaime, ir atvirkščiai – Panevėžio ir Jonavos gyventojai galėjo važinėti į darbą kaime (žr. 1 priedą).

Tokia imtis, nors ir sudaryta siekiant kuo didesnės įvairovės, žinoma, daug aspektų palieka už ribos. Visų pirma, nors dalis tyrimo dalyvių ir keitė gyvenamąsias vietas, lauko tyrimai atlikti tik dviejuose miestuose ir aplinkiniuose kaimuose. Būtų galima argumentuoti, kad dominančiu laikotarpiu šių miestų gyventojų (ar bent jau dalies jų) situacija buvo palyginti nebloga. Kaip minėta, Jonavos pramonės gigantas „Azotas“, tapęs „Achema“, veikia iki šiandienos, o Panevėžio milžinas „Ekranas“ veikė gan ilgai – jis uždarytas, kai Lietuva jau buvo ES narė. Antra, kadangi bendresnė imtis sudaryta remiantis patirtine logika, neužkabintos jaunesnės kartos, kurios, sprendžiant iš kūrinių apie devyniasdešimtinius bangos, noriai dalyvauja formuluojant pasakojimus apie transformacijos laiką. Galbūt, pakalbinus jaunesniųjų kartų atstovus ir atlikus interviu su jais analizę, periodizacija ir naratyvai žemėlapyje atrodytų kiek kitaip. Gal reikia pridurti, kad, nors disertacijoje analizuojama 40 interviu, šių eilučių autorė susipažino su beveik visais dviejų lauko tyrimų metu 2021-ųjų vasarą surinktais interviu: kitaip tariant, perskaitė visus 76 transkribuotus interviu²⁵⁰. Be to, dalyvavo VU TSPMI Studentų mokslinės draugijos ekspedicijoje į Panevėžį 2023 metų vasarą, jos metu panevėžiečių taip pat klausinėta apie transformacijos tarpsnį. Tad kilusios idėjos („temos kandidatės“, „naratyvai kandidatai“) apmąstytos, „tikrintos“ platesniame kontekste.

Šiaip ar taip, prieš pereinant prie duomenų analizės metodų ypatumų, apie kuriuos trumpai užsiminta, verta akcentuoti, kad rengiant šią disertaciją analizuoti visi 40 interviu, įtrauktų į imtį, nors ne visi cituojami išsamiau tolesnėje dalyje. Jeigu tolesniame disertacijos tekste iliustravimui pateikiamos išsamios citatos iš šių interviu arba patys interviu detaliau analizuojami, daugeliu atvejų tyrimo dalyviams priskirti (pakeisti) vardai. Dauguma tyrimo

²⁵⁰ Iš viso tyrėjų komanda atliko daugiau kaip 80 interviu, tačiau kai kurie interviu netranskribuoti dėl informantų pasirinktų apribojimų, įrašo trūkumų ir kitų priežasčių.

dalyvių pageidavo citavimo be (tikrųjų) vardo ir pavardės. Bus galima pastebėti dvi išimtis: Rimantę Tarasevičienę ir Jolantą Lebednykienę. Jos pageidavo citavimo su (tikraisiais) vardu ir pavarde. Abi yra aktyvios savo miestų kultūriniame gyvenime. Tolesniame poskyryje pereisime prie to, *kaip* atlikta 40-ies interviu analizė – vidinių analizės mechanizmų.

2.2. Duomenų analizės metodas: teminė ir teminė-naratyvinė analizė

Analizuojant duomenis, taikyta teminė ir teminė-naratyvinė analizė. Šiame poskyryje pirmiausia pristatoma teminė ir naratyvinė analizė (kaip kokybinių duomenų analizės metodai), pozicija jų atžvilgiu. Abu metodai suvoktini ne kaip atskiri saviti metodai, bet veikiau kaip metodų šeimos su daugeliu atšakų, tad verta detaliau aptarti, kurios atšakos pasirinktos. Be to, nenorėta nekritiškai, miglotai sulieti du metodus – teminę ir naratyvinę analizę. Galiausiai poskyryje detaliai pristatomi žingsniai, kurie buvo atlikti analizuojant duomenis.

- 1** **SUSIPAŽINIMAS SU DUOMENIMIS**
- 2** **KODAVIMAS**
- 3** **PRADINIS TEMŲ IŠSKYRIMAS**
- 4** **TEMŲ PERŽIŪRA**
- 5** **TEMŲ APIBRĖŽIMAS IR ĮVARDIJIMAS**
- 6** **RAŠYMAS**

6 pav. *Refleksyvosios teminės analizės žingsniai. Sudaryta autorės (remiantis Braun ir Clarke tekstais)*

Disertacijoje orientuojamasi į **refleksyviąją teminę analizę (angl. *reflexive thematic analysis*; RTA)**, pastaraisiais dešimtmečiais vystomą Braun ir Clarke. Kadangi pačių autorių mąstymas šiek tiek kito, remiamasi

2022 metais išėjusia knyga *Thematic Analysis: A Practical Guide*, toliau iš jos gausiai cituojama. Tema čia suvokiama kaip modelis (angl. *pattern*), tyrėjo išskirtas analizuojant kokybinius duomenis: „tema refleksyviojoje teminėje analizėje yra prasmių modelis, organizuojamas apie centrinę konceptą“²⁵¹ (arba idėją, reikšmę). Tai nėra tiesiog visko, kas pasakyta apie tam tikrą dalyką, kuris domina tyrėją, santrauka²⁵². Autorės skiria šešis teminės analizės žingsnius: susipažinimą su duomenimis; kodavimą; pradinį temų išskyrimą; temų peržiūrą; temų tobulinimą (angl. *refining*), apibrėžimą ir įvardijimą; rašymą. Visgi šie žingsniai veikiau yra orientyras, o ne griežtas vadovas, linijinis progreso kelias²⁵³. Rašymas suvokiamas būtent kaip analizės žingsnis, jos dalis, – tai yra paskutinė galimybė padaryti pakeitimų, patobulinimų (pvz., pakoreguoti išskirtas temas)²⁵⁴. Kaip buvo galima pastebėti iš žingsnių aprašymo, RTA svarbų vaidmenį vaidina kodavimas. Kodas yra smulkiausias analizės vienetas: analitiškai įdomi idėja, susijusi su duomenų segmentu²⁵⁵. Braun ir Clarke pasitelkia vaizdingą palyginimą: pasak jų, kodai panašūs į plytas arba akmenis, iš kurių statomos sienos – temos, pirmiausia surūšiuvus plytas arba akmenis į atskiras krūvas²⁵⁶. Nesiekama kodų išskirti kuo anksčiau: remiantis RTA, kodai vystosi pamažu, tyrėjui arba tyrėjai vis sugrįžtant prie duomenų, juos apmąstant iš naujo²⁵⁷. „Kodavimas niekada nėra baigtas, nes reikšmė niekada nėra galutinė; (teoriškai) visada pastebėsi dar kažką arba kažką kitoniško“, – rašo Braun ir Clarke²⁵⁸. Visgi kodavimas, nors ir atliekamas daugelį kartų bei vis koreguojamas, privalo būti sistemingas procesas²⁵⁹. Kodavimo atspirties taškas gali būti veikiau indukcinis (susitelkiama į pačius duomenis, „suteikiamas balsas“ tyrimo dalyviams) arba tikriau dedukcinis (į duomenis žvelgiama per tam tikrą teorinį, conceptualinį lęšį), kodavimas gali būti greičiau semantinis (koduojama tai, kas tiesiogiai pasakyta) ir veikiau latentinis (koduojama labiau implicitiškai, nutolstama nuo akivaizdžių reikšmių duomenyse)²⁶⁰. Galiausiai verta pridurti, kad, išskiriant temas pagal gryną RTA metodą, privalo atsižvelgti į visus turimus kokybinius

²⁵¹ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 77.

²⁵² Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 8, 77.

²⁵³ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 34–36.

²⁵⁴ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 118–119.

²⁵⁵ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 52–53.

²⁵⁶ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 52, 69–70.

²⁵⁷ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 52–55.

²⁵⁸ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 71.

²⁵⁹ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 53, 70.

²⁶⁰ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 57–59.

duomenis, visą „imtį“, susitelkimas į vieną informantą arba tam tikrą siaurą duomenų dalį būtų suvoktas kaip prasta praktika²⁶¹.

Prisitraukiant **naratyvinės analizės** (angl. *narrative analysis*) elementus, pirmiausia remtasi Catherine Kohler Riessman darbais²⁶². Nuo kitų kokybinių analizės metodų (tokių kaip grindžiamoji teorija²⁶³, etnografija ir čia aptarta teminė analizė) naratyvinė analizė skiriasi tuo, kad jos ribose daugiau dėmesio skiriama tam, kokie dėmenys „sulimpa“ pasakojant vienam tyrimo dalyviui, koks modelis išryškėja iš vieno „atvejo“²⁶⁴. Kodavimui naratyvinėje analizėje neskiriama tiek daug dėmesio, kiek ankstesnėje pastraipoje detaliam aptartoje RTA, tačiau naratyvo specifika gali atsispindėti ir kodavimo schemose – pavyzdžiui, iš (vieno) interviu medžiagos atkuriamą nupasakotų įvykių chronologiją²⁶⁵ (žmonės pasakodami dažnai *šokinėja* per skirtingus laikotarpius). Tiek teminė analizė skyla į daugelį atšakų, tiek ir naratyvinę analizę galima padalyti į skirtingus tipus. Pasirinkę pirmąjį tipą susitelkiame į to, ką papasakojo tyrimo dalyvis arba dalyvė, turinį²⁶⁶. Remdamiesi antruoju – į naratyvo struktūrą, formalius bruožus. Klasikinis pavyzdys – Labovo ir Joshua Waletzky'io sociolingvistiniai darbai²⁶⁷. Pagal trečiąjį – į dialogiškumą, performatyvumą: naratyvo „sudaigstymą“, konstravimą tam tikroje situacijoje, kontekste. Pristatydama šį naratyvinės analizės tipą, Riessman mini literatūros teorijos ir konkrečiai Bachtino įtaką²⁶⁸. Išskirdama tipus, Riessman veikiausiai atsispyrė nuo jai didelę įtaką padariusio psichologo Ellioto Mishlerio skirstymo: pasak jo, naratyvinės analizės kontekste tyrėjas visada turi mąstyti apie semantiką, sintaksę ir pragmatiką, tik vienas kuris aspektas pasirenkamas kaip svarbiausias, paima viršų²⁶⁹. Riessman taip pat mini, kad ribos tarp jos išskirtų tipų yra išplaukusios²⁷⁰.

²⁶¹ Cit: „Key to remember at this stage is that you are exploring clustered patterning across your dataset – not just a *single* data item.“ Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 79.

²⁶² Pagrindinės jos knygos: Catherine Kohler Riessman, *Narrative Analysis* (Newbury Park: SAGE, 1993); Catherine Kohler Riessman, *Narrative Methods for the Human Sciences* (Los Angeles: SAGE, 2008).

²⁶³ Angl. *Grounded Theory*.

²⁶⁴ Riessman, *Narrative Methods for the Human Sciences*, 12–13.

²⁶⁵ Creswell, *Qualitative Inquiry and Research Design*, 207.

²⁶⁶ Riessman, *Narrative Methods for the Human Sciences*, 53–76.

²⁶⁷ Riessman, *Narrative Methods for the Human Sciences*, 77–104.

²⁶⁸ Riessman, *Narrative Methods for the Human Sciences*, 105–140.

²⁶⁹ Elliot G. Mishler, *Research Interviewing: Context and Narrative* (Cambridge: Harvard University Press, 1986), 74–75.

²⁷⁰ Riessman, *Narrative methods for the human sciences*, 51. Riessman papildomai išskiria vizualinę analizę (p. 141–182). Visgi, kadangi šiame darbe vizualinis turinys neanalizuojamas, šio tipo nutarta atskirai nepristatyti.

Šiaip ar taip, šioje disertacijoje gravituota link pirmojo naratyvinės analizės tipo, kuriame susitelkiama į turinį, tačiau esama ir kitų dviejų tipų bruožų: atsižvelgta į siužetines linijas ir naratyvų tipus, kurie, remiantis Zerubavelio darbais, aptarti teorinėse gairėse, taip pat – kitų asmenų citavimą, reagavimą į kitas pozicijas interviu metu. Akcentuotina, kad šiame darbe taikyta naratyvinė analizė yra veikiau **teminė-naratyvinė**: analizuoti modeliai interviu su vienu ar viena tyrimo dalyve, kita vertus, atsižvelgta į visą duomenų bloką – išskirtieji naratyvai nėra unikalūs; be to, analizės metu tebeturėti omenyje aptarti RTA ypatumai.

Kadangi čia minėtas kodavimas, verta pasakyti kelis žodžius apie techninius jo ypatumus. Kokybiniuose tyrimuose darosi įprastas specialios programinės (MAXQDA, NVIVO) įrangos naudojimas. Anot Braun ir Clarke, kodavimo priemonės remiantis RTA metodu nėra svarbios: tai gali būti atlikta skaitant popierines kopijas (pvz., naudojant spalvotai rašančius žymeklius arba lipnius lapelius), minėtąją programinę įrangą ir daugeliu kitų būdų, kurie patogūs tyrėjui. Skirtingus būdus galima derinti. Pasak Braun ir Clarke, programinė įranga diktuoja tam tikrą požiūrį į duomenis: pavyzdžiui, implicitiškai „spaudžia“ spartinti analizės procesą, o tai kertasi su RTA logika, pagal kurią analizės procesui reikia skirti kuo daugiau laiko, kodus ir temas vis tobulinti²⁷¹. Braun ir Clarke teigia didžiąją karjeros dalį skaičiusios atsispausdintą medžiagą, kodavusios rašydamos ranka ant popieriaus. Atspausdintų interviu skaitymą iš pradžių pasirinko ir šių eilučių autorė. Vėliau koduodama kiekvienam interviu naudojo atskirus *Word* dokumentus: taip siekta susitelkti į atskirų interviu kodų konfigūracijas. Visgi mintyje turėti ir kiti interviu: kodų konfigūracijos lygintos, gludintos. Kartais kodai blokais iš atskirų dokumentų perkelti į bendrus dokumentus, kur dar kartą skaidyti, tobulinti.

Braun ir Clarke pataria kuo detaliau ir skaidriau aprašyti visą analizės procesą, kas ir kaip iš tiesų buvo nuveikta konkrečiu atveju²⁷². Pasak Riessman, analizė prasideda anksčiau – dar atliekant interviu, juos transkribuojant²⁷³. Taip dėl tyrimo specifikos nutiko ir čia: tyrėja pati atliko dalį interviu (taip pat du bandomuosius interviu Vilniuje prieš lauko tyrimus, šie interviu disertacijoje neanalizuojami), dalį interviu transkribavo, dalyvavo duomenų aptarimuose, refleksijose su kitais tyrėjais. Tad analizės pradžia buvo ilga, neapsiribojo transkribuoto teksto skaitymu; be to, iš dalies ji atlikta

²⁷¹ Braun ir Clarke, 65–69.

²⁷² Braun ir Clarke, *Thematic Analysis*, 124–128

²⁷³ Riessman, *Narrative Methods for the Human Sciences*, 21–52.

dalyvaujant kitiems asmenims. Duomenų kodavimas atliktas atskirai²⁷⁴. Jis pradėtas laikantis veikiau indukcinės logikos (su plačiu pradiniu tyrimo klausimu omenyje: „Kaip posovietinis laikotarpis reprezentuojamas Lietuvos gyventojų kolektyvinėje atmintyje?“), koduota greičiau semantiškai. Gan anksti pradėta atkūrinėti, ką kuris tyrimo dalyvis pasakojo apie skirtingus Lietuvos istorijos tarpsnius: pastebėjus, kad tyrimo dalyviai itin dažnai mini įvykius iš Atgimimo metų ir sovietmečio, detalai pasakoja apie juos (ne tik interviu pradžioje, kai paprašyti papasakoti apie savo biografiją), taip pat daro nuorodas į ankstesnius periodus ir įvykius – net ir nepatirtus tiesiogiai (pvz., tarpukarį arba tiesiog laiką *prie Smetonos*, XIX a. sukilimus Lietuvoje ir kt.). Vėlesniuose kodavimo etapuose pamažu „išileista“ vis daugiau dedukcinių elementų. Taip pat ilgainiui vis labiau susitelkta ne į tai, kas asmeniškai, individualu, bet kas bendra arba iš dalies bendra pasakojant apie vienus ar kitus laikus; kas pasakota ne tik apie save, savo šeimą, bet ir apie kitus. Analizė buvo ciklinė: net ir baigiamuosiuose etapuose vis dar sugrįžta prie interviu perkodavimo iš naujo (siekiant juos pamatyti naujomis akimis ir įvedus naujų kodų).

Apie **periodizaciją** kurį laiką mąstyta atskirai, rengiant straipsnį „Glaudžiai įsipynusi į dabartinį Nepriklausomybės laikotarpį...“²⁷⁵. Bendrais bruožais kodavimą, kuriuo grįstas straipsnis ir pirmasis tolesnės šio darbo dalies skyrius, kuriame taip pat analizuojamas **atminties tankis**, galima apibūdinti taip:

- Koduoti nupasakotų veiksmų, reiškinių, procesų laiko orientyrai. Koduota tais atvejais, kai kalbama apie bendresnį, ne tyrimo dalyviui asmenišką, laiką. Koduoti visi fragmentai su tokio pobūdžio laiko orientyrais (pvz., *tarybiniais laikais*, *po karo*) – turint omenyje, kad periodas egzistuoja tarp kitų periodų ir jiems priskiriamų prasmų.
- Taip pat fiksuoti panašiam kontekste (šiuo atveju – kalbant apie daugmaž panašų laiką) pasikartojantys žodžiai, posakiai (pvz., *pakilimas* ir darybiškai susiję žodžiai, semantiškai susiję posakiai – pvz., *pakili nuotaika* ir *ant sparnų* – kalbant apie Atgimimo įvykius), pasikartojantys leitmotyvai (pvz., nupasakoti reiškiniai, procesai).

²⁷⁴ Tyrėjai nenaudojo bendrų kodavimo schemų.

²⁷⁵ Valda Budreckaitė, „Glaudžiai įsipynusi į dabartinį Nepriklausomybės laikotarpį: posovietinės transformacijos vieta socialinės atminties žemėlapyje šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija* 34, nr. 4 (2023): 414, <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.4.7>.

- Interviu gairėse, jų pabaigoje, buvo klausimas apie virsmo periodo pabaigą („Kada, jūsų manymu, baigėsi virsmo laikotarpis? Kada gyvenimas normalizavosi, atsistojo į naujas vėžes?“) – tyrimo dalyvių atsakymai į šį klausimą taip pat įtraukti į kodavimą, grupuoti.
- Pabaigoje, siekiant išskirti su periodizacija susijusias temas, vis stipriau remtasi teoriniais elementais, kurie aptarti šio teksto teorinėse gairėse, trečiajame skyriuje.
- Papildoma atminties įdubos tema, kurios minėtame straipsnyje nėra, tačiau bus pirmajame kitos dalies skyriuje, suformuota iš koduotų vietų, kuriose, pavyzdžiui, tyrimo dalyviai pradėdavo automatiškai pasakoti apie Atgimimo laikotarpio įvykius (mitingus, Baltijos kelią ir kt.), sakydavo, kad neprisimena, neturi ką papasakoti apie vėlesnį laiką, arba, pavyzdžiui, sutrikę prašydavo patikslinti pokalbio temą.

Periodizacijos analizė pasitarnavo kaip savotiškas pamatas galiausiai išskiriant naratyvus (tai bus detaliau pakomentuota pirmajame kitos dalies skyriuje). Nuo paskirų kodų, jų blokų judant prie **naratyvų**, kurie aptariami tolesniuose kitos dalies skyriuose, lygia greta skaityta literatūra apie kultūrinę traumą (angl. *cultural trauma*), nostalgiją, atpirkimo naratyvus (angl. *redemption narrative; redemptive stories*) ir veidmainystę (angl. *hipocrisy*). Visgi minėtųjų konceptų galiausiai atsisakyta dėl įtikinusios kritikos, kad sąvokos esančios stipriai įkrautos ir nebūtinai geriausiai tinkančios išskirtiems naratyvams. Kodavimo eigą, naratyvų suformavimą bendrais bruožais galima apibūdinti taip:

- Koduojant interviu, kaip jau užsiminta, kiekviename iš jų fiksuota, ką tyrimo dalyvis arba dalyvė papasakojo maždaug apie tarpukarį, Antrojo pasaulinio karo metus, sovietmetį (netraktuojant jo kaip monolito) – ir taip toliau. Fiksuoti pasikartojantys leitmotyvai (pvz., pasakojant apie sovietmetį, dažnai pasakota apie prekių deficitą, žemą darbo kultūrą, spaudimą stoti į spaliukus, pionierius, komjaunimą, Komunistų partiją).
- Interviu lyginti tarpusavyje, kodai skaidyti, grupuoti, kartais dirbta su tam tikrais sukoduotais segmentais. Pavyzdžiui, kurį laiką atskirai dirbta su stambiais fragmentais, kuriuose tyrimo dalyviai pasakojo apie privatizaciją žemės ūkyje (sukoduotais per pirminį sistemingą kodavimą): šie segmentai, belyginant juos tarpusavyje, sutrupinti į

smulkesnes dalis, jos grupuotos²⁷⁶. Apskritai, koduojant atsižvelgta, kas yra pasakojimų veikėjai, subjektai, kokie veiksmai jiems priskiriami.

- Perkoduojant visus interviu iš naujo, stengiasi kuo išsamiau atsakyti į pradinį tyrimo klausimą. Mąstyta, kokius dar modelius įmanu išskirti duomenyse. Pagal pradinius variantus, Darbo ir atpildo naratyvo bei Naratyvo apie išverstakailius galėjo nebūti, jie atsirado kiek vėliau. Nors šie naratyvai kiek kitokie, juos pasirinkta įtraukti dėl ryškumo: dažname interviu kartojosi kalbėjimas apie *išverstakailius*, *išverstaskūrius* ir tai, kad žmonės *vartėsi*, taip pat mintys apie darbo vertę, negatyvus vadinamųjų *pašalpinių* vertinimas (atsikartojantis, ryškai emociškai įkrautas kalbėjimas apie juos kurį laiką buvo koduotas abejojant, ar tai bus panaudota; vėliau jis prišlietas prie Darbo ir atpildo kodų dalies).
- Galiausiai, jau mąstant apie naratyvų išskyrimą pagal tai, kas aptarta ketvirtajame teorinių gairių skyriuje (siužeto suteikimą), atsižvelgta į tai, kokios konotacijos priskiriamos transformacijai, jos reiškiniams ir procesams (pozityvios ar negatyvios) – ji suvokiama kaip pagerėjimas ar pablogėjimas, ar šios tendencijos ilginiui sudaro zigzagą (o gal naratyvas apskritai kitoks – pavyzdžiui, laiko tėkmė nelinijinė, veikiau ciklinė).

Tolesnė disertacijos dalis sąmoningai pavadinta *Duomenų analizė*, o ne, pavyzdžiui, *Duomenų analizės rezultatai*. Kaip jau minėta, paskutinis etapas, rašymas, RTA suvokiamas kaip analizės dalis. Be to, analizė niekada nėra baigta – visada įmanoma pastebėti kažką naujo, įdomaus. Tai yra kvietimas painius kokybinius duomenis (šiuo atveju – transkribuotus interviu) paanalizuoti, perskaityti kartu – kaip suvaldančias formas panaudojant teorines sąvokas. Šio darbo autorės tapatybė (taip pat kitų tyrėjų, rinkusių duomenis projekto metu, tapatybės) buvo aptarta disertacijos įvade – laikantis prielaidos, kad tapatybė persmelkia visas darbo dalis, šioje dalyje prie tapatybės refleksijos nebegrįžta.

²⁷⁶ Taip parašytas straipsnis: Valda Budreckaitė, „Už frazės „Landsbergis kolūkius sugriovė“: transformacija žemės ūkyje per kultūrinės traumos naratyvo prizmę“, *Politologija* 1 (2023), <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.109>.

3. DUOMENŲ ANALIZĖ: PERIODIZACIJA IR ATMINTIES TANKIS, PENKI NARATYVAI

Pagaliau pasiekėme tašką, kai, remdamiesi interviu su tyrimo dalyviais, braižysime populiariosios atminties žemėlapi su periodais, tankiu ir naratyvais.

Periodizacijai ir atminties tankiui skiriamas pirmasis šios dalies skyrius. Jis grįstas veikiau temine analize. Kaip minėta, siekiant išskirti pagrindines temas, kodavimo pabaigoje vis stipriau remtasi teoriniais elementais iš Zerubavelio darbų, aptartais disertacijos teorinėse gairėse. Tai atsispindi trijų temų pavadinimuose – *Staccato*, *Legato* ir *Atminties įduba*. Kiekvienai iš jų skiriama po atskirą skyriaus poskyrį. Šis skyrius yra savotiškas pagrindas visiems tolesniems skyriams – jis padeda suvokti, kaip segmentuojama praeitis atmintyje.

Tolesni skyriai skiriami naratyvų analizei. Orientuotasi į teminę-naratyvinę analizę: viena vertus, skiriama dėmesio tam, kokie kodai „sulipdavo“ pasakojant vienam tyrimo dalyviui ar dalyvei, kita vertus, atsižvelgta ir į kitus interviu, visą duomenų bloką – išskirtieji naratyvai pasirodo ne viename ar dviejuose interviu. Iš viso, remiantis teorinėse gairėse aptarta Zerubavelio tipologija, išskirti penki naratyvai: Prasidėjusio atsigavimo, Staigaus griuvimo, Laisvės veikti laiko, Darbo ir atpildo naratyvai ir Naratyvas apie išverstakailius. Pirmieji trys byloja apie pačią transformaciją, apibrėžia su ja siejamus įvykius, procesus pagal progreso ir nuosmukio siužetinių linijų formą. O du likusieji – veikiau apie visuomenę, žmonių pasirinkimus, elgesį fundamentalių pokyčių ir sunkumų akivaizdoje. Kiekvienam iš penkių naratyvų tenka po atskirą skyrį.

Kiekvieno skyriaus pradžioje, atskirame poskyryje (*Naratyvo bruožai*), pateikiamas glaustas vieno kurio naratyvo pristatymas. Toliau kiekviename iš skyrių, atskiruose poskyriuose, pateikiami išsamūs pavyzdžiai, savitos iliustracijos. Siekta parodyti, kaip minimi išskirtų naratyvų dėmenys susijungia pasakojant vienam žmogui. Atiduodama duoklė naratyvinei analizei – kaip minėta, joje susitelkiama, įsižiūrima į atskirus „atvejus“. Šie išsamūs pavyzdžiai paremti konkrečių tyrimo dalyvių pasakojimais (*Pasakoja Alma; Pasakoja Marija* ir kt.). Pavyzdžiai pateikti pagal interviu, kuriuose vienas ar kitas naratyvas išplėtotas, išsamus. Taip pat stengiasi, kad pasakotojai skirtųsi tarpusavyje – tiek pateikiant vieno ar kito naratyvo pavyzdžius, tiek apskritai – pavyzdžiui, kad jie būtų skirtingo išsilavinimo, dirbę įvairiose srityse (to siekta ir pirmajame skyriuje, skirame periodizacijai

ir atminties tankiui). Taip pat siekta, kad pasakotojai nesikartotų: kitaip tariant, kad nebūtų per daug cituojami keli iškalbingi tyrimo dalyviai.

Dalies pradžioje galbūt verta akcentuoti, kad naratyvas – tai iš kur kas platesnio kiekvieno interviu turinio išskirta struktūra, modelis. Kitaip tariant, *Pasakoja Alma*, *Pasakoja Marija* ir analogiškai poskyriai nėra glausti interviu perpasakojimai – susitelkta tik į tam tikrus segmentus. Pasitelkus vaizdingą palyginimą, kiekvienas tyrimo dalyvis turėjo po stalo žaidimo lentą, panašią į žemėlapi, ant kurios dėjo skirtingų spalvų figūras. Analizuodami vieną kurį naratyvą, aptarsime tik vienos spalvos figūras. Kelių skirtingų spalvų figūrų deriniams vienoje lentoje skiriamas paskutinis šios dalies skyrius.

Tyrimo dalyvių vardai (išskyrus J. Lebednykienę²⁷⁷), kaip jau minėta, pakeisti, bet Alma, Marija ir kiti atitinka realius asmenis. Nors, kaip jau akcentuota, nesiekta kuo išsamiau perpasakoti visą atliktų interviu turinį, analizuojami tik relevantiniai, iliustratyvūs segmentai, poskyrių pradžioje lakoniškai pristatoma kiekvieno asmens biografija (remiantis jų pačių pasakojimais). Taip iš dalies atiduodama šiokia tokia duoklė patirtinei stovyklai: skaitytojas arba skaitytoja gali patys nuspręsti, kiek naratyvas susijęs su tyrimo dalyvio arba dalyvės patirtimis.

3. 1. Prisimenant dabartį: Nepriklausomybės periodas kaip laipsniškos kaitos laikotarpis po tektoninio lūžio

Analizuojant duomenis per periodų, lūžių, atminties tankio prizmę, kaip jau minėta ankstesnėse šios dalies pastraipose, galiausiai išskirtos trys temos, *Staccato*, *Legato* ir *Atminties įduba*. Dvi pirmosios, *Staccato* ir *Legato*, turi po tris potemes – jos pavadintos iš dalies atsižvelgiant į tyrimo dalyvių žodyną. Trečiosios temos turinys pakomentuojamas jai skirtame teksto segmente. Skyrius padalytas į tris pagrindinius segmentus pagal išskirtas tris pagrindines temas. Verta akcentuoti, kad analizė paremta visais 40 interviu. Šiame skyriuje aptariama netolimos praeities periodizacija yra gan universali. Apibendrinime skyriaus pabaigoje pakomentuojama, kaip tai, kas šiame skyriuje aprašyta, susiję su vėlesne penkių naratyvų analize, padeda jai.

²⁷⁷ Taip pat R. Tarasevičienę, tačiau interviu su ja čia nėra cituojamas, analizuojamas taip išsamiai.

STACCATO:

- Pakilimas (Atgimimo metai);
- „perversmas“;
- analogija su pokariu.

7 pav. *STACCATO* tema ir potėmės. Sudaryta darbo autorės

Tyrimo dalyviai noriai ir išsamiai pasakojo apie Nepriklausomybės atkūrimo įvykius: minėjo *Sąjūdžio laikus*, *Sąjūdžio įvykius*, tiesiog *Sąjūdį*, *Atgimimą* ir pan. Neretai pasakojo apie konkrečius įvykius, nuo vieno asociatyviai judėdami prie kitų. Dominavo įvykiai, kuriuose masiškai dalyvavo eiliniai piliečiai: mitingai, Baltijos kelias, Sausio įvykiai ir kt. Taip pat minėta ekonominė blokada, palietusi daugelio kasdienybę. Tyrimo dalyviai dažnai minėjo vienybę, įvardydavo ryšias pozityvias emocijas: viltį, džiaugsmą, net euforiją. Kai kurie minėjo, kad buvo tiesiog įdomu. Tačiau kalbėjo ir apie baimą, nerimą, įtampą. Pasakodami tyrimo dalyviai vartojo žodį *pakilimas* ir susijusius žodžius (pvz., minėjo *pakilią nuotaiką*). Žodžio *pakilimas* ir susijusių žodžių vartojimas tokiaime kontekste, prisimenant Atgimimo įvykius, fiksuotas ir kitų autorių darbuose²⁷⁸. Tad išryškėja išsikristalizavę laiko bruožai, netgi sustabarėjęs žodynas. Aiški pabaigos riba neegzistuoja, nors vadinamasis Rugsėjo pučas yra bene paskutinis įvykis, siejamas su vienybe, aštriomis emocijomis. Kai kurie tyrimo dalyviai pasakodami vartojo žodį *paskui* ir sinonimiškusrieveiksmius, kai kurie minėjo vėlesnį nusivylimą. Tad, nors aiškos ribos ir nėra, laikas yra neabejotinai pasibaigęs. Viena vertus, galima argumentuoti, kad tai yra atskiras periodas. Kita vertus, kaip minėta teorinėje šio darbo dalyje, anot Zerubavelio, nuo nepriklausomybės paskelbimo arba nepriklausomybės kovų atmintyje dažnai pradedamas naujas periodas²⁷⁹.

²⁷⁸ Vervečkienė, „Visi buvo patriotai vis tiek...“, 150; Šutinienė, „Sąjūdis Lietuvos periferijoje“, 444, 448.

²⁷⁹ Zerubavel, *Time Maps*, 84–85.

Idomiausias laikotarpis. Aš išgyvenau, nu, tokią pakilią nuotaiką. Aišku, buvom visi Baltijos kely, jau čia kalba negalėjo būti. Nu, jau labai jaučiau didelį džiaugsmą [...] Prasidėjus nepriklausomybei, aišku, kad trūko tų degalų, ten buvo blokada kažkokia tai, prisimenu kaip miglą, bet tikrai nebuv... Sustojo autobusų eismas į kaimą [...] Nėra autobuso – nu, ir gerai, kad nėra. Aš paimu ir pėsčia [...] iš to kaimo²⁸⁰. Kas čia man reiškia, kad nėra to autobuso. Einu ir džiaugiuosi, ir niekam nedejuoju, kad autobuso nėra. Paskiau pradėjo mane sūnus vežioti, turėjo mopedą. [...] Žodžiu, nebuvo transporto, su kuo parvažiuoti, bet tai nebuvo man jokio sunkumo, jokio. Viską supratau, kas čia vyksta, ir buvo labai smagi nuotaika. [...] (Marija²⁸¹)

Oi... [Atsidūsta] Viltys didžiulės buvo labai labai, kai prasidėjo ten dabar. [...] Tai labai jau tas pakilimas, ir tas džiaugsmas toksai didžiulis, kad net vat atsimenu [...] pačiame [miesto] centre, trispalvė. [Pabrėždamas] Nu, net širdis iš džiaugsmo kažkur taip... Nu, labai jau buvo. Nu, paskui kažkaip viskas... [Pauzė] Žinot... [Pauzė] Niekada aš, man tos privatizacijos toks labai tas toks... Labai negražus momentas. Taip vieni susigriebė, susiglemžė viską kažkur kas kas kas kas priejo, kas prie valdžios. (Vincentas)

Čia visi mes buvom vieningi. Ta vienybė galbūt uždegė visus patrio... patriotais padarė. Jeigu tas kelias... į šitą Baltijos tą kelią... [...] avarių nebuvo. Tai įsivaizduokit, uoj, išvis. Pakilimas buvo visų. Vienybė. Ne melagiai. Ne vagys buvo. O dabar vienas kitą apgaudinėja, vienas kitą šmeižia. Nu, šitaip nesitikėjom, kad šitaip smuks mūsų kultūra. Smuko visiškai kultūra. Nėra jos. Jaunimas dabar atsigauna. Jaunimas kai kuris. Vot jūs, vot kiti visi kažkaip jie kitaip jau mąsto. Kitaip matot jūs. Jūs jau viską kitaip matot. (Emilija)

Pasakojimuose pasikartojančių žodžių grupė – žodžiai, susiję su nestabilumu, pažįstamos tvarkos suirimu: tyrimo dalyviai minėdavo *perversmą* (dažniausiai), *suirutę*, *pertvarką*, *perestroiką*. Čia verta truputį stabtelėti ir atkreipti dėmesį į žodžių reikšmes. Kasdienė vartoseną skiriasi nuo akademinės. Remiantis „Dabartiniu lietuvių kalbos žodynu“, *suirutė* – tai suirimas, *netvarka*, *sąmyšis*, o žodis „*perversmas*“ reiškia staigų kieno raidos,

²⁸⁰ Marija, nors gyveno mieste, važinėjo į darbą kaime.

²⁸¹ Glausta informacija apie visus cituojamus asmenis pateikiama priede.

santvarkos pakeitimą arba pasikeitimą²⁸². Tad vartosenoje žodis „perversmas“ nebūtinai reiškia *coup d'état*, nors akademiniam kontekste turi tokią konotaciją. Rusų kalboje žodis „перестройка“ gali reikšti ne tik persitvarkymą ar pertvarką, bet ir perstatymą, rekonstrukciją arba perjungimą į kitą bangą²⁸³. Vadinasi, *perestroika* nebūtinai siejama su Michailo Gorbačiovo politika.

Perversmas yra visada sunkus dalykas. Visada. Žiūrėkit, žmonės, kaip sako paskui... Arba skiriasi šeima. Per... Čia jau **perversmas**. [...] kiek teko su kuo bendrauti ir šnekėti, pats tas **perversmas**, ta skyryba yra labai labai skausmingas visiems – ir labai yra sunkus. O paskui: žmogus vis tiek protauja... Stengiasi, kaip čia išsirutulioti iš esamos sunkios situacijos – ir suranda sau būdų, kaip visą tą gyvenimą patvarkyti. Nu, ir susi... Susinormalizuoja žmogaus gyvenimas. **Sunkus perversmo laikotarpis. Visada turbūt yra, buvo ir bus sunkus. Perversmas.** (Gražina)

Tyrimo dalyvis: Mūsų gamykla [...] ministerijai priklausė, o prijungė prie [...], **kai suirutė ta prasidėjo**. Kokių tikslų – neaišku. Kai prijungė, išėjau kitur, ten į tokią lėntįjūvę.[...]

Tyrėja: O klausykit, aš čia taip noriu, kad nepamirščiau, norisi paklaust... Jūs minėjot žodį „suirutė“ [...] Tai ką Jums, kas yra ta suirutė?

Tyrimo dalyvis: Nu, viskas griuvo, nu, griuvo viskas. Ūkiai griuvo, nu. Išdraskė fermas visas, išpardavė, išparceliavo. O kas vadovavo? Landsbergis. Padarė **perestroiką** jis. [Pauzė] Viskas. (Kazimieras)

Tyrėja: O čia užsiminė, kad kitiems buvo sunku. O buvo jūsų aplinkoj, kad kažkas darbo neturėjo, ar?

Giedrė: Dauguma, dauguma. Tada ta, kai griūtis buvo, tai buvo toks košmarėlis. Ten tikrai žmonės blaškėsi, nežinojo, ką kas kur dirbs. Viskas atrodė labai laikina. Nu, čia dirbi, čia algos nemoka. Nu, ten vėl, tas buvo visuotinis, masinis toksai. Kas ką griebia, kas daro. Ten toks. Tos, griuvinėja tos įmonės, jas uždarinėja, iš tikrųjų ieško kas kurti. Dar dar tada, dar tie verslai gyveno. Tai dalis išsilakstė, kas savo darė, kas. Tai irgi viena iš priežasčių buvo, kad kažką tai daryti. Kiti pas kitus įsidarbino. Tie aniem

²⁸² Stasys Keinys (vyr. redaktorius), *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 8-as leidimas (Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021), 550, 752.

²⁸³ Jadvyga Kardelytė, Chackelis Lemchenas, Alina Nielsen ir Jonas Macaitis (sudaryt.), *Didysis rusų–lietuvių kalbų žodynas*, kn. 2, II–Я (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013), 98.

algos nemokėjo, tai vėl ten visokių. Nu, tokių, tokia suirutė iš tikrųjų buvo.
(Giedrė)

Pabrėžtina, kad šie žodžiai vartojami kalbant ne tik apie radikalias permainas apytikriai dešimtajame XX a. dešimtmetyje – jie vartoti ir kalbant apie kitus laikus, kitas šalis. Pavyzdžiui, Sabina, kuri bus pacituota kitame šio skyriaus poskyryje, *perversmą* minėjo tiek kalbėdama apie apytikriai 1990 metus (pozityviai atsiliepė apie tai, kad po *perversmo* nebereikėjo dalyvauti paraduose, juos siedama su prievarta), tiek apie dažną valiutų kaitą šalyje, į šių *perversmų* seką įtraukdama į santykinai neseną euro įvedimą. O Silvija, kuri taip pat cituojama toliau šiame skyriuje ir kurios pasakojimas nagrinėjamas detaliau trečiajame skyriuje, minėjo *suirutę* tiek kalbėdama apie maždaug 1990 metus, tiek apie įvykius apytikriai tuo metu, kai atliktas interviu, 2021 metų vasarą: *taip, kaip dabar su tais pabėgėliais. Nu, irgi tokia suirutė gaunas, nu. Vienur karai vyksta, kitur potvyniai, tai nesuprasi.*

Kai kurie tyrimo dalyviai brėžė analogiją tarp permainų laiko XX a. pabaigoje ir sovietmečio pradžios arba pokario. Pažymėtina, kad apie pokarį pasakojo ir analogiją brėžė ne tik vyriausieji tyrimo dalyviai: jaunesnieji remdavosi vyresnių šeimos narių pasakojimais. Zerubavelis istorines analogijas priskiria tolydumui, *legato* tėkmei: per jas, anot jo, siekiama išsaugoti tęstinumą, ryšį su tam tikru laiku praityje²⁸⁴. Visgi dera turėti omenyje, kad pokaris Lietuvoje yra ypatingas laikas: jis buvo itin nestabilus, radikalčiai keitėsi pažįstama sociopolitinė tvarka.

Vis tiek kiekviena pertvarka yra labai baisi. Nes aš visas pertvarkas pragyvenau. Ir pokariu tuo labai sunku buvo. Kai į kolūkius varė, gi buvo labai sunku. Kai tuos ūkius naikino. Gi žmonės kiek pragyveno, nusipirko, susikūrė. Viską atėmė, viską atėmė. Visi vienodi pasidarė. [...] Kiek tuos kolūkius kūrė po karo čionai, tiek kad labai buvo sunku, vis tiek, tiek dabar žmonėms buvo sunku, kurie kūrė viską. Vis tiek mes kūrėm, visu savo darbingu laiku, kūrėm šitą. (Aldona)

Pavyzdžiui, mano mama – tai tai jinai tų tų visokių, tų valdžių perversmų ir sovietmety, jinai tų visokių pasikeitimų, jinai, jinai gyveno. Jinai tą sovietmetį, kai įsikūrė tas sovietmetis, įsigalėjo. Tai jinai kažkaip, jin jau tą valdžios virsmą, kažkaip jau turėjo patyrimą, o man tai buvo viskas nauja.

²⁸⁴ Zerubavel, *Time Maps* 48–52.

Tik jinai sakydavo: „Nu, bet jeigu sugrįš rusai atgal, tai, – sako, – nu, tikrai visus išveš, – sako, – į Sibirą.“ [Juokiasi] (Lilija)

Verta prisiminti tai, kas jau buvo pasakyta disertacijos įvade, apžvelgiant kitų autorių darbus: Lietuvos gyventojai laiką dalija į du pagrindinius periodus. Ryškiausi lūžiai vedami tarp šių dviejų periodų, kurie suvokiami kaip daugmaž vientisi.

3.1.2. *Legato*: laipsniška kaita dabartinėje Nepriklausomybės epochoje

LEGATO:

- Nepriklausomybė (kaip vidujai asimiliuotas laikas);
- atskirų procesų, praktikų pabaigos;
- virsmas be didelių lūžių.

8 pav. *LEGATO* tema ir potėmės. Sudaryta darbo autorės

Nepriklausomybė atmintyje pasirodo kaip vienas iš dviejų pagrindinių periodų. Kalbant apie naująjį periodą sakoma *nepriklausomybės laikais, nepriklausomybės metais, Lietuvos laikais* ir pan. Dažnai sakoma tiesiog *dabar*. Kartais pakakdavo esamojo laiko (apie sovietmetį kalbant būtuojų laiku). Nors nuomonės išsiskiria, iš esmės sovietmetį ir nepriklausomybės laiką galima palyginti, argumentai kartojami. Laikai lyginami pagal įvairias dimensijas: laisvę (žodžio, tikėjimo, judėjimo), prekių pasiūlą, darbo discipliną ir etiką, subjektyvų modernumo suvokimą ir kt. Sovietmečiui priskiriant pozityvią vertę, dažnai minėtas socialinis, ekonominis saugumas: sovietmetis kai kurių tyrimo dalyvių apibrėžiamas kaip laikas, kai visi turėjo darbą, būstą, užtikrintą sveikatos priežiūrą ir pan. Tad du periodai vidujai asimiliuojami, suvokiami kaip homogeniški, palygintini. Visgi naujojoje epochoje egzistuoja „nuotoliai“. Tyrimo dalyviai minėjo, kad tam tikri įvykiai vyko naujos epochos pradžioje: *iš pradžių, iš karto, kai jau ta nepriklausomybė* ir pan. Kitais žodžiais, mąstant apie intensyvias permainas, įmanu paminėti ne *perversmą* ar *suirutę*, bet einamojo laikotarpio pradžią.

*Aš atsimenu, kai kai kaip **vat pačioj pradžioj** taigi, nu, vat kaip pavyzdį imsim, ar ne? [...] [pasakoja apie kioskų atsiradimą mieste – V. B.] **ten tas kioskėlis vargas toksai, kitam kioskely bandelėm ten prekiaavo, nu, čia kas liečia vat tokį elementarų kasdieninį dalyką, ar ne? Ir stovėdavom toj eilėj, ten **prasidėjo tie sūreliai**, atsimenu, kad čia dėl tų sūrelių kiek stovėdavom toj eilėj tų glazūruotų, gi čia buvo atradimas koksai pasaulinis, Dieve mano!*** (Joana)

*Vat karia šunis: „Oi! Kokia kokio ta santvarka buvo...“ Bet toj toj santvarkoj buvo... Vaikai, jeigu neturėjo tėvų ar ten nelaimės, buvo vaikų namuose. Buvo prižiūrėti. [...] **O kada stojo nepriklausomybė**, [...] vaikai į mokyklą nebėjo, reiškia, kurie, matyt, tėvai neturėjo darbų. Gal neturėjo nupirkti drabužių, apavo. Parduotuvėse tiesiog reketuodavo. Tai valgyti nupirk, tai tą tai... Daugiausia tai pinigų prašinėdavo. (Teresė)*

*Buvo kolūkiai, o tas kolūkis – tai yra pirmininkas, yra agronomas, yra brigadininkas. Nu, kas ten buvo? Zootechnikas. Tai va buvo pagrindiniai žmonės. Ir, sakau, [pabrėždama] ir visi turėjo darbus, ir visi dirbo, ir niekas nesiginčijo, kad „aš čia nenoriu, čia man nepatinka“. Pasakyta – ten tiek žmonių, ravėti tiek tenka. Dirbo visi. Turėjo darbus, o kai jau iširo vat, **prasidėjo ta nepriklausomybė, ta didžiulė demokratija** – žmonės nebeturėjo darbų. Nebeimdavo, nu... **Kol kol čia viskas apsi... Vat porą metų, kol čia viskas, kas čia ką pri pri prigriebė**. Kas čia ką, kol pradėjo tas, žeeemės tas, reformos visos. **Juk jos ir prasidėjo va po nepriklausomybės, tos reformos**. Iki tol nieks tenai, nieks savo žemių neieškojo. Ir prasidėjo! (Rasa)*

Kaip užsiminta aptariant duomenų rinkimo metodą, tyrimo dalyviai skatinti pasakoti apie apytikriai 10-ąjį dešimtmetį. Jie neretai reziumuodavo, kad jų nupasakoti reiškiniai, procesai, praktikos yra nebeaktualūs ar mažiau aktualūs dabar (arba tiesiog kalbėdavo apie juos būtuojų laiku). Pavyzdžiui, kaip jau buvo galima pastebėti iš kelių citatų, tyrimo dalyviai pasakojo apie atleidimus, masinį nedarbą. Jie taip pat minėjo darbovietėse atsiradusį nesaugumą dėl darbo vietos jausmą. Pasakojo apie susijusią gilaus skurdo problemą, paplitusį girtavimą. Dažnai minėjo įvairius smulkius verslus, kurie vėliau nunyko. Tyrimo dalyviai taip pat minėjo nusikalstamumą: mafiją, nesaugumą gatvėse. Čia dar būtų galima vardyti ir vardyti. Šio darbo kontekste svarbu, kad apie reiškinius, praktikas tyrimo dalyviai dažniausiai pasakojo izoliuotai, paskirai: anksčiau ar vėliau baigiasi (arba prislopsta) ne laikotarpis, o konkretūs reiškiniai, praktikos.

Nu, kas dar? Kad kaita prasidėjo... Jau tie visi... Jau ta kaita, sakykim, tos parduotuvytės visur atsiradė. Pagal visur... **Kiekvienas namas va čia, kad ir Panevėžy važiuojant: parduotuvytė, parduotuvytė, ten bet ką, bet parduoda, parduoda.** Ir mes važiuodavom į... Veždavau simpoziumo²⁸⁵ dalyvius, va, į Vilnių, į Kauną, į Nidą mes važiuodavom. Tai va Kaune labai, mes Laisvės alėjoj, va tai ten buvo 93-ti turbūt, nes atsimenu, kad jau va iš Amerikos tie keramikai. Fredas Olsenas [Frederickas L. Olsenas] va jau. Ypač jam, sako: „Oi, man labai patinka Kaunas. Va čia ta dvasia.“ Nes Laisvės aikštė, ir tenai **irgi parduotuvės, parduotuvės, ir ten, ir ir kavinės, ir viską. Ir paskiau, po kurio laiko, vėl ten vežu keramikus. Ir kad: parduotuvė uždaryta, uždaryta. Kaune va. [...]** čia jau turbūt buvo po 2000-ųjų. Kad ta Laisvės alėja buvo visiškai... Sunykus, jau tenai va, Kaune, nebuvo nieko. **Bankrutavo labai daug tų parduotuvių, kurios jau pradžioj ten buvo.** (Jolanta Lebednykienė)

Silvija: Jau į gatvę neišeisi, būdavo, nu irgi, būdavo, baisu. Šiaip taip **anksčiau²⁸⁶ būdavo – kur nori, ten eini.** Ar į darbą važiuoji, būdavo, tos pamainos, taigi nebijojai, kad tau nueit ant autobuso, ten kokią 11-tą valandą, 12-tą. Iš kažkur pareit... **O paskui jau viskas – jau tu bijojai į laiptinę išeit, nu.**

Tyrėja: O kodėl? [juokiasi]

Silvija: O kodėl? O tai dėl to, kad ten nežinai, ar nega... Kad negautum į galvą nuo ko nors, nu. Nes vis tiek tai visi valkiojos pakraščiais. Nu, ir **to jaunimo tokio buvo...** Nu, aišku, pagrinde tokie jauni būdavo, nu. Kas... kad nežinai, nu, kur kur. [...]

Tyrėja: O dar vat apie tą vat nesaugumą, o pasidarė kažkokiu jau metu saugiau ar? [...]

Silvija: **Neee, dabar tai aš ne. Dabar kažkaip negir...** [...] Ne, dabar, išvis taip negirdėti, gal didelėse tuose... dideliuose tuose miestuose girdėtis, kad tai va. Tai ten, nu, kaip ten Vilniuj, tai nušovė, tai papjovė ten ką nors... Nu, gal ir čia yra, bet tai neinu, aš į darbą neinu, nu. [...] (Silvija)

Sabina: **Nu, nu, sakau, dabar tų kyšių jau yra daug mažiau, pavyzdžiui, ir toj pačioj ligoninėj, nes tikrai taip nėra, kad ten tie ar ligoniai kad duotų ten, ar ar kad, nu vat, sakau, dėl valdžios noro, dėl dar kažko.** Nu, tikrai jau, visiškai, nu, skaidrėja dabar, o tada tai buvo baisu. Net aš irgi galiu pasakyti,

²⁸⁵ J. Lebednykienė organizuodavo Panevėžio tarptautinius keramikos simpoziumus.

²⁸⁶ Žodis „anksčiau“ tyrimo dalyvių neretai vartotas kalbant apie sovietmetį.

*kur kur, pavyzdžiui, buvo taip, kad atvežė su ūminiu pilvu prokurorą tuometinį [...]. Galvojat prieš nors vienas daktaras, prieš ir paklausė jo, kaip tu ten laikaisi ar kažką? Kol giminės neatvažiavo, nepakalbėjo, tą, nu, ir nepriėjo, nes niekam neįdomu. O kokį bomželį jeigu atveža, jį greit sutvarko, paleidžia – ir eik [juokiasi]. O tu čia garbingas žmogus, tai... Nu, sakau... **Dabar visiškai kitaip, dabar viskas yra, nu, pasikeitę, bet tada tai tikrai taip buvo.***

Tyrėja: **O nuo kada dabar?**

Sabina: *Nuo dabar, nuo kada dabar?.. Nu, tas keitėsi irgi palaipsniui, nes visur buvo, kad prieš tuos kyšius, kaip ir ta pati policija, žiūrėkit, labai jau išsivalius, susitvarkė, taip pat ir medikai, nu, kad šypsena ar ačiū žodis, padėka. **Tai aš dabar tos ribos labai ir tiksliai neprisimenu, kada jau čia taip... Bet kad jau... Nu, jau koks geras dešimtmetis.*** (Sabina)

Ankstesnėje disertacijos dalyje minėta, kad interviu gairių pabaigoje buvo klausimas apie virsmo laikotarpio pabaigą. Daugelis tyrimo dalyvių atsakė, kad jis baigėsi laipsniškai, pamažu arba apskritai nesibaigė. Kai kurie įvardijo metus, bet atsakymai stipriai varijavo, pasklisdami po kelis dešimtmečius. Manytina, kad informantai atsakydavo tik todėl, kad jausdavosi turintys atsakyti, klausimą suprasdavo skirtingai – pats klausimas neskambėjo prasmingai. 2004-ieji, kai Lietuva įstojo į ES ir NATO, socialinėje atmintyje nepasirodo kaip išskirtiniai, lūžiniai. (Tačiau tai nereiškia, kad įstojimas į euroatlantines organizacijas nėra svarbus: tyrimo dalyviai kitose interviu dalyse dažnai minėjo su ES susisijusius pokyčius – pvz., miestų aplinkos tvarkymą.)

Tyrėja: *Tai, nežinau, čia taip gal keistokai nuskambės, bet o kuriais, nu vat buvo ta suirutė, ir kuriais maždaug metais susinorma..., nu, toks gyvenimas vat truputį bent normalizavosi?*

Kazimieras: **Staigiai nesinormalizavo, palaipsniui.**

Tyrėja: *Palaipsniui?*

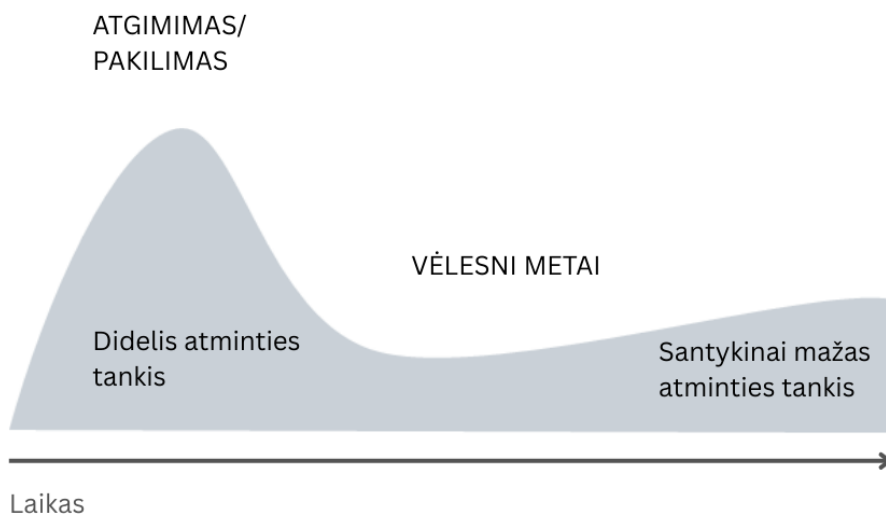
Kazimieras: **Palaipsniui normalizuojasi. Staigiai nieks niekur nebūna. Gerai.** *Nu, vat ir ūkininkai gerai gyvena. Kokia technika, gražu žiūrėt. Džipai, važinėja kaip ponai. Nu, ką saleros gauna, tos žalios tipo, nu. [...]* (Kazimieras)

Sakyčiau, po truputėlį, po truputėlį, bet... [Rinkdamas žodžius] Ir dabar nėra nusistovėję. Bent jau iš mano pusės: nėra nusistovėję taip, kaip aš tikėjau. Nėr. [...] Čia reikia kitos kartos. Kad, va, grynai, va, pasikeistų kokios trys kartos... Tada gal tas va... Čia netgi gyvenimo stilius turi pasikeist,

persiorientuot. Visas požiūris: ir į darbą, ir į pramogas, ir taip toliau.
(Dainius)²⁸⁷

Taigi, nors daug reiškinių, kurie buvo būdingi apytikriai dešimtajam dešimtmečiui, suvokiami kaip pasibaigę arba mažiau reikšmingi, patenkame veikiau į *legato* tėkmės, tolydžios kaitos zoną be aiškesnių lūžių.

3.1.3. Atminties įduba: blankus, kasdienišką laiką po Atgimimo metų *pakilimo*

9 pav. *Atminties įduba: metai po intensyvaus Atgimimo suvokiami kaip santykinai tušti. Sudaryta darbo autorės*

Šiame poskyryje pamąstysime ne tiek per periodų ir lūžių, kiek per atminties tankio prizmę: *staccato* zona atmintyje gali būti kupina įvykių.

Kaip jau buvo minėta, Atgimimo laikas, nors palyginti trumpas (vos keli metai), populiariojoje atmintyje užima svarbią vietą. Jį galima palyginti su stačia viršukalne: galbūt papėdėje jos perimetras santykinai menkas, bet ji labai aukšta, traukia dėmesį. Kartais tyrimo dalyviai pradėdavo pasakoti apie Atgimimo įvykius, o paklausti apie vėlesnius įvykius sutrikdavo, nerasdavo ką pasakyti. Kad tai nenuskambėtų kaip vaizdingas tuščiažodžiavimas, žvilgtelėkime į pavyzdį. Kultūros srityje dirbanti jonavietė Rimantė

²⁸⁷ Dainiaus pasakojimas turėjo daug Prasidėjusio atsigavimo naratyvo bruožų. Šis naratyvas aptariamą antrajame šios dalies skyriuje. Turbūt klausimas suvoktas pagal jo logiką.

Tarasevičienė interviu pradžioje perklausė, koks tarpsnis domins: *Ai, bet ne tas Atgimimo, ne Sąjūdžio laikotarpis, kaip?..* Sakė, kad pirmiausia iškyla Sąjūdžio įvykiai. Kitoje interviu vietoje tai pakomentavo taip:

Nu, tai vis tiek tai buvo neeiliniai įvykiai, ar ne? Kokių paskui nebuvo. Paskui, vat, sakykime, aprimo kažkas: ta buitis, vaikai, viskas – ir tu kažkaip tai atitolai ir niekur... ir niekur nebedalyvavai, nors ir tų įvykių tokių gal nebuvo. O tas laikotarpis, kada viskas vis tiek... Nu, toks sujudimas ir vis vien: tas Atgimimas tai vis tiek paveikė visus. Kažkaip ypatingas laikotarpis, ko bepaklaustum. (Tarasevičienė)

Viena vertus, būtų galima argumentuoti, kad tai iš dalies lemia lytis ir karta: tai yra viena iš jauniausių tyrimo dalyvių, 10-asis dešimtmetis jai biografiškai susijęs su motinystės atostogomis, atsitraukimu į privačią erdvę. Švietimo ir kultūros sritys garantavo sąlyginį saugumą, stabilumą – palyginti su pramonės, žemės ūkio ir kai kuriomis kitomis sritimis. Be to, kultūros srityje gausu Atgimimo įvykių minėjimų, tad impulsas kalbėti apie Atgimimo įvykius galbūt susijęs su kasdiene darbine veikla. Kita vertus, tendencija kalbėti apie Atgimimą buvo ryški skirtingų kartų, skirtingose srityse dirbusių arba tebedirbančių informantų pasakojimuose. Tai jau buvo galima pastebėti iš už R. Tarasevičienę gerokai vyresnių Emilijos, Vincento, Marijos citatų apie *pakilimą* pirmajame šio skyriaus poskyryje. Vienas 5-ajame deš. gimęs vyriškis, susitarus dėl interviu, po kelių valandų jau laukė su užrašais, nemažai iš jų skaitė²⁸⁸. Jis akcentavo, kad tai daro ne tik dėl savęs, bet ir dėl kitų žmonių, kurie dalyvavo Sausio įvykiuose (jis pats gamykloje, kurioje tuo metu dirbo, buvo atsakingas už vykimą į Vilnių):

Gavom sausio mėnesį, gavom, kad reikia pagalbos prie, reiškia, Aukščiausios tarybos, važiuot tenai budėt. [...] paliepė man vadovaut, atsakomybę uždėjo, ir važiovom į ten. Važiovom, reiškia, su tais autobusais, reiškia, prie pat, nu, prie dabartinio Seimo, prie Aukščiausios tarybos, vaikščiojom, jum čia viskas žinoma, kaip ten prie laužų. Skirtumas tas buvo, kad policininkai jau kitokie – milicininkai, anksčiau tai jie buvo bjaurūs, o dabar jau buvo mandagūs. [...] Reiškia, gaunam mes komandą, kad, reiškia,

²⁸⁸ Iš lauko užrašų (ne disertacijos autorės tekstas): *Kadangi buvome greitai metu sutarusios imti kitą interviu, pas informantą sugrįžome po poros valandų. Sutiko mus maloningai, vaišino vandeniu. Įdomu tai, kad informantas atsinešė kompiuterį, kuriame buvo šį bei tą pasirašęs, kad nepamirštų, ko svarbaus paminėti, nemažai skaitė iš pasirašyto teksto, ypač apie Sąjūdį, Sausio 13-tą.*

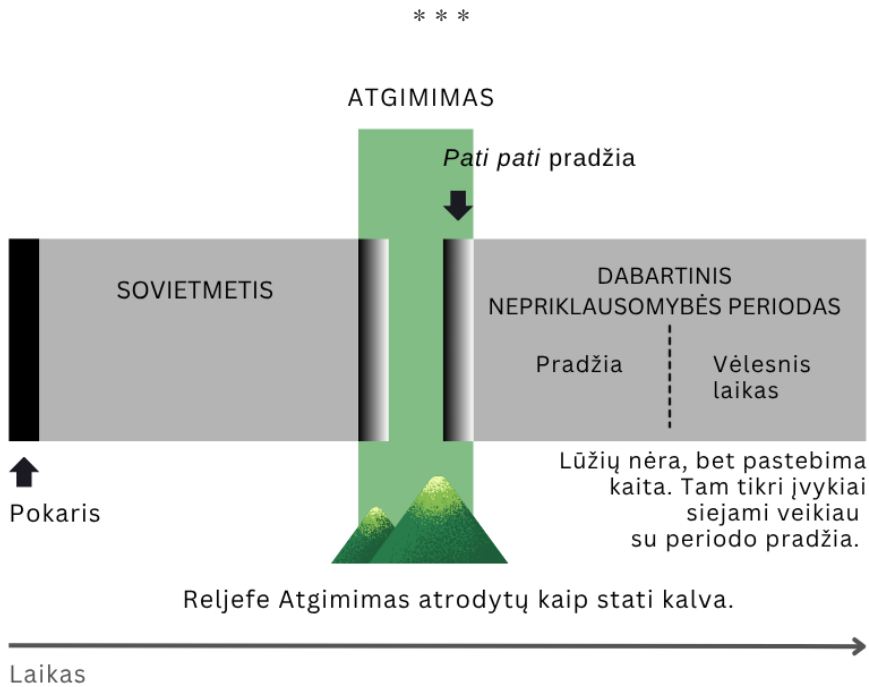
važiuot reikia prie Televizijos bokšto, nuo ten važiuoja tankai. Nu, tai ką, aš susirinkau savo žmogelių, reiškia, jau mes buvom maždaug krūvoj – į autobusus, dviem autobusais, pajudam. Į ten apie pietus. [...] Pusiaukelėj praneša, kad nebe prie Televizijos, jie pasuko link Spaudos rūmų. Na, ir ką tada, su visais žmonėm važiuoju aš į ten. Reiškia, čia jau antra para mum, mes beveik nemiegoję ten, pervargę. [...] Dabar, šitas, mes sustojom, kadangi puls, ant laiptų. Visi sustojom. Mūsų žmonės ir kiti, vilniečiai, sustojo. Atvažiavo desantininkai. Na, ir ką jūs... [neaiškus žodis – išsirikiavo?] ir pradėjo šaudyt. [...]

Aš dvi paras nemiegojau, [pabrėždamas] visi nemiegojo. Kodėl apie save nekalbėjau nieko prieš kalbant? Apie save turi tik kalbėt? Apie visus, visus. [...] reikia apie juos visus kalbėt, nes jie buvo, gyvi liudininkai. Kad jūs paklausėt, atvažiavot, tai papasakojau, gal kai kam įdomu, žinosit, kaip jie elgės, ką jie kalbėjo, tie rusai. Ir jūs jauni saugokit tada. Ką mum teko atremt tai, kad jum nereiktų to, baisumų visokių.

[...] Nu, toliau, iš tos mano įmonės, mūsų įmonės, kur pradirbau [...] reiškia, sužlugdė. Privatizavo ir sužlugdė. [...] [pasakoja apie vėlesnį apsilankymą – tyrimo dalyvis jau dirbo kitur] **jį atrodė kaip po karo. [...] Tie įrengimai, tie rusiški kai kurie, stovi jie ten, kaip po karo.** (Dominykas)

Toliau, po Atgimimo / Pakilimo, patenkame į neaiškią zoną. Tai nereiškia, kad atmintis yra visiškai užblokuota ar išstumta: kaip jau buvo galima pamatyti iš ankstesnio poskyrio, tyrimo dalyviai pasakojo apie nedarbą, pirmuosius verslus, nusikalstamumą ir kt. Čia verta prisiminti Zerubavelio minimas fokusavimosi normas: tam tikri įvykiai suvokiami kaip atmintini, šiuo atveju tai – Atgimimo įvykiai. Toliau, po Atgimimo, pereinama į kitokį registrą: nuo pakilumo, istoriniais laikomų įvykių – prie kasdienybės, nuo daugelio piliečių įsitraukimo į viešąją erdvę – prie privataus gyvenimo. Nuo romantiško, gal net patosiško, viešajai erdvei tinkamo žodyno staiga reikia pereiti prie labai kasdieniško kalbėjimo. Nors pacituotas Dominykas pats, spontaniškai, pasuko prie negatyvaus kalbėjimo apie neskaidrią privatizaciją ir jos padarinius (toliau akcentavo, kad žmonės neteko darbų, nukentėjo jų šeimos), gal kai kuriems reikėjo laiko „perjungti pavarą“. Galbūt tyrimo dalyviams buvo neįprasta šiais atsiminimais dalytis su prašalaičiais. Be to, šie prašalaičiai – iš VU TSPMI atvykę tyrėjai. Gal tyrimo dalyviams atrodė, kad tyrėjai tikisi pasakojimo apie Atgimimo įvykius. Sociologas Tillis Hilmaras pasakoja, kad jo kalbinti čekai ir vokiečiai nustebdavo, kad tyrėją domina ne 1989-iejį, o kasdienis gyvenimas po 1989-ųjų. Visgi po pirminio

sutrikimo jie pradėdavo dalytis pasakojimais, atsiminimais, „pamokomis“²⁸⁹. Sprendžiant iš pasikartojimų, šis laikas turi vietą ir populiariosios atminties žemėlapyje Lietuvoje, nors ji nėra tokia aiški, kokia yra Atgimimo arba *pakilimo* vieta. Galbūt ji iš dalies dar kristalizuojasi, ryškėja – juk kalbame apie netolimą praeitį.

10 pav. *Su posocialistine transformacija susijusi periodizacija ir atminties tankis. Sudaryta darbo autorės*

Nepriklausomybė yra išsikristalizavęs laikotarpis, jis dažnai lyginamas su ankstesniu stambiu periodu – sovietmečiu. Abu juos lengva įvardyti, jie vidujai asimiliuojami. Visgi čia verta turėti omenyje, kad sovietmetis nėra vientisas tuo požiūriu, kad pokaris apibrėžiamas kaip itin sunkus laikas (kitaip tariant, jeigu sovietmečiui priskiriamos pozityvios charakteristikos, kalbama apie vėlesnį laiką). Taip pat reikia turėti omenyje ir tai, kad dviejų periodų atsiskyrimas, tektoninis lūžis, persidengia su keliais romantizuotais Atgimimo metais.

Atgimimas gali būti suvoktas ir kaip atskiras trumpas periodas (jį taip pat lengva įvardyti, jis turi aiškią simbolinę tekstūrą, neabejotinai suvokiamas

²⁸⁹ Till Hilmar, *Deserved: Economic Memories after the Fall of the Iron Curtain* (New York: Columbia University Press, 2023), 7.

kaip pasibaigęs), ir kaip simboliškai įkrauta, sakralizuota *pati* naujo periodo pradžia – kaip minėta, pradžioms dažnai priskiriamas ypatingas krūvis, jos matomos sentimentaliai. Atminties tankis čia itin didelis: tarpsnis suvokiamas kaip išskirtinis, itin atmintinas. Reljefe Atgimimas atrodytų kaip stati kalva.

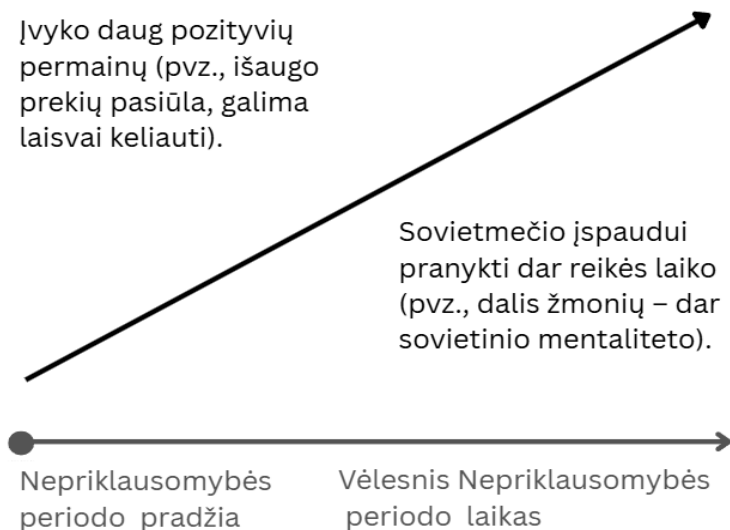
Lyginant su Atgimimu, vėlesni metai atminties žemėlapyje kartais atrodo kaip blankokas slėnis. Galbūt tai sietina su fokusavimosi normomis: nuo išskirtiniais, istoriniais laikomų įvykių pajudama prie kasdienybės, sugrįžtama į privačią erdvę. O gal apie vėlesnius metus sunku kalbėtis ir dėl to, kad nėra išsikristalizavusio periodo, kuris atitiktų intensyvios transformacijos metus – pokalbio objektas išsprūsta, pradedama šokinėti per kelis dešimtmečius. Nors 2021 metais, kai atliktas tyrimas, 90-ieji (kaip dešimtmetis) jau populiarėjo Lietuvos viešojoje erdvėje, populiarios atminties žemėlapyje jie nesvarbūs. Kaip minėta, žmonės kartais kalbėdavo apie *pertvarką*, *perversmą* ir pan., kalbėdami apie juos, paminėdavo, pavyzdžiui, sunkumus pramonėje ir žemės ūkyje, – būtų galima svarstyti, kad jie turi periodo bruožų. Visgi vieno žodžio nėra: šie žodžiai vartojami ir kalbant apie kitus laikus.

Ryškių lūžių, kurie galėtų ženklinti periodo ar subperiodo pabaigą, taip pat nėra. 2004-ieji gal ir svarbūs akademiniame literatūroje, bet tyrimo dalyviai retai paminėdavo juos kaip svarbią ribą. Visgi žmonės pastebi laiko tėkmę, kaitą – kaip minėta, pasakydavo, kad tam tikros praktikos, reiškiniai buvo būdingi *pradžiai* (bet ne pakiliam Atgimimui – juk ir tai, kas vyko kokiais 1995 metais, žvelgiant iš šiandienos taško, yra dabartinio periodo pradžia). Net jeigu to neminėdavo, kai kurie reiškiniai, praktikos, kurie nupasakojami kaip būdingi apytikriai devyniasdešimtiniais, apibrėžiami kaip jau pasibaigę (anksčiau ar vėliau) arba gerokai mažiau aktualūs dabar.

Tad, nors aiškaus atskiro periodo, susijusio su posocialistine transformacija, atminties žemėlapyje nėra, galima koncentruotis į tai, kas pasakota maždaug apie Nepriklausomybės periodo pradžią. Taip pat galima bandyti užčiuopti, kas pasakojama apie lūžį tarp sovietmečio ir dabartinio Nepriklausomybės laikotarpio. Toliau aptarsime penkis išskirtus naratyvus. Atgimimui / Pakilimui nutarta nebeskirti atskiro dėmesio: šiame skyriuje aprašytas jo asocijavimas su vienybe, masiniais renginiais, ryškiomis emocijomis buvo būdingas daugeliui. Vincentas ir Marija pacituoti sąmoningai: Marija išplėtojo Prasidėjusio atsigavimo naratyvą, Vincentas – Staigaus griuvimo.

3.2. Prasidėjusio atsigavimo naratyvas: apie pozityvias permainas ir sovietmečio įspaudą, kuriam pranykti prireiks kelių kartų

3.2.1. Naratyvo bruožai

11 pav. Prasidėjusio atsigavimo naratyvas. Sudaryta autorės

Šioje vietoje pereisime prie teminės-naratyvinės duomenų analizės. Teorinėse gairėse, rašant apie siužetines linijas ir naratyvų tipus, buvo pristatytas bendras progreso naratyvo tipas. Tokio pobūdžio naratyvas išskirtas ir analizuojant surinktus interviu.

Prasidėjusio atsigavimo naratyve akcentuojami pozityvūs Nepriklausomybės epochos pradžios ir šio periodo apskritai aspektai. Ši tendencija apima platų permainų, kurios matomos kaip teigiamos, spektrą. Tyrimo dalyviai minėjo laisvę (pvz., žodžio, tikėjimo, judėjimo), išaugusią prekių pasiūlą, modernėjimą (pvz., žemės ūkio technikos), pozityvų mentaliteto, elgesio pokytį (pvz., kitokią darbo kultūrą). Dažnai kalbėjimas apie išvardytus pozityvius pokyčius susipina su teigiamu Vakarų, vakarietiško vertinimu. Čia verta pridurti, kad *griuvimas, byrėjimas* ir pan. šio naratyvo kontekste neretai apibrėžtas pozityviai. Pavyzdžiui, Živilė sakė, kad sugriuvo tai, kas buvo tuščia, netikra: *Aš tai visada tikėjau, kad iš tikrųjų turi keistis, sugriūti viskas tas, kas imitacija yra. [...] Darbas, ten, nu, imitacija*²⁹⁰ *buvo ant visko. [...] Pati politinė situacija, ten tos visos partijos,*

²⁹⁰ Ji labai akcentavo, kad sovietmečiu darbo metu dažnai dykinėta.

tie visi komjaunimai, kažkokie butaforiniai jie buvo iš tikrųjų. Apie gamyklą, kurioje pati dirbo, kalbėjo taip (pasakojo besijuokdama): Tai paskui, va, subyrėjo ten. [...] Tai neįsivaizduoju jokios širdies gailės, kad ten kažkas nugriuvo, neliko. O Lidija prisiminė, ką jos vyras kalbėjo Prahos pavasario metu, paslapčia besiklausymas radijo transliacijų, pasakodama graudinosi: [Jis] sako: „Kada gi ta Tarybų Sąjunga sugrius?“. Aš galvoju: „Kaip? Tokia tvirtovė, tokia nesugriauinama! Kaip jis taip šneka, kad sugrius Tarybų Sąjunga?“ [Juokiasi]] Nu, ir pats sugriovė²⁹¹.

Visgi tyrimo dalyviai kalbėjo ir apie likusį sovietmečio įspaudą. Jie minėjo bendrapiliečius, kurie jaučia ankstesnio laikotarpio, sovietmečio ilgesį, nostalgiją. Pastarieji, pasak tyrimo dalyvių, *ilgis labai anų laikų (Dainius), pasako, kad tada buvo geriau (Joana)*²⁹². Aptarė ir tam tikrą sovietinį mentalitetą, elgesio modelį. Pavyzdžiui, su sovietmečiu siejo žmonių pasyvumą – vieno informanto žodžiais, *jiems turi būti paduota (Svajūnas)*. Kartais sovietmetis pasirodo kaip kone fizinis sužalojimas, liga – tyrimo dalyviai vartojo įvaizdžius, susijusius su kūniškumu: *Matėm tikrai... su kuolu per galvą, ir baigta, ir daugiau nieko. Žiopteli kokį anekdotą arba žodį ne taip ir ir gauni (Emilija); Ant tiek gajį ta ta ta aš ta įmušta, nežinau, kas ten – nuostata vidinė kažkokia tokia vat, su tokiu tarybiniu požiūriu (Joana); mum per daug į kraują įaugęs yra tas požiūris (Dainius)*. Tyrimo dalyviai teigė, kad pozityviai permainingai reikia laiko. Dažnai minėta, kad reikalingas kartų pokytis. Tyrimo dalyviai pozityviai vertino jaunesnes kartas Lietuvoje. Pavyzdžiui: *Jaunimas dabar atsigauja. Jaunimas kai kuris. Vot jūs, vot kiti visi kažkaip jie kitaip jau mąsto. Kitaip matot jūs. Jūs jau viską kitaip matot (Emilija)*. Paklausti apie transformacijos pabaigos ribą (kaip jau minėta, tai buvo vienas iš klausimų interviu gairėse), jie dažniausiai teigė, kad transformacija dar nesibaigė, tebetrunka.

Nors nesiekama analizuoti dominuojančios atminties, verta pažymėti, kad viešojoje erdvėje sovietmetis apibrėžiamas itin neigiamai, o posocialistinė transformacija apskritai siejama su demokratizacija, vesternizacija. Pasak istoriko Valdemaro Klumbio, sovietmetis viešumoje dažnai pateikiamas kaip liga²⁹³. Čia verta pridurti, kad psichologės Danutės

²⁹¹ Lidijos sutuoktinis aktyviai įsitraukė į Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdį.

²⁹² Kai cituojama šitaip, čia ir toliau dalyje pateikiami keli būdingi pavyzdžiai, o ne visos su koduotos vietos iš interviu su tyrimo dalyviais.

²⁹³ Valdemaras Klumbys, „Kalti ne mes, kaltas sovietmetis“, *Bernardinai.lt*, paskelbta 2011 m. balandžio 18 d., <https://www.bernardinai.lt/2011-04-18-valdemaras-klumbys-kalti-ne-mes-kaltas-sovietmetis/>; Valdemaras Klumbys, „Ir vėl Marcinkevičius, arba „Vaidinant auką“, *Lrt.lt*, paskelbta 2023 m. rugpjūčio 3

Gailienės knyga *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu* populiarė visuomenėje: komercinė leidykla „Tyto alba“ ją išleido 2008 metais ir perleido 2021 metais. Gailienė dažnai pasisako viešojoje erdvėje²⁹⁴. Sovietmetis kaip trauma arba liga apibrėžiamas ir nuomonės formuotojų, rašytojų tekstuose²⁹⁵. Tad tyrimo dalyviai galbūt iš dalies pratesdavo tai, kas sakoma viešojoje erdvėje – pavydžiui, pasirinkdami su kūniškumu susijusius įvaizdžius.

Toliau pereisime prie dviejų pavyzdžių, kuriais šiame poskyryje trumpai pristatytas Prasidėjusio atsigavimo naratyvas atsiskleis detaliau, išsamiau. Kadangi abi moterys įgijo medicininį išsilavinimą, čia taip pat galbūt dera akcentuoti du dalykus. Visų pirma, šis naratyvas išskirtas ne tik analizuojant interviu su medikais, ne vien medikai pasitelkdavo minėtuosius su kūniškumu susijusius įvaizdžius. Antra, skaitant verta atkreipti dėmesį, kad Almos ir Marijos biografijos gan skirtingos. Marija įgijo aukštąjį išsilavinimą, pagal profesiją dirbo visą gyvenimą, Nepriklausomybės pradžioje atidarė savo privatų kabinetą. Alma dar sovietmečiu perėjo dirbti į pramonės sritį, ne pagal profesiją, Nepriklausomybės periodo metais darbo neteko, kurį laiką buvo bedarbė, vėliau dirbo nemylimą, fiziškai sunkų darbą.

3.2.2. Pasakoja Alma

Baigusi aštuonias klases, Alma (g. 6-ajame deš.) nutarė mokytis Medicinos mokykloje. Nors trumpai dirbo pagal išsilavinimą, perėjo į pramonės sritį, anot jos, dėl geresnio atlyginimo, apie darbą ir buvusius bendradarbius atsiliepė labai pozityviai: *Ir va čia visas rojus prasidėjo*. Minėjo, kad gamykla Nepriklausomybės pradžioje patyrė sunkumų, tačiau sakė neprisimenanti *didžiulės tragedijos*. Visgi Alma netikėtai neteko darbo. Šiek tiek

d., <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2047175/valdemaras-klumbys-ir-vel-marcinkevicius-arba-vaadinant-auka>.

²⁹⁴ Pavyzdžiui: Danutė Gailienė, „Psichologė Gailienė: sovietmečio traumos atsiliepia netgi tiems, kurie jame negyveno“, Gyčio Pankūno interviu, *Lrt.lt*, paskelbta 2020 m. kovo 10 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1149690/psichologe-gailiene-sovietmecio-traumos-atsiliepia-netgi-tiems-kurie-jame-negyveno> ; Danutė Gailienė, „Pirma pripažinti, tada išgyti. Apie Lietuvos kolektyvinę traumą – su profesore Danute Gailiene“, Neringos Rekašiūtės interviu, NARA, paskelbta 2020 m. lapkričio 18 d., <https://nara.lt/lt/articles-lt/pirma-pripazinti-tada-iskyti>

²⁹⁵ Pavyzdžiui: Andrius Užkalnis, „Žlibinėtojai pro taukuotus sovietinius akinus“, Delfi, sausio 26, 2022, <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/uzkalnis-zlibinetojai-pro-tau-kuotus-sovietinius-akinius.d?id=89303991>; Gabija Grušaitė, „Cepelinų dieta sveikas nebūsi, arba Kas iš tiesų yra lietuviška?“, *15min*, paskelbta 2024 m. liepos 6 d., <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/nuomones/gabija-grusaite-cepelinu-dieta-sveikas-nebusi-arba-kas-is-tiesu-yra-lietuviska-18-2269378>.

užsidirbdavo gamindama suvenyrus. Patirtį ieškantis darbo apibūdino neigiamai: *Nu, kur gali senas, sakau, vyresnio amžius žmogus?.. Niekur, tik juodus darbus*. Vėliau dirbo nemylimą, fiziškai sunkų darbą švietimo įstaigoje. Interviu metu labai džiaugėsi dėl išėjimo į pensiją, tačiau sakė, kad į ilgametį darbą pramonėje mielai sugrįžtų.

Klausinėjama apie Nepriklausomybės periodo pradžios laiką, Alma labai išsamiai, vaizdingai pasakojo apie tai, kaip, palyginti su sovietmečiu, pasikeitė prekės ir paslaugos (pvz., odontologo). Kalbėjimas apie išaugusią prekių pasiūlą, modernumą ir vakarietiškumą po Nepriklausomybės atkūrimo Almos pasakojime, kaip ir kitų tyrimo dalyvių pasakojimuose, susipynė. Nors citata gali pasirodyti ilgoka, čia bus pacituotas tik nedidelis Almos kalbėjimo apie *deficitą, blatą*, kokybiškesnes *importines* prekes sovietmečiu ir staiga išaugusią prekių pasiūlą, kokybę po lūžio fragmentas. Skaitant verta atkreipti dėmesį, kad net socialistinė Vengrija pagal prekių pasiūlą sovietmečiu atrodžiusi kaip *kitas pasaulis*. Taip pat verta atkreipti dėmesį, kad Alma nemažai kalba apie higienos priemones – sovietmetis pasirodo kaip nešvaros, kūniškumo nuneigimo, nepagarbos moters kūnui laikas, priartėjame prie medicinos diskurso:

*Nežinau, tai visi tie vat, kada tu, būdavo, gauni po blatu... Pavyzdžiui, moterim – šampūnai, kremai, visa ta gausa, atsimenu, irgi. Tada teta gavo, jinai dirbo [...] [mini darbovietę], ir, būdavo, jiem atneša po blatu. Tai kažkodėl irgi „Fa“ atsimenu, dezodorantai tie rutuliniai. Kažkodėl „Fa“ atsimenu, tokia geltona su žaliu etiketė. Vat, nežinau, kodėl būtent aš tą atsimenu šampūnų. Jie taip kvepia, vat atsirado vat tų pri... **Nežinau, ne į temą, moters higienos prekės.** [Pabrėždama] **TAI KAŽKAS NEREALUS!** Tai va, va, va, tas vat galbūt ten... Ir ta reklama. Nu, tai mes gi nežinom. Dabar tos reklamos praktiškai nėra. O iš pat pradžių gi varydavo ir varydavo tą reklamą, kad tu žinotum, kas tai yra. Ir iš tiesų tai va, va šitas buvo kažkas tai... **Gera, aš gamykloj dirbau, pas mus buvo higienos kambariai, tai mes galėdavom, moterys, nueiti tuo pasinaudoti, o kas kur kitur, tai tų priemonių nebūdavo.***

Tyrėja: *Net sunku įsivaizduoti... [juokiasi]*

Alma: ***Jūs neįsivaizduojat, kaip tai, kokia tai buvo problema. Tai va, būtent higienos moterim priemonės visos šitos.*** Tai va, va tokie dalykai, kurie atsi... [...] *Aš atsimenu mūsų va poliklinikoje, kai dirbau, vedėja buvo Vengrijoje su vyru, ir kai kurių nuotraukų, tipo, nebuvo galima... Rodė nuotrauką, ar ska... skaidres rodė. [...] Tai va ir tada, kai pradėjo rodyti, kaip viskas sudėta dėžutėse – vaisiai gražiai, nu, ten ir ir dešrelės, sako, ir dabar*

pas mus irgi tie tos celofanuotos, sako, tokiuose popierin... Tai mes klausom, tai kaip iš kažkokio kito pasaulio. **Tai dar čia IKI to perversmo. Ir paskui pas mus... O paskui dabar yra kaip duotybė. Tu priimi, kad kad, atrodo, taip ir buvo visą laik.**

Tyrėja: Greitai pamiršti, ar ne?

Alma: **Pripranti prie gero, taip. Ir kada tau reikia ko – tu nueini, nusiperki, nėra problemų.** Tai vat ir dabar visus tuos prisimenu. Ir tušą tokį, būdavo, kur paspjaudai ten ir nu vat, kad ir tų kosmet... lūp... nu, viskas buvo deficitas. Viskas deficitas. Plau... plaukų, Dieve, atsimenu, mes, vieną kart pasakė, kad plaukus labai gerai su, cheminiai pieštukai tokie yra. Tai mes esam plau... Bet paskui pagalvė visa violetinė. Nu, nebuvo, naudojaisi... O šampūnas ar ar plaukų dažai „Gama“ buvo toksai vat, prisimenu. Tai va. O kai atsirado, nu, tai ką – sakau, jau vien higienos priemonės.

Alma pozityviai atsiliepė ir apie mentaliteto pokytį: nesuvaržytą elgesį viešosiose erdvėse, pakitusią darbo kultūrą – minėjo, kad sovietmečiu dirbta atmestina. Tai vėl susipina su pozityviu Vakarų, vakarietiško vertinimu. Pavyzdžiui, Alma minėjo, kad iš Vakarų į Lietuvą parsivežta kitokia vairavimo kultūra:

Vat kas, aš pasižiūrėjau, galbūt vairuotojų kultūra, kada jie išvažiavo, pavažinėjo užsieny. Dabar pirmą kartą, palaukit, kada aš į Norvegiją, kai išvažiavau, čia gal 2000-aisiais. [...] Tu gi ten tais fjordais, kai važiuoji, siaura ten. Tai, aha, sustojo. Nu, tai, sakau, mūsų lietuvius būtų visus, tai gal ten pusė būtų tuose fjorduose gulėję. Ir pažiūrėjau – gal ta kultūra atsirado.

Visgi Alma minėjo ir sovietmečio įspaudą. Ji retoriškai prieštaravo tiems, kurie ilgisi sovietmečio – sakantiems, kad *prie ruso buvo geriau*. Verta atkreipti dėmesį, kad kaip geresnę ji suvokia tiek savo pačios, tiek kitų žmonių situaciją – pasak Almos, sovietmečiu žmonės daugelį metų praleisdavo bendrabučiuose arba būdavo priversti gyventi su tėvais, o dabar, nors yra finansinių apribojimų, turi galimybę rinktis:

Ir pas mus va darbe: „Va prie ruso buvo geriau.“ Sakau: prie ruso aš būčiau darbo, buto nenusipirkus. Aš būčiau, kaip gyvenus su tėvais... Kadangi buvo paskaičiuota kvadratai. [...] O vat nepriklausomoj Lietuvoj pradėjo... Pasiėmiau paskolą, pasiskolinau pinigų ir... nusipirkau vieno kambario butą. Nes jau buvo galima. Nebuvau pririšta prie tų kvadratų. Kaip sakau, mirusiam, kiek ten, keturi kvadratai? Tai va... Ir žmonės, kas

nori, ne ne negyvena su tėvais. Nu, taip, dabar tikrai viskas piniguose... Gerai, jeigu aš būčiau nuvažiavus į kitą miestą, aš galėjau gal gyventi bendrabutyje, nu, ir tada jau kurti savo ateitį. Nu, taip, gal kažkas turėjo, bet tuose bendrabučiuose po 10–12 metų pragyvendavo, ir su vaikais, su viskuo. [...] [Pasakoja, kad dabar šeimos turi po kelis automobilius] Nesvarbu, kad jie nudrožti, bet jie važiuoja. Čia jau kita tema.

Alma minėjo, kad liko specifinis mentalitetas, mąstymas. Pasakodama pasitelkė su kūniškumu susijusį įvaizdį – manytina, *dėžutė* šiame kontekste reiškia galvą arba specifinę psichiką, tad vėl priartėjame prie medicinos diskurso. Šis specifinis mentalitetas perduodamas iš kartos į kartą. Emigracija, pasak Almos, gali turėti teigiamą poveikį – sugrįžusių emigrantų vaikai yra jau kitokio mentaliteto:

Alma: Bet kad va čia va... pas ką daug ką va šičia, vat toj va dėžutėj nepasikeitę labai. Labai tose vat dėžutėse kad pasikeistų. Pas dalį žmonių pasikeitę. Bet turbūt, aš manau, nu, nežinau... [...] Nu, tėvai, auga vaikai, jeigu tą patį diegia, ir tie patys taip kartoja. Nežinau, kiek – gal jeigu dalis tų užsieniečių grįš, jie... Pas mus vat mergaitė buvo iš iš Anglijos grįžus. Nu visai kitoks vaikas.

Tyrėja: Čia jūsų giminaitė?

Alma: Ne ne ne [...] būna buvo vaikų tokių vat, kur labai mėgsta bendraut. Prieina, tu ten, žiūri, ką darai. Tai va, ir ir ir, man atrodo, turi pasikeisti ir tėvai, visų pirmiausia. Sakau, tada, kai laidą žiūrėjau, labai, kad VISKAS yra nuo tėvų, ir vaikai tokie pat auga.

Alma keliose skirtingose interviu vietose labai pozityviai atsiliepė apie jaunesnes kartas, jų perimtus vakarietiškus elgesio modelis. Ji laikėsi naratyvo bruožų apraše paminėtos nuostatos, kad reikalingas kartų pokytis. Kartai, kurios atstovai turi išmirti, Alma priskyrė ir save pačią:

Kada kada kada būdavo būdavo, va, aš, kiek teko keliauti, nelabai daug, kažkur ten pievutėj pasitiesę žmonės, pietauja. Nu, ir pas mus tuo pakvipo. Tai nežinau, gal jaunimas kada išvažiuos, grįš – pasikeis. Aš manau, aš kažkaip labai idėjiškai, idėjinė esu ir aš manau, kad pasikeis. Visi vis vien tokie nukvakę pensininkai kaip aš išmirs. Idėjiniai ir neidėjiniai. Ne, aš, aš taip manau, kad nu turėtų pasikeisti. Nu tai nu... ar mes iš bado mirštam? Dabar va mano pensija [...] [mini pensijos dydį]. Nu, ir reikės gyventi.

Tad, kaip matome, transformacija, sveikimas po sovietmečio suvokiamas kaip tebetrunkantis, pareikalausiantis laiko. Tokia nuostata atsispindėjo ir interviu su Alma pabaigoje, savitame epilogė:

Alma: *Jūs užakcentavot tą nuo devyniasdešimtų. Tai, žinot, aš, kaip sako, man... mano žmogus prisitaiko visur, prie visokios aplinkos. Tai man... Nu, ir aš sakau – juo labiau patriotė-idiotė esu. Tai va, ir man man kažkaip tai, nu, **TURĖTU viskas susitvarkyti. Pasikeis, va jūs, toks jaunimas, užaugsit... Ir pasikeis. Vaikus savo užauklėsit, išauklėsit...***

Tyrėja: *Tai gerai, kad jūs turit optimizmo...*

Alma: *Nu, nežinau, aš aš aš LABAI daug. Nors nors... Nu, aš optimistiškai į viską žiūriu. Nu, tikiuosi, kad bus gerai.*

Tyrėja: *Gerai, tai ačiū, tada išjungiame aparatą...*

Tad, viena, Almos pasakojimas pozityvus – ji kalbėjo apie gerėjimą įvairiose srityse. Kita, remiantis jos pasakojimu, dabartinėje Lietuvos visuomenėje dar esama sovietmečio įspaudo: jam pranykti prireiks ne tik kartų pokyčio, bet ir pozityvios Vakarų įtakos – juk Lietuvoje tėvai vaikams gali perduoti savo elgesio modelius, taip neleidami įspaudui pranykti. Kitaip tariant, progresas tęsiasi ir tęsis.

3.2.3. Pasakoja Marija

Aukštąjį išsilavinimą įgijusi medikė Marija (g. 5-ajame deš.), kitaip negu Alma, visą gyvenimą dirbo pagal profesiją. Nepriklausomybės pradžioje, maždaug devyniasdešimtinių viduryje, ji nutarė atidaryti savo privatų kabinetą, jame dirbo porą dešimtmečių.

Kaip jau buvo galima pastebėti pirmajame šios dalies skyriuje, Marija pozityviai nupasakojo Atgimimo laiką. Marijos pasakojime pozityvi konotacija nepranyksta, nėra nusivylimo: visas Nepriklausomybės periodas – tai gerėjimo, pozityvių permainų laikas:

Labai trumpas laikotarpis – degalų nebuvo, autobusų grafikai sutriko, o paskiau tik gerėjo, gerėjo, gerėjo. Aš išvis neatsimenu, kad ko nebuvo parduotuvė. Nu, neatsimenu, iš pat karto neatsimenu. Tikrai, kaip čia taip buvo? Man išsibraukė, kad kažko nebuvo parduotuvė. Buvo.

Ji minėjo išaugusią prekių pasiūlą (*Juk [sovietmečiu] parduotuvėse nieko nebuvo – visur buvo eilės*), laisvę (*Kas gi, kas gi, kur nori ten važiuoji, ką nori, tą darai*). Taip pat pozityviai kalbėjo apie gražėjančią aplinką, modernėjimą – pavyzdžiui, kalbėdama apie Lietuvos kaimą:

Pravažiukit, kokie laukai, kaip gražu, kokia technika. Nu, tai ar taip buvo gražu? Dabar neseniai važiavau per Lietuvą iš Palangos vat ir žvalgiausi – nu, kaip paveikslai laukai atrodo: viskas nuimta, viskas, viskas, robotai šienauja pakeles. Tai labai didelė pažanga. Tokia pažanga kiekvieną dieną.

Tyrėja: Jūs to sovietmečiu nematydavot? Atrodė kitaip?

Marija: Matydavau žoles iki juosmens paplentėj, o kaip?.. **Visur matau stebuklą.**

Marija labai pozityviai atsiliepė apie mentaliteto pokyčius, smarkiai pasikeitusią darbo kultūrą, siedama būtent su sovietinių elgsenos modelių, kasdienybės praktikų išsivadėjimu dėl naujo konteksto. Pasak Marijos, sovietinei santvarkai parankesnis buvo blaiviai nemažantis, nuolat apsvaigęs žmogus.

[...] galiu pasakyti, kad mano aplinkos žmonės, [nusijuokia] įskaitant ir vyrą, svarbiausia man vyras, **prisimenu iš tarybinių laikų, buvo gėrimas nuo ryto iki vakaro. Tiek. Va šitą puikiai prisimenu. Su nepriklausomybe baigėsi gėrimas. Ir ne tik mano šeimoj, bet baigėsi ir draugijų šeimose. Kaip vat staigiai žmonės pradėjo kitaip mąstyti, kad yra darbas pirmoj eilėj, o paskiau gėrimas, ir ir to atprato. Atsivėrė sienos, žino, kad privatininkas išmes iš darbo, taip po truputį, po truputį ir atprato. Tie blogi įpročiai išgaravo. O tarybinius laikus tai baisu prisiminti. Nuo jaunystės, kaip studentai gėrė ir gėrė... Sakau, juk dabar mano anūkas studentas ir... Apie tai neina kalba. Visur už vairo, ir ir neina kalba.**

Tyrėja: Čia labai įdomus pastebėjimas. O kaip jūs galvojat, kodėl taip atsitiko? Čia juk didžiulis pokytis visgi.

Marija: **Santvarka. Gerai buvo, kai žmonės nemąstė. Aš taip įsitikinus. Lengva tvarkyt su tokia, su tokia nemąstančia minia. Šventė nuo ryto iki vakaro, bet visi girti. Kaimynus aš taip turiu omeny, namo gyventojus, daugiabučio. Tai, man tai tik gėrimas iš tarybinių laikų.**

Visgi Marija, kaip ir nemažai kitų tyrimo dalyvių, minėjo, kad šis sovietmečio įspaudas nėra visiškai pranykęs – bendrapiliečių gretose tebėra žmonių, kurių mąstymas nepasikeitęs. Tai siejasi su atsakymu į klausimą, kur eina transformacijos riba. Paklausta, kada baigėsi transformacija, Marija atsakė, kad ji vis dar tęsiasi:

Tyrėja: Ar, ar jūs jaučiate, kad buvo tam tikras transformacinis periodas, tam tikras laikmetis, per kurį tas pokytis įvyko? Ar, ar jis vis dar tęsiasi, ar jisai kažkada baigėsi, ar jisai... Nuo devyniasdešimtųjų prasidėjęs pokytis...

Marija: *Man atrodo, kad tęsiasi. Man atrodo, kad tęsiasi. Žmonės laisvėja. Ir, ir tęsiasi...* [Pauzė] *Ir, duok Dieve, kad taip būtų.*

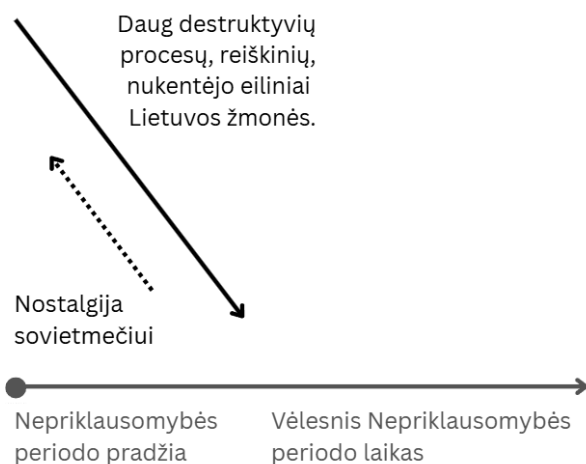
Tyrėja: *Jūs neįvardintumėte kažkokio momento, kada jūs manote, kad, va, mūsų pokomunistinė transformacija pasibaigė? Jinai...*

Marija: *Dar yra mąstančių sovietmečių vienas kitas, bet dauguma. Ir tada buvo, per Sąjūdį buvo, ne visi vienodai mąstė, ir... Nu, gal, gal dabar daugiau protingesnių.* [Juokiasi]

Taigi, nors Marijos pasakojimas – tai pasakojimas apie progresą, jame daug pozityvių konotacijų, šis progresas, kaip ir ankstesniame pavyzdyje, – tebevykstantis procesas.

3.3. Staigaus griuvimo naratyvas: apie plataus masto destruktivius procesus, nukentėjusį eilinių žmonių ir to kaltininkus

3.3.1. Naratyvo bruožai

12 pav. Staigaus griuvimo naratyvas (tolesnės trajektorijos pakomentuojamos tekste). Sudaryta autorės

Teorinių gairių dalyje taip pat buvo minėta, kad atsiminimus galima organizuoti ne tik per progreso, bet ir per nuosmukio prizmę (arba derinti nuosmukio ir progreso trajektorijas). Suformulavus labai paprastai, nuosmukio naratyve reikalai laikui bėgant pablogėja.

Staigaus griuvimo naratyve lūžis, Nepriklausomybės pradžia siejama su ūmai prasidėjusiais sunkumais. Procesai, reiškiniai apibūdinti kaip itin brutalūs: tarytum staiga pradėtų griūti, nykti, susipainiotų tai, kas anksčiau buvo daugmaž vientisa, stabilu. Neretai pasakota apie statinius: tai, kad jie buvo sugriauti arba apleisti. Tačiau griuvimas, nykimas palietė gerokai

daugiau sričių. Tyrimo dalyviai kalbėjo apie finansinį nesaugumą, praradimus – nuvertėjusias santaupas, nesėkmingas investicijas ir kt. Privatizacija vertinama kritiškai, vartojami žodžiai *prichvatizacija*, *prichvatizavimas*. Itin kritiškai vertinamas ir nuosavybės teisių į žemę atkūrimas – lyg būtų dezintegravęsis, painus ir nepažinus tapęs net ir žmones supęs fizinis pasaulis, tai išryškės Silvijos pasakojime. Dažnai minėta, kad suiro ankstesnė socialumo forma, socialinis audinys, išryškėjo individualizmas. Pavyzdžiui: *Mažiau draugystės buvo* (Aldona); *Žmonės tapo atskiri, uždari* (Teresė). Minėta išryškėjusi turtinė nelygybė: *susisluoksniavo visuomenė*, kuri sovietmečiu buvusi apyvienodė. Taip pat minėta emigracija, daugelio kaimų ir miestų tuštėjimas (kitai tariant, savotiškas jų nykimas). Kalbėta apie išryškėjusį socialinį, ekonominį nesaugumą apskritai – sovietmetis suvokiamas kaip saugesnis laikas, kai visi turėjo darbą, būstą, užtikrintą sveikatos priežiūrą ir kt. Čia vėl turėti omenyje, kad, kaip minėta teorinėje darbo dalyje, nuosmukio naratyvams būdinga nostalgija.

Dažnai pabrėžta, kad nukentėjo eiliniai žmonės. Jie neretai apibūdinti kaip aplinkybių aukos – ne tiek kaip subjektai, kiek kaip objektai. Pavyzdžiui, pirmame skyriuje jau cituotas Dominykas – jis vaizdingai, išsamiai pasakojo apie Atgimimo laikotarpį, vykimą į Vilnių per Sausio įvykius – sakė: *žmonės, vat, buvo geri, tik tai tiek, kad su jais ne viskas gerai pasielgta*²⁹⁶. Tačiau taip pat minėta, kad kai kurie žmonės išnaudojo situaciją savo labui: minėti *gudresni* ir *priėję* asmenys; taip pat tie, kurie buvo *prie valdžios*. Jie, remiantis pasakojimais, aktyviai dalyvavo dezintegracijoje: *pasitvarkydavo*; *griebė*; *vogė* ir pan. Taip pat – su nusikalstamu pasauliu susiję veikėjai: *mafijozai*, *aferistai*, *berniukai* ir kt. Kritiškai vertinami verslininkai, *privatininkai* – jie, anot tyrimo dalyvių, išnaudoja darbuotojus. Tačiau svarbu tai, kad *gudresnieji* ir kiti buvo įgalinti, gal net priversti elgtis pagal naujas taisykles. Kaltas lūžis, naujo periodo pradžia. Pasitelkus kelias citatas iš interviu: *kiekviena pertvarka yra labai baisi* (Aldona); *Santvarkos pasikeitimas...* [patyli] *Jisai skaudus labai dalykas yra. Griaunantis dalykas* (Teresė); *čia viską padarė ta perestroika vadinama*²⁹⁷ (Liudas). Iš dalies – tuometė Lietuvos valdžia, kuri, pasak tyrimo dalyvių, neturėjo patirties, siekė radikaliai atsisveikinti su ankstesniu periodu, jos atstovai patys prisidėjo prie neskaidrių procesų. Dera

²⁹⁶ Pilnesnė citata: *Ne pasivažinėti važiavo, o, reiškia, žmonės, vat, buvo geri, tik tai tiek, kad su jais ne viskas gerai pasielgta, kadangi atleisti, kai kas ir neturėjo ko valgyti, neteko darbų. Tai vat. Šeimos buvo.*

²⁹⁷ Pilnesnė citata: *Labai sueidavo žmonės, visur būdavo. Ir va čia viską padarė ta perestroika vadinama. Ta visa perestroika išbarstė žmones visur, kuriuos išlaikė, kurie liko – užsiliko, kurie jau baikštesni, išbėgiojo visur, nebėra* [emocingai].

pridurti, kad politinės partijos *per se* vertinamos kritiškai. Pavyzdžiui: *Negalvojom, kad tos kažkokios partijos pradės kurtis šimtais. Galų gale, Amerika – dvi partijos.* (Emilija). Čia verta prisiminti, kad naratyvas sukasi apie griuvimą, dezintegraciją – partijos, sekant tokią mąstymo liniją, taip pat padalija, dezintegruoja. Pats žodis *partija* reiškia grupę, dalį.

Destruktyvūs procesai siejami veikiau su naujojo periodo pradžia, o ne juo visu. Kai kurie tyrimo dalyviai tiesiogiai sakė, kad ilgainiui būta ir pozityvių pokyčių, situacija pradėjo taisyti – tai jau buvo galima pastebėti apie griuvimą kalbėjusio Kazimiero citatoje pirmajame šios dalies skyriuje, *Legato* temos aptarimo pabaigoje. Siužetinė linija, nors aiškaus lūžio ir nėra, įgyja kažką panašaus į zigzago formą. Kita vertus, keli sunkumus, destruktivumą itin akcentavę tyrimo dalyviai reikšmingo pagerėjimo neižvelgė. Pavyzdžiui, Teresė, paklausta apie sunkaus laikotarpio pabaigą, atsakė: *Jisai nesibaigė. Tas laikas, jisai kuo toliau, tuo jisai baisėja.* Net jeigu išvelgiama pagerėjimo tendencija, tai, kas įvyko pradžioje, lieka reikšminga. Visų pirma, kaip akcentuota pirmame šios dalies skyriuje, Nepriklausomybės epochoje nėra aiškių ribų, lūžių – kelių dešimtmečių senumo įvykiai, procesai suvokiami kaip integrali jos dalis. Antra, jie suvokiami kaip palikę įspaudą – pavyzdžiui, pakenkę daugelio žmonių sveikatai, likimui. Trečia, kai kurie įvykiai, procesai suvokiami kaip tęstiniai – pavyzdžiui, euro įvedimas matomas kaip *dar vienas* valiutos pakeitimas šalyje, savotiška grandinės tąsa.

Atskirai verta pasakyti kelis žodžius apie „sugriautų kolūkių“ subnaratyvą. Nors struktūriškai jis panašus į bendresnį Staigaus griuvimo naratyvą, kalbėjimas apie kolūkių „griūtį“ itin ryškus ir iš dalies savarankiškas. Kaimo atvejis suvokiamas kaip itin radikalus: pasak kai kurių tyrimo dalyvių, įvykiai, procesai ten buvę išskirtinai brutalūs. Kaip aukos apibrėžiami paprasti kaimo žmonės. Visgi pasirodo ir saviti veikėjai – kaltė dažniausiai priskiriama buvusiems kolūkių pirmininkams ir specialistams, dirbusiems kolūkiuose ir tarybiniuose ūkiuose. Visgi vietos lyderiai nėra vien neigiami veikėjai – jie minėti ir kaip tie, kurie galėjo kolūkius, tapusius žemės ūkio bendrovėmis, išgelbėti – sustabdyti griuvimą, irimą. Pavyzdžiui: [jis] *suėmė tuos žmones, kad jie neišsilakstytų, sugriebė jis laiku* (Rasa); *Jau byrėjo tie kolūkiai visur. Na, o jis vis tiek išlaikė, išlaikė, nedavė, kaip sako, jisai* (Liudas). Kaip ir bendresnio naratyvo atveju, aukštesnioji kaltė, fatališkas vaidmuo priskiriamas lūžiui, naujo periodo pradžiai ir tuometei valstybės valdžiai. Kaltės, lemtingo vaidmens priskyrimas asmeniškai V. Landsbergiui socialinėje atmintyje lieka gyvas, nors nėra universalus. Verta akcentuoti, kad apie „sugriautus kolūkius“ pasakojo ne tik kaimo gyventojai: kitaip tariant, esama miestiečių empatijos, tam tikro solidarumo.

(Sub)naratyvas išsamiau analizuojamas šios disertacijos autorės straipsnyje „Už frazės „Landsbergis kolūkius sugriovė“: transformacija žemės ūkyje per kultūrinės traumos naratyvo prizmę“²⁹⁸.

Kaip minėta teorinėje dalyje, daug nuosmukio tipo naratyvų yra reakcija į perdėm optimistinį modernų tikėjimą pažanga. Tyrimo dalyviai, kurių pasakojimuose išskirta daug Staigaus griuvimo naratyvo dėmenų, jie itin akcentuoti, kartais tarytum retoriškai atsakinėdavo kitai pozicijai (ne tyrėjams, o numanomiems kitiems) – tai jau buvo galima pastebėti Teresės citatoje pirmame skyriuje (*Vat karia šunis*: „*Oi! Kokia kokia ta santvarka buvo...*“). Tai detaliau atsiskleis ir tolesnėse atskirų interviu analizėse – Silvijos šiame skyriuje, taip pat Aldonos paskutiniame skyriuje. Čia verta pamąstyti apie du dalykus. Visų pirma, išplėtojusieji Prasidėjusio atsigavimo naratyvą dažnai taip pat cituodavo kitus – pavyzdžiui, teigiančius, kad *prie ruso buvo geriau*; juos apibrėždavo neigiamai, nuo jų atsiribodavo. Antra, tyrimo dalyviai, kuriems Staigaus griuvimo naratyvas itin svarbus, gali jaustis neatspindėti dominuojančioje atmintyje, kurioje sovietmetis apibrėžiamas negatyviai, o naujoji Nepriklausomybės epocha – pozityviai. Staigaus griuvimo naratyvui būdingos daugmaž sustabarėjusios frazės – pavyzdžiui, *Landsbergis kolūkius sugriovė*, kaip jau užsiminta įvade, viešojoje erdvėje šaržuojamos. Tai nereiškia, kad viešojoje erdvėje apie Nepriklausomybės periodo pradžios sunkumus *visiškai* nekalbama (nors tam reiktų analizės). Pavyzdžiui, rašytoja Gabija Grušaitė rašo: „Lietuvoje vyresni žmonės, dabar pensinio amžiaus, neteko viso savo užgyvento socialinio ir finansinio kapitalo *griuvus* Sovietų sąjungai, dauguma *neatsistatė* [kursyvų išskirta V. B.]“²⁹⁹. Akvilina Cicėnaitė, taip pat rašytoja, prisimena: „Augau santvarkoje, kuri radikalai pasikeitė per naktį. [...] [Permainos] mums, vaikams, nebuvo aiškinamos, turėjome tiesiog jas priimti. Bet juk tai didžiulės, sunkios permainos.“³⁰⁰ Apie transformacijos traumą viešojoje erdvėje kalba politologė Ainė Ramonaitė³⁰¹, žiniasklaidoje

²⁹⁸ Budreckaitė, „Už frazės „Landsbergis kolūkius sugriovė“.

²⁹⁹ Gabija Grušaitė, „Cepelinų dieta sveikas nebūsi...“.

³⁰⁰ VU Filologijos fakultetas, „Dialogai | G. Kazlauskaitė ir A. Cicėnaitė – apie knygas, kurios tampa užuovėja“, *YouTube*, spalio 17, 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=BOXgJW2SVTc>, 00:09:40–00:10:14.

³⁰¹ Pavyzdžiui: Ainė Ramonaitė, „Ainė Ramonaitė pademonstravo, kaip sovietinė nostalgija veda prie tikėjimo samokslais: Kremlius ir Putinas čia ne prie ko“, Eglės Samoškaitės interviu, *TV3.lt*, paskelbta 2022 m. lapkričio 6, <https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/aine-ramonaite-pademonstravo-kaip-sovietine-nostalgija-veda-prie-tikejimo-samokslais-kremlius-ir-putinas-cia-ne-prie-ko-n1198372>.

apie tokią traumą užsimena ir kiti mokslininkai, psichologai³⁰². Regis, skausmingo nuosmukio temą dažniau paliečia jaunesnesniųjų kartų atstovai arba (ir) kultūros, mokslo laukams priskirtini asmenys. Nors kalbėjimas apie sunkumus, *griūtį* kartojamas, veikiausiai vartojamas jau kiek kitoks, grubokam „liaudiškam“ kalbėjimui apie *sugriautus kolūkius, skraidančią žemę, prichvatizaciją* tolimas žodynas.

Šiame skyriuje pateikiami trys pavyzdžiai. Per Silvijos ir Vincento pasakojimų analizę atskleidžiama, kaip išskirtas bendresnis Staigaus griuvimo naratyvas. Remiantis Tomo pasakojimu – kaip išskirtas „sugriautų kolūkių“ subnaratyvas. Nors Tomas kaltės nepriskyrė vietos lyderiams (tai, kaip minėta, apskritai šiam subnaratyvui būdinga), jo pasakojime atsiskleidžia kaltės priskyrimas konservatoriams ir V. Landsbergiui.

3.3.2. Pasakoja Silvija

Profesinį išsilavinimą įgijusi Silvija (g. 6-ajame deš.) į miestą, kuriame dabar gyvena, atvyko iš kito Lietuvos krašto: *atvažiavom, kad gautumėm butą greičiau*. Ji daugelį metų dirbo pramonės srityje. Nors gamykloje Nepriklausomybės pradžioje buvo mažinami etatai (tai ji labai akcentavo), daug darbuotojų atleista, pati Silvija nebuvo atleista.

Visgi Nepriklausomybės periodo pradžią ji apibrėžė itin negatyviai – pasak jos, tada suiro žmonių santykiai, kurie anksčiau buvo gerokai šiltesni, draugiškesni tiek darbinėje aplinkoje, tiek už jos ribų. Ji itin vaizdingai pasakojo apie kolektyviniuose soduose atsiradusias ribas, *rubežius*, – ir erdvėje, ir žmonių santykiuose atsirado ribos, daugmaž vientisas, kolektyviškumu grįstas socialinis pasaulis suskilo į paskiras dalis:

Nu, santykiai buvo žmonių visai kitokie, nu. Kažkaip būdavo tai eini į tą darbą tai toksai... toks laimingas. [Juokiasi] [...] Nu, ir kolektyvas, nu, būdavo. Visai kitaip. Nu, žmonių santykis kitoks, kažkokie tai būdavo draugiški visi. Nu, ar ar kokia tau pa... atsitiko kas nors, tai visi kažkaip, nu, kitaip. Nu, kad nereikia nieko – va soduose, kaip soduose, kaip būdava smagu,

³⁰² Pavyzdžiui: Agnė Piepaliūtė, „Kapota pjautuvu, mušta kūju: visuotinė trauma“, *IQ* 5 (2023), 21 [straipsnio pabaigoje cituojama filosofė Nerija Putinaitė]; Vika Aniulienė, „Pasakymas „anksčiau depresijos nebuvo“ psichologei kelia pyktį: mūsų karta kenčia traumas, šeimoje perduotas iš kartos į kartą“, Jurgos Bakaitės interviu, *Lrt.lt*, paskelbta 2023 m. gruodžio 15 d., <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2134080/pasakymas-anksciau-depresijos-nebuvo-psichologei-kelia-pykty-musu-karta-kencia-traumas-seimoje-perduotas-is-kartos-i-karta> [pabaigoje žurnalistė klausia apie dešimtąjį dešimtmetį].

ateini. Vis tiek, nes aš visą gyvenimą tą sodą turėjau. Tai būdavo tokie draugiški santykiai, o paskui prasidėjo po tos nepriklausomybės, tai visi, va, pradėjo šaukt: „čia tas mano, čia tas mano čia, čia rubežius, t...“ – Vėlei visi pasiuto, pyktis pradėjo. Nu, vienu žodžiu – ir dabar tas pats.

Keliose skirtingose interviu vietose Silvija pasakojo apie nuvertėjusias santaupas, kitus finansinius praradimus. Tai nupasakojo ne kaip asmeniškai ją, bet kaip daugelį žmonių palietusius, jų likimus sulaužiusius procesus:

Tyrėja: *Mhm, o gal galima taip va... jeigu galėtumėte prisiminti, kas jums tokio ryškiausio išliko atminty iš vat to būtent to laikotarpio, kai keitėsi viskas? Nu, vat santvarka, ekonomika, ar ne, viskas keitėsi, kas jums vat įsiminė labiausiai?*

Silvija: *Nu, kas čia gali įsimint? Pinigai nuvertėjo, mes likom pliki. [Pauzė] Vieną kartą keitės, antrą kartą keitės pinigai. Nu, čia žmogų likimai tai sulaužyti, skaityk, nu. Kiek žmonių nukentėjo, bet apie tai nieks irgi nekalba, bet tai žmonės, tai... [...]*

Tyrėja: *Tai tos santaupos jūsų nebe... nebeteko jokios vertės?*

Silvija: *Nu tai taip, nu, tai kas liko? Nieko neliko iš tų pinigų. Paskui tuos čekius vėlei davė, o kas iš tų čekių? Irgi nuvertėjo, nieko. Paskui tie vadinami meškiukai, vadinami, tie pinigai. Nu, tai kas tenai? Irgi iš jų nieko nebeliko, nu. Tai va tokie. Katras gudresnis buvo – gal tenai kas susigaudė... Ar kaip. Tai tas, žinai, tenai gi būdavo, kad ateina, supirkinėja, nu: „Parduokit.“ – Tai vis tiek kažkas tai žinojo. O čia žmogus, turiu krūvą: „Ai, ačiū Dievui, kad tik superka.“ Nu, tos akcijos – ką ten, nuvertėjo, nu. Nieko iš jų vertės nebeliko jokio... O ką pirkt? Apie tą žemę irgi nieks nieko nešnekėjo. Galėjai tada nusipirkt tos žemės ar dar ką nors. [Pauzė] Skaitėm, kad nereikalinga jinai. Žinai, kas tenai turėjo, gal kas šeimose tokiose buvo, kaip sako, o taip...*

Silvija neigiamai pasakojo apie daugelį kitų įvykių, procesų, kuriuos galima apgaubti bendresniu dezintegracijos gaubtu. Pavyzdžiui, ji, kaip ir daug kitų tyrimo dalyvių, negatyviai vertino nuosavybės teisės į žemę atkūrimą, teisę sklypą atsiimti kitoje vietoje (Silvijos mintys apie tai pacituotos toliau poskyryje). Minėjo emigraciją, išvažiavimą. Silvija daug kalbėjo apie atleidimus (nors, kaip minėta, jos asmeniškai tai nepalietė), atsiradusį nesaugumą dėl darbo vietos, didesnę spaudimą likusiems darbuotojams, kuriems darbas gerokai pasunkėjo. Skaitant tolesnę citatą atkreiptinas dėmesys, kad ji pasakodama minėjo ne etatų mažinimą ar

atleidimus, bet *tavęs sumažinimą* – lyg sumažėtų, dalies savęs netektų pats žmogus (tokios formuluotės pasikartojo keliuose skirtinguose interviu vietose).

Nu, žmonės, kiekviens kovojo už save paskui – kad tu neišeitum į gatvę, o išėjęs į gatvę – kur tu dabar? Tave sumažino, o kur eit? O ypač moteriai, kaip buvo. Taip, darbų tai nebuvo. Ir dabar darbo tu negausi. Nu, ir šaukia, kad yra, bet tu nueik, rask tą darbą dabar, nu. Gali gaut, aišku, į prekybos centrą, bet kas ten nuejęs padirba, tai... [Juokiasi] Tiktai visi kalba, kad labai gražu, nu. O darbuose tai irgi kokie santykiai. Jeigu tu nuėjai į kolektyvą naują, tai tave tenai, jeigu tu nemokėsi atsilaikyt, tai tave suės ten gyvą, nu. Nu. Nes vis tiek visi stumdo tave. Gerai, katras moka save apgint. Bet jeigu tu esi jautresnis žmogus arba nemoki pakovot, arba nemoki pasiųsti ant trijų raidžių – tai... tai tu išeisi iš to darbo, tu nepadirbsi tenai.

Kaip jau buvo galima pastebėti, aukos – tai eiliniai žmonės, daugelis. Tokiame kontekste lengviau išgyveno tas, kuris *mokėjo prieit biškutį*, taip pat tie, kurie *gudresni*. Pasak Silvijos, šalyje tvyrojo chaosas, visi rūpinosi tik pinigais, o valstybė nebuvo valdoma, jos nemokėta valdyti, pridaryta keistų sprendimų:

Tyrėja: *O kaip jums atrodo, kaip valdžia tvarkėsi va tuo metu, vat, kai po nepriklausomybės? Ar ar gerai... ar gerus sprendimus priiminėjo? Ar gerai susitvarkė su tuo?*

Silvija: ***Tai chaosas buvo. Nu, tai nieks nieko čia nesitvarkė, nu. Kas... nu, banditizmas, nu, pažiūrėkit, koks buvo, nu. Kiek žmonių išžudytų, dar visokių gaujų. Ar jie kas ten jas tvarkė, nu? Aš skaitau, kad ten nieks nežiūrėjo, nu. Visiems buvo svarbu pinigai. [Pabrėždama] Nu, gavos chaosas, nieks valdyt tai nemokėjo tos valstybės. Nu. Vis tiek kažkaip turėjo kitaip būt. Ar... kad ir, kad ir tas kaimas. Nu, kas kaime gyveno, tai išvis tragedija. Žmonės liko be nieko. Be darbų, be be be pajamų, be nieko absoliučiai, nu. Nu. Arba ta žemės reforma – tai irgi tragedija. Kaip dabar žemę gali perkelt? [...] Nei tu namą perkelsi, nei tu tos žemės perkelsi. Bet kažkas sugalvojo tą reformą va tokią, nu. Tai čia gi, nu, čia nesąmonių nesąmonė nu. Tai čia irgi korupcija kažkokia didžiausia, skaitau, nu. [...]***

Kaip ir daug kitų tyrimo dalyvių, Silvija neigiamai atsiliepė apie partijas. Apie jas prabilo asociatyviai, pasakodama apie skatinimus stoti į komjaunimą ir Komunistų partiją sovietmečiu. Rodos, partijos šiuolaikinėje Lietuvoje iš dalies matomos pagal analogiją su Komunistų partija.

*O kad ten į tą partiją stojo, tai irgi žmogui darbo reikėjo, pareigų. Tai buto kam reikėjo didesnio, kas didesnę galėtų kad gaut. Tai visi tiktai va taip naudojosi. O kad tenai kažkokia tai ideologija būtų ar dar tai – gal ten kokie ir buvo vienetai. [...] Mano tarpe, kad ten kažkas labai tenai būtų tie komjaunuoliai ar ten kokie komunistai... Visi juokdavosi tiktai ir viskas. Nu, tai ten... **Ar ne tas pats dabar, kad po partijas laksto, nu? Aš tai nepriimčiau, pavyzdžiui. Iš vienos partijos bėga į kitą. Tai toks žmogus nėra patikimas. Kaip dabar? Čia, čia buvai ir dabar tu išeini, jau ant tos partijos varai, ateini čia. Tai jokio pasitikėjimo neturi žmogus, nu. Tai aš už už... Jeigu aš jau būčiau kokioj partijoj, tai tų pabėgėlių jau ne. Būtų tabu. Bet tai žmonės laksto. Nu, tai taip ir laksto, kiekviens žino, kur geriau, kaip pasako. Žuvis – kur giliau, žmogus – kur geriau. Nu, tai čia toks... toks gyvenimas, nu. Bet tai man tai nepatinka toks dalykas. Kam jis reikalingas, tas žmogus toksai, nu?***

Silvijos pasakojimas apie gyvenimą dabartinėje Nepriklausomybės epochoje nebuvo vien negatyvus. Pavyzdžiui, ji minėjo, kad nusikalstamumas, nesaugumas mieste, išryškėjęs Nepriklausomybės pradžioje, dabar jau nėra aktualus (ši vieta buvo pacituota pirmajame šios dalies skyriuje). Visgi dabartinė kasdienybė paženklinta to, kas įvyko periodo pradžioje. Čia verta prisiminti kitoje vietoje Silvijos paminėtus *sulaužytus likimus*. Pasak Silvijos, neigiami patirto didelio streso padariniai dabar matomi miesto kapinėse – vadinasi, skausmingas nuosmukis primena apie save ir vėliau:

Tyrėja: *O ką darydavo tie žmonės, ar žinot tokių, kurie, pavyzdžiui, buvo atleisti, ką jie darydavo tada? Kuo versdavosi? Kaip išgyvendavo?*

Silvija: *Kaip čia... kaip išgyvendavo? Tai taip ir gyvendavo, kas kas toj biržoj stovėjo, o pagrinde visi emigravo, nu. O kur žmogui eit dabar, nu? Kiti šeimom išvažiavo, nu. Katras jaunesnis, nu. Daug kas išvažinėjo ir ir... ir po šiai dienai dar gyvena, nu. O tai ką darysi? Kas važiuoja tiktai taip padirbt, nuvažiuoja ir parvažiuoja – va taip ir migruoja, nu. Nu, kitas kažkur tai važiavo į kaimą, kitas į dar kur. [...] kas visai nedirbo, kitas ir dabar po šiai dienai nedirba [juokiasi]. Kas prasigėrė... Kas pasikorė. Nu, visokių atvejų, nu... [...] daug žmonių susirgo. Visokie vis tiek žmogui, kaip sakant, nuo to streso, nuo visko, pergyveni, nu, nu. Atrodo taip, bet... tai tas, žiūrėk, jau numiręs, tas numiręs, ir tas numiręs. Ir jauni numirė. Kai nueini, į kapus pasižiūri – tai siaubas. Siaubas.*

Be to, dabartinė realybė, – tai jau suirusių santykių, socialinio ir ekonominio nesaugumo bei kitų bruožų, kurie išryškėjo periodo pradžioje, realybė. Galiausiai – tam tikri įvykiai suvokiami kaip vis pasikartojantys. Euro įvedimas matomas kaip dar vienas pinigų nuvertėjimas ilgesnėje grandinėje:

Kad ne vieną kartą, per kelis kartus nuvertėjo pinigai, nu. Nu, į eurą keitė – irgi tas pats, nu. Tai vis tiek tai mum, tai eiliniam žmogui, tai buvo nuostolis, nu... Iš to lito – kas iš jo liko dabar? Ką dabar tu už tą eurą nupirksi? Nieko, tuščia. Jokios vertės nėra. O dabar irgi – va, kainos kyla – nu, tai siaubas kažkoks tai nu.

Kaip minėta pristatant Staigaus griuvimo naratyvą, kai kurie tyrimo dalyviai stodavo į retorinį dialogą su kita pozicija. Interviu su Silvija buvo tokių vietų. Pavyzdžiui, aptakiai paklausta apie pokyčius buityje, kasdienyje po Nepriklausomybės atkūrimo, ji vėl trumpai paminėjo nuvertėjusius pinigus, o paskui pasuko prie sovietmečio: *Ir pirma nieks ten nebadavo. Nu, tai šaukia, kad blogai buvo, nu. Nu, bet nei viens nenumirė, nu... Nu, gaudavai ten tą taloną, eidavai tu tos mėsos nusipirkdavai ar ką. Nu, visi kažkaip, visi buvo pavalgę. Net nieko nežinant apie tai, kas šioje disertacijoje vadinama Prasidėjusio atsigavimo naratyvu, galima numanyti, kad sovietmetis kritikuojamas dėl prekių trūkumo, o vėlesnė epocha apibūdinama pozityviai dėl išaugusios jų pasiūlos. Kitose interviu vietose Silvija spontaniškai pasakojo, kad sovietmečiu nejautė religinių suvaržymų, taip pat nepatyrė didelių bėdų dėl spaudimo stoti į kompartiją, lengvai nuo to išsisuko. Tad vėl galima numanyti, kad esama tokių, kurie senąjį laikotarpį dėl to kritikuoja.*

Toliau pereisime prie kitokio pasakotojo: skirtingai nei Silvija, Vincentas savo ir savo šeimos padėtį įvertino teigiamai, sakė didelių sunkumų nepatyręs, tačiau taip pat pasakojo apie neigiamus procesus, nukentėjusį paprastą žmogų.

3.3.3. Pasakoja Vincentas

Vincentas gimė Antrojo pasaulinio karo metais. Kadangi našle likusi mama vaikus augino viena, Vincentas pradėjo dirbti paauglystėje (įsidarbino ligininėje). Ketino studijuoti mediciną, bet pasirinko kitą, su pramone susijusią, sritį dėl tuometės, jo žodžiais, *propagandos*. Studijų metais dirbo gamykloje. Po studijų įsidarbino gamykloje kitame mieste, buvo skiriamas eiti aukštesnes pareigas. Tiesa, aštuoniasdešimtinių pabaigoje išėjo dirbti į kitą

gamyklą dėl sveikatos problemų. Visgi po kurio laiko, matydamas, kad toje gamykloje, jo žodžiais, *liūdnos mišios bus*, grįžo į ankstesnę darbovietę, tik į kitą poziciją (*ten darbas nesunkus*, – sakė), joje dirbo dar nemažą laiko tarpsnį.

Vincentas vaizdingai pasakojo apie situacijos po Atgimimo, kuri apibrėžė itin pakiliai (Vincentas pacituotas pirmame šios dalies skyriuje, rašant apie *pakilimą*), brutalumą:

Kiekvienas žmogus turi savo požiūrį, nei... Kažkaip, nu, kaip ir daug, bet kažkur tikėjaisi, kad kažkas bus, bus daug nuoširdžiau tai, daug geriau. Dabar kaip... Kaip tas būdavo, atsimenu, kaip [nusijuokia] domino žaidimas kažkoks – ČČV vadinosi tokiu trumpai. Tai Человек человекому волк³⁰³. Supranti, panašiai taip ir pasidarė ir dabar: vieni avys, kiti vilkai. Taip taip taip ir, nu, nieko, nu. Iš kitos pusės, gerai, kad... Seniau būdavo visokie suvaržymai, negalėdavai, jeigu kažkas kažką biškį. Nu, kad žmogus, daleiskim, savo darbu kažką daugiau: ar gyvulių auginti, ar kažką daryti, ar ką.

Jis neigiamai pasakojo apie privatizaciją, ją kartais vadindamas *prichvatizacija* (prie to dar grįšime). Kaip ir daug kitų tyrimo dalyvių, minėjo visuomenės *susvetimėjimą, išsisluoksniavimą*. Jis taip pat minėjo išryškėjusį socialinį, ekonominį nesaugumą. Apie socialinį mobilumą sovietmečiu pasakojo balsu apmąstydamas savo šeimos istoriją:

Nu, ir ir ir galvoju. [Pauzė] Nežinau, aš dabar galvoju, kad, nu, mokslą pasiekti, pavyzdžiui, aš išsi... nu, aš galvoju, kad kai mes tokie skurdukai, buvom našlės vaikai, ten tokie vargetos, tai vis vien ir sesuo universitetą baigė [...], suprantat, aš [...] [mini konkrečias studijų programas]. Galėjo tas prastas žmogiukas toks išsikapstyti, o dabar, man atrodo, jau sunkiau, kadangi ir bendrabutis buvo trys rubliai, viskas: ir patalynė, ir viskas, ir elektra, dujos – viskas, Viešpatie. Nu, būdavo ten tvarka griežta, geležinė ten, suprantat. Ten ne taip, kad, kad ten jau ne tai, kad ten pagirtuokliausi ar ką. Ale komisija ateina ir va taip lovą atitraukia, iš kitos pusės pabraukia, aha – dulkės. Vienąkart dvejetą gavai, antrą kartą dvejetą, trečiąkart – metė iš bendrabučio. Tai žiūrėdavo taip, bet, nu, ir gerai. Tai užtai lovytės paklotos, viskas blizga, viskas. Drausmė visada gerai, niekada prie blogo tas neveda. Atvirkščiai.

³⁰³ Žmogus žmogui vilkas.

Iš ankstesnės citatos jau buvo galima pastebėti, kad kaip pagrindinė auka apibrėžiamas *paprastas žmogus*. Situaciją gamykloje, į kurią devyniasdešimtinių pirmoje pusėje sugrįžo po kelerių metų kitur, Vincentas nupasakojo taip:

Nežinau... Žinot, kaip pasakyti... Mano akimis žiūrint, tai [atsidūsta] paprastam žmogui, pavyzdžiui, darbininkui, tai prie tarybų valdžios buvo lengviau gyventi, lengviau dirbti, lengviau viską. Oi, tu Dieve! Daug... žmogus daugiau. Kai pasidarė tikri šeimininkai, tai tai tą žmones staigiai sumažino... Kur ten, Viešpatie, [...] ten lakstė kaip bitės ir ir dar iš baimės, prasidėjo bedarbystė, kad neišmestų iš darbo. [...] Privatus interesas – tai didelis reikalas, taip sakant. Jis kartu iš vienos pusės yra toks variklis labai – ir pažangai, ir bet kam, ir... – Nu, bet ir ir ir sulčių spaudimas, taip sakant [nusijuokia], iš to žmogaus.

Kaip jau išryškėjo ankstesnėse citatose, egzistuoja ir kitokie veikėjai, veikiau *vilkai*. Kalbėdamas apie privatizaciją, Vincentas minėjo tuos, kurie *susigriebė, susiglemžė viską kažkur kas kas kas kas priėjo, kas prie valdžios*. Privatizacijos procesus Vincentas apibrėžė kaip nenaudingus visuomenei bei valstybei. Jis minėjo tiek vietinį lygmenį (pasak Vincento, mieste *paskutinį tualetą privatizavo ir pasidarė kažkokį iš to pastatuką [...] pagauna žmogų kur nors ten už kampo, kažką gamtinius reikalus atlieka, tai dar baudą deda, suprantat*), tiek platesnį, nacionalinį: naujojo periodo pradžioje padaryti valstybės valdžios sprendimai vertinami kaip neskaidrūs arba (ir) neracionalūs, nepagrįsti strateginiu, valstybiniu mastymu:

Aš... ne tai, kiekvienas žmogus turi savo požiūrį, tai čia nebūtinai jįsai turi būti teisingas, suprantat. Man tai, man tai kažkur visą laiką man skaudu – nu, kodėl visiems visko reikia, o mums nieko nereikia, suprantat? Nu, pavyzdžiui, kad ir „Telekomo“ privatizacija. [...] Kažkada gi, gi gi buvo tas ryšys, tai pasibranginkim, tai bent sau surinksi į valstybės išdą, turėsim viską, daleiskim. Bet ką, bet kas. Nugi „Mažeikių nafta“ gi vis vien ten, kai šnekejo, kad ten... Ne metalo laužo gabalas, nereikia pasakoti, tai yra veikianti gamykla puikiai, viską, ir jinai kažkam tai reikėjo, ir Chodorskov..., ir ir ir ten tiem amerikėnam tiko, ir ir ir, ir ir ir Chodorkovskiui tiko, ir dabar lenkams tiko, mums nereik vis, tai o ką – jie čia labdara užsiima ar ką? Taigi visi bet kuriais klausimais viską, viską... Nu, man atrodo, kad mes per... be jokio, be naudos sau, taip sakant, kaip sako, vištą auksinius kiaušinius dedančią, reiškia, ten į puodą metam. [...] [Pasakoja apie vietinę situaciją, pastatų

perstatymus] *Juk ir kai privatizuoja, gauni kažkokį atkatą vadinamą, kaip tą terminą Uspaskichas įvedė, ar dar kas nors, ar ką, ir statydamas naują vėl gali kažką tai pasidaryti. Nu, taigi taip ir, taip ir sukasi tie ciklai tokie visą laiką, o žmonės protingi. Savaip. Sau, aišku, protingi. Tai va, ooo taip žiūrint tuo, taip valstybiškai, daleiskim, arba bent jau iš naudos visuomenei, tai, aišku, nėra tas gerai, bet liūdna, bet, deja, deja, deja, tai, tai jūs tą suprantat puikiai.*

Panašu, kad V. Landsbergį Vincentas vertina kaip veikėją, kuris sugebėjo išnaudoti situaciją savo labui – Vincentas pavartojo frazę *vieni daro revoliucijas, kiti naudojami vaisiais*. Pasak Vincento, prasidėjus Atgimimui, V. Landsbergis nebuvo ryškus veikėjas:

*Nu, kaip dabar, žinot, nu, vieni mėgsta, kiti nemėgsta Landsbergio. Dabar jau jisai toks veikėjas. Kažkada jo net nesigirdėjo nei absoliučiai, nei nei nei... Tai buvo, pagrindiniai, tai buvo viena, kad prasidėjo lygtai Žaliųjų judėjimas – buvo „Atgaja“, buvo Saulius Gricius, buvo labai labai Juozaitis, daleiskim. [...] Labai patiko Ozolas, pavyzdžiui. [...] Labai toks protingas, labai žmogus, nu, bet, žinot, viskas viskas gyvenime visada: **vieni daro revoliucijas, kiti naudojami vaisiais. Tai čia visada taip yra, buvo ir bus. Ir čia nieko nieko žmonija gudriau nesugalvojo matyt, ir yra taip. Tai vat...***

Paklaustas apie transformacijos pabaigos ribą, Vincentas ją, nors kiek abejodamas, susiejo su *prichvatizacijos* pabaiga. Skaitant tolesnę citatą verta atkreipti dėmesį, kad jis paminėjo *laimėtojus* ir *pralaimėtojus*. Apibrėžimai, kurie paplitę akademiniam pasaulyje ir viešojoje erdvėje³⁰⁴, vartojami ir platesnėje visuomenėje, kasdienybėje. Nors privatizacija arba *prichvatizacija* įvyko prieš kelis dešimtmečius, po jų tenka gyventi jau naujoje, šių procesų paženklintoje realybėje, kuri, kaip matėme poskyrio pradžioje, suvokiama kaip nelengva eiliniam žmogui:

Vincentas: *Nu, tai, man atrodo, jinai daugmaž nusistovėjo, **kai baigėsi visos prichvatizacijos, kai įvyko visas tas turto pasidalinimas, pasidarė vieni***

³⁰⁴ Pavyzdžiui: Alexander Hercog ir Joshua A. Tucker, „The Dynamics of Support: the Winners-Losers Gap in Attitudes Toward EU Membership in Post-communist countries“, *European Political Science Review* 2, nr. 2 (2009): 235–267, <https://doi.org/10.1017/S1755773909990282>; Liu Peng, „Losers” in the Age of Democratization: Lessons from Post-Soviet Societies“, *Communist and Post-Communist Studies* 58, nr. 1 (2025): 1–27, <https://doi.org/10.1525/cpcs.2024.2106390>.

laimėtojai, kiti, kiti arba pralaimėjo, arba nieko nelaimėjo. Nu, va taip. Tai maždaug susidėliojo visa ta tvarka ir paskui žingsniavo taip tolyn. Tai va, pagal tą, tą privatizacijos, gi tą periodą visi žinom.

Tyrėjas: *O daugmaž apie kuriuos metus gal prisimenat?*

Vincentas: *Ne, nu tai... nu, tai žinot, gi čia va aštuon... devyniasdešimt antri-treti metai. Kažkur va panašiai va taip kažkur susisluoksniavo. [...]* Tai žinot, jau susi... susidarė tas... Gal vėliau, bet tai...

Kaip galbūt buvo galima pastebėti iš pateiktų citatų, Vincento pasakojime buvo daug refleksijos, pasveriamos skirtingos perspektyvos. Jo pasakojime būtų galima įžvelgti ir Prasidėjusio atsigavimo naratyvo bruožų. Savo ir savo šeimos situaciją Vincentas vertino pozityviai – pasvarstydamas, kad Atgimimo metų viltys galbūt buvo per didelės: *Man, pavyzdžiui, tai nei dėl darbo, nei dėl pragyvenimo, nei ir... žmona dirbo, ir aš dirbau, ir visą laiką viską, niekas kažkur, kad kažkas ne. Nebuvo jokių sukrėtimų, taip kad ta, o ta prasme, kad kad buvo žiauriai smagu ir kad buvo tokia viltis tokia, labai jau tokios gal jos per didelės.*

3.3.4. Pasakoja Tomas

Tomas (g. 7-ajame deš.) įgijo proftechninį išsilavinimą. Daugelį metų dirba pramonės srityje gretimame mieste, tačiau gyvena kaime. Vietiniuose kolūkiuose ir tarybiniuose ūkiuose jis nedirbo, nors juose dirbo jo šeimos nariai. Nepriklausomybės periodo pradžioje Tomas laisvu nuo darbo laiku ūkininkavo: *aš gi ląksčiau [...] važiuoji į laukus, 5 karvės, pasimelžiu karves, parvažiuoji, atšaldai pieną, nuveži į pieninę, čia užvalgai, leki į laukus...* Šeima taip pat šiek tiek prekiaavo turguose: *Arba augindavom gėles čia, va chrizantemas kokias užsiauginam, tulpes auginam. [...]* Nu kaip, ten uždirbdavom kapeikas, bet va buvo tokie užsiėmimai.

Tomas išsamiai nupasakojo vadinamąją kolūkių griūtį. Viena vertus, jo pasakojimas yra lokalus, susijęs su Tomo ir jo šeimos narių patirtimis. Kita vertus, bandymais paaiškinti, kodėl nutiko tai, kas nutiko, ir sustabarėjusios frazės *Landsbergis sugriovė* pacitavimu pasakojimas pakylėjamas iki bendresnio, universalesnio lygmens.

[...] [Pasakoja, ką veikė šeimos nariai] *Aš nežinau, jau devyniasdešimtais metais gal jau... [Pauzė] Jau beveik ir pirmais, jau nebuvo, čia tik prieš tuos metus buvo, prieš tą Lietuvos at... Atkūrimą. Jau devyniasdešimt pirmais–antrais jau... jau irgi tos fermos, sugr... jau pradėjo, kaip sako, Landsbergis*

sugriovė. Nu, sugriovė. Viską naikint pradėjo: bac, bac – ir sugriuvo visa. Tas fermas visi išnešiojo po plytas, po plytas, tas kiaules, nu, ūkius tuos sugadino, taip ir liko tušti. Tokios fermos stovėjo, tokie kompleksai buvo – viskas. Naujos karvidės buvo pastatytos va čia pas mum [...] buvo čia daug gi – vat, viską sugriovė, subuvo. Kaip pagalvoji, nu, kaip tai galėjo būt?

Kitaip negu daugelis kitų tyrimo dalyvių, Tomas nekalbėjo apie vietos lyderių vaidmenį. Jis pasakojo, kad fermas po privatizacijos sugriovė vietiniai žmonės. Tai nėra unikalu: tai, kad pastatus griovė, po plytą išnešiojo eiliniai žmonės, minėjo ir kiti tyrimo dalyviai. Pasak Tomo, jis naudingus pastatus norėjo saugoti nuo griovimo. Įdomu tai, kad Tomas pasakojo galiausiai, vietiniams žmonėms naktimis pastatus po truputį griauinant, nutaręs ir pats parsivežti plytų, jas panaudoti savo sodyboje.

Nu, viskas, liko, nu, nieko neliko, nu. Sugriovė, išardė viską, plytas žmonės išsivežė sau namo, nu. Buvo išdalinta kaip pajai kažkokie tai daug kam, tenai vat priskirta: jūsų kaimui ta ferma, jūsų kaimui ta ferma. Bet tai žmonės galėjo, aš dar ten kovojau, kaip sakant, kad ten va, būdavo, laikydavom šiaudus, reikėdavo suvežt nuo lietaus, nu, namuose nebuvo tokių sąlygų didelių. Ar, pavyzdžiui, ten rulonai, jeigu matėt kur va tokie būna dideli, būdavo su... šieną suveži, tenai pakavoji nuo lietaus. [Pabrėždamas] Nieko ten neprikavosi, žmonės išardė, išardė [...] Jo, aš ir pats vežiau sau, va tas va priestatas pas man pastatytas iš tų pačių plytų. Nu, kaip pradėjo žmonės visi imt, griaut, nu, tai kur dėsies, nu važiuoji, už dyką prisigriauni tų plytų, va, prisidedi ir pirkt nereikia. [...]

Nu, pavyzdžiui, tas priestatas buvo didelis, ten toks kaip angaras, kad susivežt va kokius šiaudus, šieną susivežt, kad nuo lietaus. Ir, sakau, tuoj išsitrauksiu šautuvą ar ką aš čia. Nu, buvo visokių... Kam reikėjo, plytas tas, nuėjo, pradėjo griaut. [...] po nakties nuvažiuojam, jau kampas išardytas, nu, tai ką tu su jais? Nešaudysi. Nors ir nebuvo iš ko [juokiasi]. Oi, paskui galvoju: ką aš čia, kitoks? Nu, irgi savo reikėjo, statėmės priestatėlį, dar ten ką nors. Prisivežėm irgi plytų va, samdėm darbininkus, pasistatėm pirtelę, dar čia ką nors. Taip ir va.

Kaltė, lemtingas vaidmuo pakylėjamas kitur, į aukštesnį lygmenį: fatališkas vaidmuo priskiriamas Lietuvos perversmui, miglotiems to meto sprendimams ir asmeniškai V. Landsbergiui, kuris tuo metu, pasak Tomo, valdžioj buvo. Pasakodamas Tomas pasvarstė, kad Lietuva, kuri dar nebuvo Europos Sąjungos narė, tiesiog neturėjo rinkų maisto produktų eksportui –

prieš lūžį jie tiekti į Rusiją. Visgi tuometė situacija apibūdinama kaip miglota, neaiški, tebekelianti daug klausimų.

Nu, aš nežinau, kaip čia, kas čia įvyko, ar čia specialiai taip padarė, ar kaip čia. Nu, tas kaip vyko privatizacija, skaityk. Nu, kaip įvyko tas Lietuvos perversmas, tai kodėl čia taip išėjo, aš net net neįsivaizduoju. [...] Kaip gyveno, kaip sakant, prie to rusų, taip galėjo ir toliau vykti tas viskas. O kodėl čia? Kieno čia įsakymu taip viskas? Kodėl čia taip buvo? Ar neturėjo kur... Aš taip suprantu, kad neturėjo kur realizuoti visko. Gal. Nu, Lietuvėlė kol atsiskyrė, nu, kur jinai? Dar ne Europos Sąjungoj, kur jinai viską dės? Niekur nedės. Tas ir pienas, ta mėsa, pavyzdžiui, kur jie anksčiau? Į Rusiją [Rusiją] išvarydavo, tuos visus... mėsą, pieną arba ten ką, o dabar... Tais laikais, nu. Aš neįsivaizduoju. Tokie gi ūkiai buvo, tokios fermos. Kiaulės. Ir taip toliau. Sugriuvo, subuvo ir visio. Išvežė, pridavė, pridavė, atsiskaitė su valstybėm musėt ir kažkas... Nu, nežinau. [...]

Tyrėja: *O vat Jūs kai sakėt Landsbergis, Jūs sakėt, kad kiti žmonės sakė, kad Landsbergis sugriovė, ar Jūs ir taip pats galvojat, kad Landsbergis sugriovė?*

Tomas: *Nu, kaip sugriovė, jis tuo metu kaip ir valdžioj buvo, nu, tai mes taip nusprendėm, kad čia jo. Nu, ir mano tokia nuomonė, nu, aš aš, kaip pasakyt, jų partijos ir dabar nevirškinu.*

Remiantis Tomo pasakojimu, sėkmingai veikia didelės žemės ūkio bendrovės – vadinasi, nors kolūkių ir tarybinių ūkių neliko, privatizacijos metais jie buvo suskaidyti, galiausiai vėl pradėjo dominuoti stambūs ūkiai. Smulkių ūkių, kuriuos turėjo daugelis kaimo žmonių (Nepriklausomybės periodo pradžioje jie laikydavo gyvulius, priduodavo pieną į supirkimo punktus), taip pat nebeliko. Dabartinis kaimo peizažas, gyvenimo būdas yra visiškai kitoks negu buvo prieš kelis dešimtmečius. Pasak Tomo, žmonės iš praeities be galo nustebtų, jeigu pamatytų dabartinį kaimą.

Paskui kūrėsi į kažkokią tai bišką tokias va bendruomenes. Bet ką jie, paskui kai buvo... ten dar buvo grūdų sandėlis neišgriautas, tai, nu, kažkokią bendrovę kūrėsi žmonės, bet čia jau ne vietiniai buvo, atvažiavę. [...] [mini žemės ūkio bendrovių pavadinimus; kometuoja, kad išsilaiko didelės bendrovės] O dabar... ir kiaulių negali laikyti, nu, gali laikyti, bet reikia, reikalavimai, turi būt čiut ne kaip į kambarį įeiti, turi būt dezinfekacija, viskas, kad čia, nu, tą kiaulių marą neužkrėst, dar ten kažkokį. Nu,

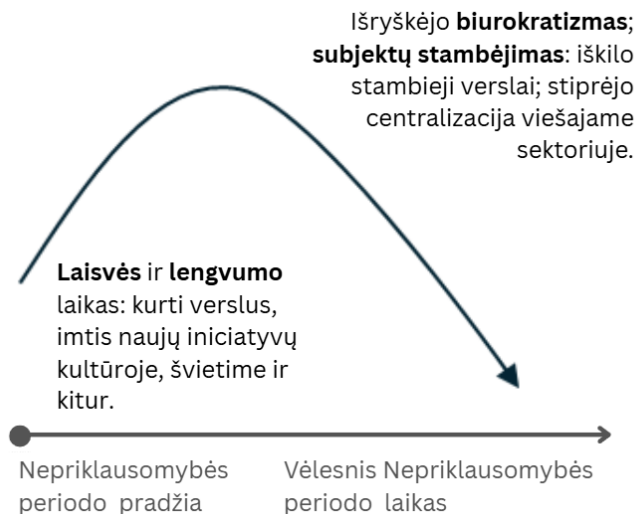
*neapsimoka, žmogus jau, paslapčia žmonės augina. Nu, neregistruoja niekur, sau sau augina. O taip... [Atsidūsta] O mes nieko neauginam. **Auginom sau paršiukus, sakau, karvyčių turėjau, vištaičių, o dabar** [nutęsdamas] **neapsimoooka, nu, ką ten. Nu, gal ir gerai būtų, bet. Jau musėt negrįšim, viskas, prie to dalyko jau ir... Tai va.** [...] Nu, kaip sakyti, lakstėm, dirbom, kaip ir, nežinau. Dabar tai jau viskas, nežinau, sakau, tai kas pasakytų... Tas pats, kaip sako, **atsikeltų ten prieš 40 metų senelis, pasakytų** [jam], **kad čia dabar tokie laikai, tai jis numirtų musėt.** Tai ten tas pats, kaip ir man dabar, aš kitąkart sakau: **kaip aš ten tuos darbus dirbau, aš neįsivaizduoju. Ėjom, nereikėdavo nei miegot, nieko** [...] **ir būdavo viskas gerai, sveiki visi.***

Tiesa, šio pokyčio, radikaliai pakitusio gyvenimo būdo kaime, Tomas nevertino vien neigiamai – jis minėjo, kad kaimas, kuriame gyvena, dabar gražėja, žmonės tvarko, prižiūri savo sodybų aplinką. Savo situacijos, kaip ir Vincentas, Tomas taip pat neapibrėžė neigiamai: *Nu, kad man kaip ir jisai [gyvenimas³⁰⁵] nebuvo nukrypęs [...] Aš kaip gyvenau, man rodos, tą gyvenimą, taip ir ligšiol gyvenu taip. Man jisai nei ten buvo blogas labai, nei ten ką. Kaip gyvenau, taip... Kas dirbo, kas turėjo veiklos, kaip gyveno, taip ir gyvena.*

³⁰⁵ Tyrėjos klausimas: *O kada, Jūsų manymu, pasibaigė tas virsmo laikotarpis? Kada jau gyvenimas kaip ir normalizavosi, ir visuomenė, ir vat Jūsų gyvenimas?*

3.4. Laisvės veikti laiko naratyvas: apie lengvesnį, laisvesnį Nepriklausomybės periodo pradžią, kuris praėjo

3.4.1. Naratyvo bruožai

13 pav. Laisvės veikti laiko naratyvas. Sudaryta autorės

Teorinėje dalyje buvo minėtas zigzago naratyvas ir jo potipis, progreso bei nuosmukio (angl. *rise-and-fall narrative*) naratyvas. Tokiuose naratyvuose iš pradžių kylama, o paskui krentama: Nepriklausomybės periodo pradžia gali būti apibrėžta ir kaip *geras*, savitų plusų turėjęs laikas – visgi ilgainiui būtent tie plusai pradėjo nykti. Kadangi aiškių lūžių nėra (nėra aišku, nuo kurio taško prasidėjo blogėjimas), Laisvės veikti laiko naratyvas pavaizduotas ne kaip dvi rodyklės, o veikiau kaip užapvalinta banga.

Laisvės veikti laiko naratyvas išskirtas daugiausia versle dirbusių arba savo verslą kūrusių, taip pat kultūros ir švietimo srityse dirbusių tyrimo dalyvių pasakojimuose (tačiau tai nereiškia, kad visi šiose srityse dirbę tyrimo dalyviai pasakė dalykų, priskirtų šiam naratyvui). Pasakodami apie Nepriklausomybės periodo pradžią, jie minėjo specifinius pozityvius aspektus. Remiantis pasakojimais, Nepriklausomybės periodo pradžios metai buvo palankūs iniciatyviems asmenims, nedidelėms organizacijoms (dažnai – naujoms) ir pradedantiems verslams. Kartojamas kalbėjimas apie lengvumą: *Verslą buvo pradėt lengva* (Giedrė); *Tikrai buvo iš pradžių labai lengva tą daryti, nes apskaita buvo labai paprasta* (Rolandas); *darbas buvo lengvesnis* (Svajūnas). Taip pat minima laisvė: *Buvo tame chaose, buvo pakankamai*

laisvės ekonominės (Rolandas); Tai ta iniciatyva, va, iniciatyvos laisvė buvo (J. Lebednykienė). Transformacijos laikas apibrėžiamas kaip laikas, kai buvo kur kas mažiau taisyklių, biurokratizmo: Ten tų visų procedūrų, tvarkų, nurodymai [nurodymų] buvo tikrai labai mažai, nes viskas kūrėsi iš naujo (Rolandas); Mažiau visokių nurodymų buvo, mažiau visokių direktyvų (Svajūnas); Niekas manęs nestumdė dešimt kartų važinėti ką nors tvarkyti (Marija). Taip pat minėta, kad santykiai susidūrus su viešojo sektoriaus darbuotojais buvo horizontalesni – pavyzdžiui, ne vienas minėjo, kad buvo gan paprasta patekti net į ministerijas ir įvairias institucijas Vilniuje, konsultuotis su jų darbuotojais. Minėtas ir tuometis žmonių idealizmas, entuziazmas, smalsumas.

Dabartis naratyve skiriasi nuo laisvės, lengvumo laiko Nepriklausomybės pradžioje; tarp praeities ir dabarties yra tam tikra skirtis, nors aiškos cezūros nėra. Kaip jau galima nujusti, tyrimo dalyviai minėjo, kad bėgant metams išryškėjo biurokratizmas, draudimai, ribojimai: *Dabar daug ko negalima (Svajūnas); Paskui jau mūsų ta visa ekonomika, viskas, apaugo jinai tais visais reikalavimais (Rolandas); Pas mus darbe kiek popierizmo, jūs neįsivaizduojat (Giedrė).* Kalbant apie viešąjį sektorių, minėta centralizacija, institucijų stambinimas, verslą – smulkiųjų verslų nunykimas, didžiųjų iškilimas (pavyzdžiui, didžiųjų prekybos tinklų vietoje smulkių parduotuvių). Kai kurie tyrimo dalyviai formalizaciją, biurokratizaciją iš dalies siejo su Lietuvos naryste Europos Sąjungoje, Europos Sąjungą net lygino su Sovietų Sąjunga. Pavyzdžiui, Giedrė, neigiamai atsiliepusi apie popierizmą, pasakojo: *Europos Sąjungos tas visas šitas, man atrodo, kad man primena Tarybų Sąjungą [...] ten žmonės irgi, būdavo, ten pasirašinėja, popieriai sau, veiksmai sau [...] apsisuka spiralė, bet jinai visą laiką kyla į viršų.* Taip pat minėta, kad nunyko ankstesnis žmonių idealizmas, kurio ir Nepriklausomybės pradžioje, jau po Atgimimo, visuotinio pakilimo metu, dar būta daugiau.

Viena vertus, tyrimo dalyviai pasvarstydavo, kad nesuvaržytas laikas negalėjo trukti ilgai. Jam buvo būdingi dabar stebinantys arba komiškai atrodantys dalykai – pavyzdžiui, miestuose paplito užrašai anglų kalba su akivaizdžiomis klaidomis. Medikė Marija minėjo, kad buvo *nepažangu* turėti kabinetą daugiabučiame name su įėjimu iš bendros laiptinės, kokį kurį laiką turėjo ji pati – tam tikri reguliavimai, draudimai yra reikalingi: *Nepasakysiu, kad mane ten uždarė ir nebeleido [...], kad užblokavo – taip nebuvo, bet aš mačiau pati, kad tai yra nepažangu. [...] Turi būti atskiras įėjimas ne per laiptinę. Nu, dabar kovidas, daleiskim. Negerai... [...] Aš įsivaizduoju, kad, pavyzdžiui, higiena [turbūt Valstybinė higienos inspekcija – V. B.] tikrai turi*

teisę neleisti dirbti. Kita vertus, kai kur išryškėjo rimta vėlesnio nepriklausomybės periodo laiko, kur daug biurokratijos, įvairių reikalavimų – jie suvokiami kaip pertekliniai, absurdiški, kritika.

Kaip jau užsiminta įvade, ir kitų šalių autoriai pažymi, kad žmonės specifinius naujo laikotarpio pradžios bruožus prisimena pozityviai. Atskirai paminėti verta čekų istorikės Veronikos Pehe tekstą, kuriame ji rašo apie „transformacijos nostalgiją“: analizuodama sakinės istorijos metodu surinktus interviu, ji pažymėjo, kad informantai pozityviai atsiliepia apie atsivėrusias galimybes, spontaniškumą visose srityse, savarankiškumo ir iniciatyvos vertinimą laikotarpiu po vadinamosios Aksominės revoliucijos³⁰⁶. Kaip rašyta teorinėse gairėse, nostalgija būdinga nusmukio naratyvams – o šiuo atveju ilgainiui pereinama į nuosmukį. Kita vertus, pasak Zerubavelio, nostalgija išryškėja, kai vyksta spartūs, dramatiški pokyčiai³⁰⁷. Kadangi dabartinis Nepriklausomybės periodas populiariosios atminties žemėlapyje apibrėžiamas kaip laipsniškų pokyčių laikas, jame nėra ryškių cezūrų – 2004-ieji, kai Lietuva įstojo į Europos Sąjungą, kaip minėta pirmajame šios dalies skyriuje, populiariosios atminties žemėlapyje nėra ryškus lūžis, o laikas į dekadą populiariojoje atmintyje nedalijamas, nostalgijai iki galo išsikristalizuoti veikiausiai yra sunku.

Laisvės veikti laiko naratyve pastebėta mažiausiai sustabarėjusių žodžių, frazių. Be to, jis išskirtas santykinai mažoje dalyje interviu. Kitaip tariant, populiariosios atminties žemėlapyje jis palyginti blankus. Todėl, skirtingai nei kitais atvejais, toliau pateikiamas tik vienas pavyzdys.

3.4.2. Pasakoja Jolanta Lebednykienė

Kitaip negu ankstesniuose naratyvams iliustruoti skirtuose segmentuose, šiame tyrimo dalyvė cituojama su vardu ir pavarde (to pageidavo ji pati). Jolanta Lebednykienė (g. 6-ajame deš.) yra žinoma Panevėžyje, Lietuvos kultūros lauke. Ji studijavo ekonomiką, vėliau – architektūrą, mokėsi Juozo Miltinio dramos teatro studijoje Panevėžyje. Visgi vėliau baigė lietuvių filologijos studijas, dirbo mokytoja tuometėje Panevėžio 2-ojoje vidurinėje mokykloje (dabar – Panevėžio Vytauto Žemkalnio gimnazija). Interviu pradžioje, pasakodama savo biografiją, minėjo, kad norėjo save išbandyti naujoje plotmėje. 1990–2016 metais J. Lebednykienė vadovavo Panevėžio dailės galerijai, organizavo kasmetinius Panevėžio tarptautinius keramikos simpoziumus.

³⁰⁶ Veronika Pehe, „The Wild 1990s“.

³⁰⁷ Zerubavel, *Time Maps*, 39.

Viena, šios tyrimo dalyvės pasakojimas asmeniškai, individualus – susijęs su jai labai produktyviu laiku. Atliekant interviu, J. Lebednykienė rodė per tuos metus išleistus leidinius, susijusius su galerijos veikla, keramikos simpoziumais. Kita, klausinėjama, skatinama mąstyti balsu, ji minėjo ir bendresnius laiko bruožus. Nepriklausomybės pradžios metus ji apibrėžė kaip iniciatyvos laisvės laiką:

*Atsivėrė visiškai kiti horizontai. Ir, gal man taip sutapo, kad va tas, tas, kad pradėjau vadovauti įstaigai, kurią, kurią pati ir sukūriau, visą jos struktūrą, viską. **Tai ta iniciatyva, va, iniciatyvos laisvė buvo.** Ir tikrai ta iniciatyvos laisvė ir tas kūrimas viso to. Ir atsivėrimas pasauliui ir to pasaulio, va, visas, taip sakant... Jau atėjimas čia, į mūsų erdvę.*

Ji minėjo, kad tada bendravimas, net ir tvarkant dalykinius klausimus Vilniuje, buvo gan neformalus, paprastas – nuvykusi į Vilnių, ji gaudavo reikalingų patarimų, su daug kuo susipažino.

*Aš pati dabar buvau Kultūros tarybos ekspertė, kur jau ten suplaukia tie tūkstančiai paraiškų. Tada tiek nebuvo, tada buvo pavieniai, kurie rašydavo tas paraiškas, dar atsimenu. Ir tada dar būdavo į ministeriją, ministerijoj tada Kultūros ir sporto rėmimo fondas bazavosi, tai ten paraiškas, kai teikdavom, Giedraitis tada vadovavo. **Tai gyva eilė, tai tenai stovi dar kokie 50 kolegų, [džiugiai nusijuokia] su visais bendrauji, ten irgi aptari dar ir ir ateities bendradarbiavimo perspektyvas, dar susipažįsti, ko nepažįsti. Nu, kad ir, ir, ir, ir tuos, sakau, kad... Bet taip nemažai vat sužinodavai viską dar ir gyvai. Bendraudamas, domėdamasis, rodydamas iniciatyvą: tu, tu daug, daug sužinai, sužinodavai, ir tokių tikrai turėjom gyvai.***

Tyrimo dalyvė minėjo fragmentinį, bet labai gyvą, naujovių kupiną gyvenimą aplinkoje. Pavyzdžiui, kad kultūroje atsirado daug naujų smulkių veikėjų – teatrų, chorų, galerijų. Tačiau tendencija galioja ne tik kultūrai. Kaip ir kai kurie kiti tyrimo dalyviai, ji paminėjo, kad tada buvo daugiau smulkiųjų verslų (parduotuvių, kavinių), tai kūrė atmosferą miestuose.

*Nu, kas dar? Kad kaita prasidėjo... Jau tie visi... Jau ta kaita, sakykim, tos parduotuvytės visur atsidarė. Pagal visur... **Kiekvienas namas va čia, kad ir Panevėžy važiuojant: parduotuvytė, parduotuvytė, ten bet ką, bet***

*parduoda, parduoda. Ir mes važiuodavom į... Veždavau simpoziumo*³⁰⁸ *dalyvius, va, į Vilnių, į Kauną, į Nidą mes važiuodavom. Tai va Kaune labai, mes Laisvės alėjoj, va tai ten buvo 93-ti turbūt, nes atsimenu, kad jau va iš Amerikos tie keramikai. Fredas Olsenas [Frederickas L. Olsenas] va jau. Ypač jam, sako: „Oi, man labai patinka Kaunas. Va čia ta dvasia.“*

Ji išsamiai ir vaizdingai pasakojo apie tuometį žmonių entuziazmą, gebėjimą stebėtis ir džiaugtis. Panevėžiečius stebino, pavyzdžiui, iš tolimo užsienio atvykę menininkai (*Tada gi tai buvo pirmi tokie užsieniečiai – egzotika*), džiugino nematyti daiktai, naujos prekės.

Visgi, kaip jau buvo galima suprasti, dabartis Lebednykienės pasakojime yra kiek kitokia. Ji minėjo, kad institucijas pradėta stambinti. Pakito ir miestų atmosfera – daug nedidelių parduotuvių, atidarytų Nepriklausomybės periodo pradžioje, buvo uždaryta. Nors ir atsargiai, ji užsiminė, kad ir kultūros lauke atsirado daugiau formalumo, bendravimas pasikeitė:

[...] ateina nauja karta, va sakykime, ir, ir, ir kuratorių, ir viską, kurie vis tiek daug formaliau žiūri. Man atrodo, ne nebeturi to tokio, ar tai tokio pasiaukojimo tokio to kažkokio to... Nors gal irgi nuo asmenybių priklauso, čia ne, negali apibendrinti. Aš gal susidūriau su tokiom asmenybėm, o yra yra gal ir, ir visiškai, visiškai kitokių. Ir aš klystu. Aš dabar esu atsiribojusi labai nuo visko, taip kad man jau tikrai sunku suvokti.

Svarstydamą apie visuomenės pokyčius, ji visuomenę lygino su vaiku, kuris augdamas prarado ankstesnį gebėjimą stebėtis ir džiaugtis. Taip pat – sotumą, kuris pakeitė ankstesnį alkį.

*Va, sakykim, iš Šveicarijos, va, buvo menininkės. Čia tikrai pui..., pui..., puikios moterys, ir viską, ir kai jau atsisveikinom, ir kai rašė laišką, tai jos labiausia tai dėkojo, va kas jas čia, Lietuvoje, pakerėjo. Nes va taip, atrodo, kuo čia taip visiems patiko? Čia, pas mus, ko čia patiko? Tų sąlygų kaip ir nėra. Kad va, sakė, tas nuoširdumas ir tas, nu, tas tikrumas kažkoks, ko jie nebeturi. Kad ta va dar kažkokia tai – **sugebėjimas stebėtis, sugebėjimas džiaugtis, ten sugebėjimas kažką taip. Bet aš žiūriu, kad praranda ir mūsų, va, visuomenė tuos dalykus. Nes čia taip, kaip vaikas: kai jisai, kol jisai mažas, tai dar viskas va stebina taip, taip įdomu, taip gražu, o po to pavargsta ir toks...** Tai vat toks kaip nuo..., kaip pavargimas kitur jaučiasi... [...] **Gal jau,***

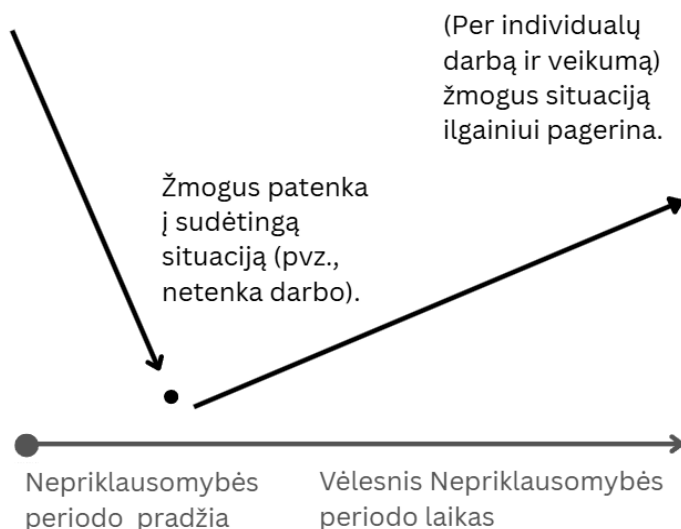
³⁰⁸ J. Lebednykienė organizuodavo Panevėžio tarptautinius keramikos simpoziumus.

taip sakant, pasisotins ta visuomenė tuo sotumu, va, visa kita, ir gal jau pradės to nebeužtekti. Nes dabar, nu, kai alkanas būna, tai labai norisi pavalgyti. O jau kai prisivalgo, jau pasidaro bloga nuo to. Tada gal vėl, vėl jau... Nes vis tiek, menininkai kuria, dailininkai, ir rašytojai rašo, ir tikrai gi tiek tų puikių meno kūrinių sukuriama...

Tad, remiantis šiuo pasakojimu, Nepriklausomybės pradžios laikas turėjo savo specifinių pranašumų. Tačiau ši gaivališka, vitališka dvasia bėgant metams prablėso.

3.5. Darbo ir atpildo naratyvas: apie darbštumą, veikumą, atpildą ir vadinamuosius *pašalpinius*

3.5.1. Naratyvo bruožai

14 pav. Darbo ir atpildo naratyvas. Sudaryta autorės

Teorinėse gairėse buvo minėtas zigzago naratyvo tipas – ir jo potipis, Nuosmukio bei progreso naratyvas (angl. F: *fall-and-rise narrative*). Tokiuose naratyvuose po kryčio atsigaunama, išsikapstoma iš prastos padėties. Tokio pobūdžio naratyvas galiausiai išskirtas ir analizuojant surinktus interviu.

Atliktuose interviu pasikartojo mintis, kad žmonės, intensyvios transformacijos metais patekę į sudėtingą situaciją – pavyzdžiui, atleisti iš darbo arba gaudavę mažus atlyginimus, situaciją pagerindavo darbu ir

veikumu (angl. *agency*). Kalbant apie veikumo svarbą patekus į sudėtingą situaciją, pasikartoja kalbėjimas apie užsikabinimą, lyg individas kristų arba skęstų. Pavyzdžiui: *Daug kas bandė kabintis* (Alma); *Reikia už kažko ir užsikabinti* (Giedrė) ir pan. Darbo ir darbštumas svarbus tiek patekus į sudėtingą situaciją, tiek apskritai. Tyrimo dalyviai dažnai pasakydavo lakoniškus moralus apie darbo svarbą bei vertę. Pavyzdžiui: *Jeigu dirbsi, tai ir turėsi* (Jadvyga). Už darbą ir atsakomybę galiausiai gaunamas atpildas: prasta situacija ilgainiui pagerinama, uždirbama, pasistatomi namai, kiti žmonės už darbą padėkoja. Kaip gerasis pavyzdys pateikiami, pavyzdžiui, ūkininkai, kurie, tyrimo dalyvės Lidijos žodžiais, *atsistojo ant kojų*.

Nubрэžіama simbolinė riba tarp „gerų“, darbščių bei veikų, visuomenės narių ir „kitų“. Pastarieji – tai, cituojant tyrimo dalyvius, *pašalpiniai, pašalpininkai*; tie, kurie *sėdi ant pašalpy; profesionalūs bedarbiai; veltėdžiai*; taip pat *pijokai; pageriantys*. Jie apibrėžiami kaip sąmoningai vengiantys darbo. Ne vienas tyrimo dalyvis kritiškai akcentavo, kad dabartinėje Lietuvoje trūksta darbininkų: jų nerandantys ūkininkai, verslininkai. Vadinamieji *pašalpiniai* taip pat apibrėžti kaip geriantys, rūkantys arba (ir) nemokantys racionaliai elgtis su asmeniniais finansais, atsainiai besielgiantys su turimais daiktais. Tokiu atveju pašalpa – tai nepelnytai gautas atpildas, atpildas už nieką ar beveik nieką, kuris lengvai iššvaistomas. Atrodo, kad vadinamieji *pašalpiniai* suvokiami kaip atskira socialinė klasė, apimanti jau ne vieną kartą: minėta, kad vaikai perima tėvų elgesio modelį, taip pat dažnai akcentuota, kad darbštumo vertybę įskiepija tėvai, šeima. Visgi vadinamųjų *pašalpinių* atveju svarbi ne tik šeima. Dominavo nuostata, kad ši neigiamai vertinama klasė susiformavo naujoje epochoje, čia esama valstybės valdžios atsakomybės. Verta atkreipti dėmesį į leksiką: *Reikėjo kitokios valstybės pozicijos [...] žmonės labai išlepina* (Lilija); *Valdžia išlepino su tais [tom] pašalpomis* (Paulina); *Yra ir tokių, kaip sakysiu, ir veltėdžių, kuriuos labai, aš skaitau, valstybė išauklėjo* (Svajūnas). Kitaip tariant, pagal šio naratyvo vidinę logiką, valstybės valdžia mokėdama pašalpas savotiškai demoralizuoja, įgalina elgesį, kuris universaliai laikomas neigiamu, – tarytum prasti tėvai arba mokytojai. Pasakojant apie vadinamuosius *pašalpinius*, dažnai akcentuota, kad ankstesnio periodo metais, sovietmečiu, visi privalėjo dirbti, periodas suvokiamas kaip šiuo požiūriu pranašesnis (tai minėjo net ir tie, kurių pasakojimuose ryškus, išplėtotas Prasidėjusio atsigavimo naratyvas).

Kiti autoriai, analizuodami piliečių pasakojimus apie sparčias posocializmo permainas, taip pat pažymi, kad akcentuojama individualios atsakomybės svarba sukrėtimų akivaizdoje, pasakojimuose esama

meritokratiinių atspalvių. Aušra Teleišė disertacijoje „Poindustrinis miesto kūrimas: kultūriniai ir socialiniai deindustrializacijos procesai Alytaus, Marijampolės ir Plungės miestuose“ mini aktyvų individualų žmonių veikimą, susijusį su darbo ir pajamų netekimu³⁰⁹. Pasak jos, „visų šiame darbe nagrinėjamų miestų gyventojai atkreipia dėmesį, kad žmonės, siekdami pragyventi susidariusius finansinius sunkumus, „turėjo kažką tai daryt“, „sukosi kas kaip sugebėjo“, „verstis reikėjo“³¹⁰. Hilmaras rašo, kad, pasakodami apie struktūrinius poslinkius po 1989-ųjų Vokietijoje ir Čekijoje, žmonės pasitelkia moralinį žodyną. Paplitęs individualios atsakomybės už ekonominę sėkmę arba nesėkmę diskursas³¹¹. Nors atsakomybė suvokiama kaip individuali, anot Hilmaro, pastebimi ir kiti visuomenės nariai: mąstoma apie tai, kas ko nusipelnė, kurie iš bendrapiliečių yra patys atsakingi už savo ekonominę nesėkmę³¹². Tam tikrais atvejais ekonominė sėkmė suvokiama kaip nepelnyta: Hilmaras prie šio žanro priskiria ir atsikartojantį kalbėjimą apie nepelnytą gautą socialinę paramą (angl. *“welfare cheats”*). Jis pacituoja čekės slaugės mintį, kad slaugių atlyginimai buvo maži, o ji vis tiek dirbo, ir jos kolegės mintį, kad ilgisi laiko, dar Čekoslovakijoje, kai egzistavo pareiga dirbti (angl. *she misses the time when there was a duty to work*)³¹³.

Toliau, pateikiant išsamesnių pavyzdžių iš dviejų interviu su tyrimo dalyvėmis, bus paliestas tiek kalbėjimas apie darbo ir veikumo svarbą intensyvios transformacijos metais ir apskritai, tiek susijęs kalbėjimas apie vadinamuosius *pašalpinius*: nors jis nėra apie Nepriklausomybės periodo pradžią, tačiau padeda suvokti, kaip matomas lūžis tarp dviejų didžiųjų epochų, pagal ką jos lyginamos – kaip minėta, *pašalpiniai* dažnai siejami su dabartiniu Nepriklausomybės periodu.

3.5.2. Pasakoja Gražina

5-ojo deš. viduryje nedideliame miestelyje gimusi, jame užaugusi Gražina, baigusi vidurinę mokyklą, studijavo technikumė. Vėliau, gavusi paskyrimą, įsikūrė kitame mieste. Devyniasdešimtinių pradžioje buvo atleista iš gamyklos, kurioje dirbo daugiau nei du dešimtmečius. Tyrimo dalyvė šį laiką prisiminė kaip labai sunkų, tai pabrėžė keliose skirtingose interviu vietose.

³⁰⁹ Aušra Teleišė, „Poindustrinis miesto kūrimas: kultūriniai ir socialiniai deindustrializacijos procesai Alytaus, Marijampolės ir Plungės miestuose“ (daktaro disertacija, Lietuvos istorijos institutas, 2023), 93–96.

³¹⁰ Teleišė, „Poindustrinis miesto kūrimas, 94.

³¹¹ Hilmar, *Deserved*, 11–14.

³¹² Hilmar, *Deserved*, 12–14, 93, 98.

³¹³ Hilmar, *Deserved*, 103–104.

Pavyzdžiui: *Trijų kambarių butas mūsų buvo [...] vyro vieno atlyginimas [...] Mum buvo toks šokas, kaip [kai] aš netekau darbo. Buvo labai sunku.* Gražina apsisprendė ūkininkauti gimtajame miestelyje, kur tebegyveno jos mama. Vyras ir vaikai atvykdavo padėti savaitgaliais. Ūkininkavimą Gražina apibūdino kaip labai sunkų, primityvų. Pavyzdžiui: *Neturėjom iš pradžių nieko. Paskui, kada traktoriuką nusipirkom, jau tada, tada buvo lengviau. O taip: taigi pradėjom nuo šakės, nuo kastuvo, nuo kauptuko.* Po penkerių metų Gražina pagaliau gavo etatinį darbą mieste, ne pagal profesiją. Jai tai žymi sunkaus etapo pabaigą, ji tai pirmiausia paminėjo paklausta apie transformacijos laikotarpio pabaigą: *Mum tai normalizavosi tiesiog, žinot, konkrečiai mūsų šeimai – kada aš išėjau iš tų, iš ten, ir čia pradėjau dirbti. Va tikrai. [...] Vėl visa šeima krūvoj buvom, kad su vyru vėl kartu.* Gražina akcentavo, kad visi jos vaikai įgijo aukštąjį išsilavinimą, turi darbus, visi dirba, sukūrė šeimas.

Galima pastebėti, kad pačios Gražinos, jos šeimos istorija turi Darbo ir atpildo naratyvo bruožų. Tačiau Gražinos pasakojimas nebuvo vien apie ją pačią ir jos šeimą. Ji dažnai pasukdavo prie apibendrinamojo kalbėjimo, pasakodama išsamiai ir vaizdingai pabrėždavo darbštumo, veikumo, taip pat vienybės, savitarpio pagalbos svarbą apskritai: *reikia netingėti, reikia dirbti, reikia sutarimo vienas su kitu; reikia ieškoti išeities iš bet kokios situacijos (ir panašiai).* Pasak Gražinos, būtent tai padeda *išsirutulioti*, kai patenkama į sunkią situaciją.

Pavyzdžiui, apie Nepriklausomybės pradžios metais mieste paplitusią bedarbystę ir žmonių nuotaikas tada, Gražina sakė:

Nu, pasimetimas labai didelis, labai buvo didelis pasimetimas. Viskas... Pasimetę žmonės labai buvo. Nežino, kaip čia bus, už ko čia griebtis, kaip čia bus... [...] visas tas chaosas: nežinai, kaip čia bus, už ko čia griebtis... Kad ir kas atsiėmė tas žemes: gi žmonės neturėjo nei technikos, nei nieko. Kaip sakau, pradėjo nuo kastuvo, šakės, grėblio ir kauptuko. Va šitaip gi buvo. Paskui po biškį, po biškį, kas netingėjo. Reikia, matot... Ne tik diskutuoti, bet reikia veikti. Ir reikia dirbti, netingėti. Labai daug reikia darbo. Va šitaip buvo.

Interviu pabaigoje, paklausta apie dabartinę Lietuvos politiką, Gražina neigiamai atsiliepė apie *ilgalaikius bedarbius, pašalpinius*. Ji pašalpų mokėjimą jiems apibrėžė kaip *valstybės klaidą*. Gražina apie tai pasakojo pabrėždama, kad tai ne jos vienos, bet daugelio nuomonė. Toliau bus pacituota gan ilga ištrauka iš interviu – joje išryškėja, kad tarp žmonių, kurie darbštūs,

veikūs, ir *pašalpinių* nubrėžiama aiški simbolinė riba. Laikantis Darbo ir atpildo naratyvo vidinės logikos, valstybės valdžia savo socialine politika skatina universalias darštumo, veikumo vertybes paneigiantį elgesį, neteisybę darbščių, veiklių bendrapiliečių atžvilgiu:

Tyrėja: *O... Kaip jūs dabartinę Lietuvos politiką, Lietuvos politinę kryptį vertinat? Jau kalbant apie šiuo laikus...*

Gražina: *Apie šiuos laikus..*

Tyrėja: *Aha, kaip jums atrodo? Nu, pasižiūrit televizorių, ką galvojat? [Juokiasi]*

Gražina: *Nu, ką galvoti... Mes taip visi pikti labai dabar už žinot ką... **Kodėl taip žmones skatina nedirbti?***

Tyrėja: *Aha.*

Gražina: ***Kodėl skatina... Nes paprastai visada yra: į ką investuoji, tam ir turi. O dabar mūsų labai, labai smarkiai investuoja į tuos... Ilga... Ilgalaikius bedarbius.** Taigi žmogus gali būti bedarbis, visaip gali visiems atsitikti, kažkiek. **Bet kada žmogus yra, žmogaus gyvenimo būdas pasidaro ta bedarbystė ir laukimas pašalpos, – va čia yra valstybės klaida. Nes investuoja į bedarbystę ir, žinokit, jie tuo naudojasi ir labai sunkiai visiems tiem dirbantiems užkrauna didžiulius mokesčius, labai didelius mokesčius. Visi vaikai mūsų dejuoja, kad... Sako, tiesiog pikta žiūrint, žinot, kokius visiems reikia mokėti mokesčius. Iš to dirbančio pagatavi išspausti kiek tiktai galima, o investuoja į tuos visus nenorinčius dirbti.** Kur žmogus kartais būna, gali atsirasti bedarbis ir yra... Ir vienokiu būdu, ir kitokiu. Ir, neduok Dieve, ir Jūs galit atsidurti bedarbis – čia laikinai kažkur kažką...*

Tyrėja: *Jo, jo...*

Gražina: *Bet vis tiek ieško žmogus ir randa būdų, kaip čia vėl susitvarkyt tą gyvenimą. **Bet yra labai daug tokių, tų ilgalaikių bedarbių, kurių, kurie paverčia tą savo bedarbystę gyvenimo būdu. Va šituos tai reikia kažkaip juos mobilizuoti, kad jie užsidirbtų.** Mano tokia nuomonė. Ir ne mano. Mano bendradarbių daug, bendrapažįstamų, kolegų mano nuomonės. Visokių tokių taip yra. **Ir jų labai daug yr, tų pašalpinių.** Ir vaikus mėtančių, ir visokių – neturėtų taip būti.*

Pačioje interviu pabaigoje – paklausta, ar norėtų ką nors pridurti, papildyti – Gražina dar kartą grįžo prie minties, kad svabiausia darbštumas, sutarimas:

Gražina: Nu nežinau... Kaip čia, žinot... [Atsidūsta] **Tik noriu dar kartą pabrėžti: reikia dirbti, reikia susiklausymo, reikia bendradarbiavimo.** Pykčiu nieko neišspręsti, nieko nepadarysi. Reikia draugiškumo, ir reikia ne-tin-gė-ti.

Tyrėja: Mhm. Bet čia tas susiklausymas ne tik šeimoje turbūt? Apskritai?

Gražina: Taip, žinoma, kad taip. Susiklausymo. O ne taip kad: mes geri, jūs blogi. Taip negali būti. Reikia diskutuoti. Nėra, kad aš geras, tu blogas. Arba atvirkščiai. Ne, taip nebūna, klausykit. Visi turi ir gerų bruožų, ir ne tokių labai gerų, ir visaip... **Bet reikia, žinot: nei vieno uždavinio neišspręsi, jeigu nesubendravardiklinsi. Jokios lygties neišspręsi. Reikia kažkokio bendravardiklinimo, kažką ieškoti.** Visada man taip atrodo.

3.5.3. Pasakoją Vanda

6-ajame deš. gimusi Vanda įgijo su žemės ūkiu susijusį aukštąjį išsilavinimą. Į kaimą, kuriame gyvena dabar, atvyko po studijų. Sovietmečiu dirbo kolūkyje, vėliau – vietinėje žemės ūkio bendrovėje. Bendrovė veikė maždaug dešimtmetį. Vėliau Vanda dirbo netoliese veikiančioje įmonėje, kurios veikla susijusi su žemės ūkiu.

Vanda pozityviai atsiliepė apie savo gimtojo krašto ūkininkus, kurie Nepriklausomybės periodo pradžioje atkūrė nuosavybės teises į tėvų, senelių žemes, iki šiol sėkmingai ūkininkauja. Panašiais žodžiais kaip Gražina ji akcentavo, kad reikia dirbti, netingėti. Tiesa, Vanda pažymėjo ir aplinkybių vaidmenį: nors jos krašte žemės ūkio specialistai, *valdininkai*, bandė įkurti žemės ūkio bendrovę, ji tiesiog negalėjusi sėkmingai veikti – laukininkystė neįmanoma, kai žemės ūkio bendrovė dėl restitucijos netenka didelių dirbamos žemės plotų. Taip pat verta atkreipti dėmesį, kad Vanda, nors ir nusijuokdama, užsiminė, jog darbas labai svarbus *dabar*, kai neįmanoma *pavogti, nusukti* (kitoje interviu vietoje ji minėjo, kad sovietmečiu kolūkiečiai vagiliaudavo, tad palyginamos dvi epochos, prieš ir po lūžio).

Čia mažai žmonių buvo ir išvežta į Sibirą, čia keleta šeimų. O mano krašte [...] [Pietryčių Lietuvoje] tai ten ištisi... Mes, pavyzdžiui, irgi – mano diedukai turėjo 50 hektarų žemės. [...] Tai ten iš karto, va, atsiėmė tokius plotus. Tai ten, mano krašte, tai irgi: irgi tas kolūkis buvo didelis, didelis, o, suprantat, o susikūrė ten viena bendrovė tokių, kaip sakant, valdininkų. [Nusijuokia] Bet ir jie paskui jau neišsilaikė. Kad atėję, žinot, irgi buvo... Mokslus baigę, va, specialistai suėję dirbt. O žemių nėra – ir pasibaigė ta bendrovė. O visi tie vietiniai atsiėmė tėvų, diedukų žemes. Ir, va, po šiai

dienai laukai dirbami, ūkininkauja. Ir patenkinti: uždirba ir gyvena, namus susistatę. Nu, žinot, reikia dirbt, netingėt. Jau dabar nei tu čia pavogsi iš ko, nei tu nusuksi. [Nusijuokia] *Reikia užsidirbt su rankom.*

Panašiai kaip Gražina, Vanda labai neigiamai atsiliepė apie pašalpų mokėjimą asmenims, kurie, jos nuomone, galėtų dirbti, tačiau nedirba, o gautos pašalpos pinigus išleidžia alkoholiui ir rūkalams. Kaip ir Gražina, ji tai siejo su ydinga valstybės politika. Pašalpų mokėjimas apibrėžiamas kaip priimtinas tik tada, jeigu žmonės už jas *atidirba*. Pasak Vandos, kitaip tai neteisinga žmonių, dirbančių už nedidelį atlyginimą, atžvilgiu. Sovietmetis suvokiamas kaip pranašesnis – tada vaikai, kurie nenorėdavo mokytis, būdavo siunčiami į profesines mokyklas, vėliau dirbdavo kolūkiuose.

Nu, dabar jau irgi problema kaimuose – traktoristų nėra. [...] [Apie sovietmetį] Tai kokie vaikai, žiūrėkit, neina į mokyklą ar blogai mokinasi, tai nors tais traktoristais. O ką? Į kolūkį įstojo. Dirba, jeigu jis žmogus, kas kad... Ir uždirba, ir gyvena. Nu, o dabar, kad dabar... Nežinau... Tas jaunimas... Mokytis irgi nenori. Nu, ką aš žinau... Kad čia tokia ta tvarka. [...] O kiek bedarbių? Bedarbių. Kiti sėdi, va, ant pašalpų tu... Žiūriu, tos socialinės apsaugos ta ministrė, Navickienė... [...] ta Navickienė sako, negalima... [už mokamą pašalpą atidirbti 16 valandų per mėnesį] Oi, čia jau kaip išnaudojimas žmogaus... Nu, koks čia išnaudojimas? Šnekam... Dabar, daleiskim, žmogus dirba: įkainis valandos – 4 eurai už valandą, o jie dirba, skaityk, už valandą gauna 10 eurų už valandą. 16 valandų... O tas pašalpas – maždaug 170 eurų jie gauna už mėnesį, tie bedarbiai. Nu tai dabar 16 valandų po 10 eurų atidirbt, daleiskim... O žmogus, kuris ten valytoja kokia, sargas koks – va tokių nekvalifikuotų darbų – tai tiktai, tiktai 4 eurai valandinis įkainis. Čia pasijuokimas. Tegu nors biskį pasijudina. Ten... Geria paskui...

Tyrėja: Čia ir kaime yra tokių?

Vanda: Yra, yra, yra. Sėdi. Tie tokie sėdi, kur tėvus turi. Tai geriausia. Tai jiems gerai, žinai. *Mama duoda pavalgyt, o jis tą pašalpėlę gauna, tai ant gėrimo ir ant rūkymo. Bet čia nežinau. Čia su tais tikrai. Jauni vyrai – ir 40 metų... Nu va, nedirbę.*

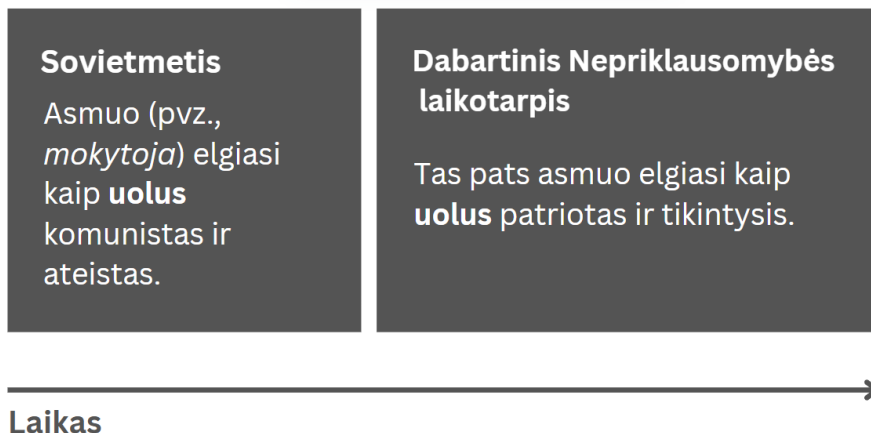
Panašiai kaip Gražina, Vanda, artėjant prie interviu pabaigos pasakė savotišką moralą, kuriame dar kartą pabrėžiama darbo vertė – už jį gaunamas atpildas:

Tyrėja: *Kaip Jūs vertinat šiandieninę? [...] Kaip Jūs vertinat šiandieninę politinę situaciją Lietuvoj?*

Vanda: ***Duok dieve sveikatos – dirbsi, uždirbsi ir turėsi. Ir gyvenam. Ką dabar? Ką dabar?***

3.6. Naratyvas apie išverstakailius: uolius komunistus ir ateistus, kurie po lūžio elgiasi kaip uolūs patriotai ir tikintieji

3.6.1. Naratyvo bruožai

15 pav. Naratyvas apie išverstakailius. Sudaryta autorės

Kaip minėta teorinėse gairėse, naratyvai neprivalo panašėti į rodykles, rodančias aukštyn arba žemyn (arba tokių rodyklių kombinacijas). Zerubavelis primena plačiai žinomą frazę „istorija nesikartoja, bet rimuojasi“: praeitis ir dabartis, nors ir atskiros, gali būti ir panašios. Tyrimo dalyviai minėjo žmones, kurie naujuoju laikotarpiu radikaliai persimainė, tačiau iš dalies elgiasi panašiai: jie ir vėl išskirtinai uolūs, prisitaikę prie esamo režimo reikalavimų, vėl tuo siekia naudotis.

Tyrimo, kuriuo grįsta ši disertacija, dalyviai minėjo, kad dalis žmonių sovietmečiu buvo itin lojalūs režimui, griežtai dorovingi pagal jo reikalavimus. Šie asmenys – tai dalis *partinių*. Itin dažnai minėtos vietinės *mokytojos* (tačiau tai nereiškia, kad taip nupasakotos visos sovietmečiu dirbusios pedagogės). Tyrimo dalyviai neretai pasakojo ir apie savo pačių giminaičius, ir apie šalyje žinomus asmenis, politikus. Uolieji dažnai nepaisydavo nusistovėjusių tradicijų, papročių, kurių laikėsi kiti – net jeigu tas elgesys būdavo susijęs su jų artimaisiais, giminėmis: pavyzdžiui, net per

gedulingas mišias (laidojant artimuosius, gimines) neidavo į bažnyčią, likdavo stovėti lauke. Šių žmonių perdėtas uolumas kartais virsdavo tiesioginiu kenkimu kitiems, mažiau uolių asmenų kontrole. Pavyzdžiui, mokytojos sekdavusios, kurie mokiniai lankosi bažnyčioje, arba rašydavusios prastesnius pažymius tiems, kurie neįterpia *raudonų citatų* į rašinius. Svarbus ir dar vienas dėmuo: kai kurie tyrimo dalyviai minėjo, kad aktyvūs komunistai anuometėje visuomenėje turėjo privilegijų, padarė karjeras – tad būta savanaudiško elgesio. Po lūžio šie žmonės radikalčiai persimainė ar, vartoję tyrimo dalyviams artimesnį žodyną, *apsivertė* – žodynas pasakojant apie elgesio pokytį daugmaž sustabarėjęs: uolieji *išvertė skūras* (Aldona), *greit apsivertė* (Rasa); *plūstelėjo ir visokių atsivertimų* (R. Tarasevičienė). Jie perėjo į kitą kraštutinumą, vėl pradėjo demonstruoti perdėtą dorovingumą (tik jau kitoki): *pasidarė didžiausi patriotai* (Aldona), *guli kryžium prieš altorių* (Rasa); *krenta ant kelių ir ten eina vos ne keliais aplink bažnyčią* (Živilė). Kai kurie minėjo, kad išverstakailiai ir vėl (tai reikėtų akcentuoti) siekė naudos, norėjo prasimušti.

Kaip pažymi turbūt maždaug tuos pačius segmentus iš surinktų interviu analizavusi Rosita Garškaitė-Antonowicz³¹⁴, tyrimo dalyviai pasakodami dažniausiai atsiribodavo nuo religinių *išverstakailių*, nubrėždavo ribą tarp *jie* ir *mes*, dažnai – juokdamiesi³¹⁵. Anot Garškaitės-Antonowicz, esama ir neteisybės jausmo: kaip jau užsiminta, remiantis pasakojimais, kai kurie žmonės krikščionybę staiga instrumentalizavo iš pragmatiškų siekių ar, kaip dažnai sakyta, pradėjo eiti į bažnyčią dėl *madų*. Radikalus elgesio religinėje srityje kaitaliojimas siejamas su principų stoka, suvokiamas kaip neautentiškas³¹⁶. Rašydamas apie panašų kalbėjimą Čekijoje ir Vokietijoje, Hilmaras pažymi, kad žmonės piktnaiviai, jog nomenklatūros, ankstesnio elito atstovai vėl atsidūrė elitinėse pozicijose; išsaugojo jeigu ne politinę, tai ekonominę galią³¹⁷. Net jeigu jie neužima itin aukštų pozicijų ar nepateko į naujųjų turtuolių gretas, vis tiek manoma, kad perdėm sėkmingai išplaukė:

³¹⁴ Kaip minėta, tyrėjai duomenis rinko kartu, tačiau kodavo ir publikacijas rengė atskirai.

³¹⁵ Rosita Garškaitė-Antonowicz, „‘Atheists in the Front Pews’: Religious Change and Continuity in Lithuanian Postcommunist Transformation Narratives“, *Religion, State & Society* 53, nr. 2 ((2025): 82–83, DOI: 10.1080/09637494.2025.2471663.

³¹⁶ Garškaitė-Antonowicz, „Atheists in the front pews“, 87–88.

³¹⁷ Till Hilmar, „The ‘Turncoat’ as a Social Form: Tracing Everyday Moral Grammars of Justice in Post-1989 East Germany and Czechia“, iš *Everyday Postsocialism in Eastern Europe: History Doesn't Travel in One Direction*, sudaryt. Jill Massino and Markus Wien (West Lafayette : Purdue University Press, 2024), 187, 192.

visų pirma, liko nenubausti dėl abejotinių veiksmų vėlyvojo socializmo metais (pavyzdžiui, kitų žmonių sekimo), antra, jie savotiškai apdovanojami už abejotiną moralę³¹⁸.

Toliau bus pateikti du pavyzdžiai: tiek Joana, tiek Giedrė pasakojo apie savo giminaičius. Iš pirmo žvilgsnio šie pasakojimai gali pasirodyti asmeniški, tačiau jų struktūra panaši. Paskutiniame šios dalies skyriuje, Aldonos pasakojimui skirtame poskyryje, pateikiamas pavyzdys, kur itin neigiamai vertinamas politikų *išverstaskūriškumas*.

3.6.2. Pasakoja Giedrė

Giedrė gimė 7-ojo deš. pabaigoje. Devyniasdešimtinių pradžioje įgijo aukštąjį išsilavinimą sveikatos mokslų srityje. Devyniasdešimtiniais dirbo versle, devyniasdešimtinių pabaigoje nutarė imtis verslo. Tai buvo ilgas, išsamus interviu, čia susitelksime tik į nedideles jo dalis.

Giedrė pasakojo, kad jos teta ir tetos vyras, mokytoja ir *nomenklatūrininkas*, buvo itin uolūs komunistai:

Tai ir svarbiausia, kokie tie komunistai būdavo, tai juodi, žinokit. O teta buvo mokytoja, ir aš kažkurį laiką – jinau dirbo toj mokykloj, kur ir ašėjau – ir ji kažkiek laiko papuolė, vat mano teta stovi klasėj, mokytoja, o aš sėdžiu klasėj kaip mokinyš. Rėkdavo už komunizmą akis išvertus. Gal todėl, kad vyras buvo komunistas, žinot. Partija yra partija, vis tiek lojalumo kažkokio. Ar tiesiog iš idėjos ten jau pasidavė. Jinau rėkdavo ten akis išvertus: „Aaa-aaaa, partija, paaartija!“

Giedrė minėjo, kad dėdė ir teta, kurie turėjo tam tikrų privilegijų, kartais jomis pasidalydavo – pavyzdžiui, atnešdavo bananų iš *partinių šyškų* parduotuvės. Kita vertus, Giedrės šeimos nariai savotiškai juos aptarnaudavo. Giedrės mama turėdavo suruošti šv. Kūčių vakarienę, į kurią teta visgi ateidavo, o Giedrės tėvas tam tikra prasme dirbdavo vairuotoju nevairuojančiam tetos vyrui, kuris turėjo alkoholizmo problemą. Giedrė vyriško alkoholizmą, nors ir vadindama liga, apibėrė kaip specifinį, *ponišką*:

[Šypsodamasi] *Tai mano tėvas apie jį tai dar po šiai dienai pasakoja. [Pakinta intonacija, rimčiau] O jisai jau buvo alkoholikas. Iš tikrųjų. Jis buvo alkoholikas, alkoholizmas jau buvo irgi kaip liga. Bet tokia poniška, partinė tokia, tokia, žinot. Jis inte... Jis nebuvo baigęs aukštosios mokyklos, bet jis*

³¹⁸ Hilmar, „The “Turncoat” as a Social Form“, 187, 195.

toks... Inteligentas [ironiškai] toks buvo. [...] Tėvas vairavo, o anas, neee, jis nevairavo mašinos. Jis galėjo turėti mašiną, ta prasme, jam būtų davę mašiną, bet jisai nenorėjo. Jis nevairavo. Tai paprašė tėvo kažką pavežiot. [...] Jis: „O, dabar važiuojam čia, kavinė. Dabar sustok.“. Nueina į kavinę jisai, jau ten tos padavėjos jau jį žino. „Nu, tai man kaip visada.“ Įpila jam ten tų penkiasdešimt. Jis čia padaro, su visais pasisveikina. Vėl ten su kokiais reikalais, vėl kažkur, vėl kažkur: „Dabar čia sustok.“ Vėl į kavinę. [...]

Remiantis pasakojimu, būta ir tam tikros nepagarbos tėvams, kurie labai stengėsi dėl dukterų ateities, jų išsilavinimo. Pasak Giedrės, jos močiutė, savo akimis mačiusi pokarines represijas, savo dukters, Giedrės tetos, nepalaikė:

[Močiutė] vieną kartą nuėjo pažiūrėti, sužinojo, kad žmonės išveža. Sako: „Nuėjom, kaip baisu buvo. Šaukia, verkia, juos į tą vagoną grūda.“ Sako: „Aš daugiau niekada nėjau.“ Tai labai bobutė į vat tą pusę buvo. Tyli, rami, bet tokia už savo. O ta va dukra [...] išlėkė į partiją. [Juokiasi] Ir už tai bobutė ant jos taip pyko. Nu, nelabai jinai ją mėgo. Ta prasme, savo dukrą, nu, gal smerkė, nu, gal mylėjo kaip dukrą, bet gal kažkaip tai biškį. Bet tas visą laiką buvo toksai. [Juokiasi] [...] [pasakoja apie tai, kad kiti vaikai palaikė mamą, Giedrės močiutę; taip pat apie tai, kad seneliai negyveno turtingai, bet labai stengėsi dėl vaikų išsilavinimo] Nu, jiems tas mokslas atrodė kažkas tokio. Mano tėvam irgi tas atrodė kažkas tokio, kad reikia būtinai važiuot mokytis.

Visgi po lūžio, pasak Giedrės, jos teta ir tetos vyras *tyliai tyliai pasėdėjo*, o paskui radikaliai pakeitė elgesį – iš vieno kraštutinumo perėjo į kitą kraštutinumą:

Bet, sakau, paskui taip patapo tokiais nepriklausomybininkais. Oooo... [Juokiasi] Biškį toks, tai toks išverstakailiavimas. Nu... Netikra. [juokiasi] Nu, bet jiems atrodė, kad viskas gerai. Jie nuoširdžiai tuo tikėjo. Nu, gal aš tokia, žinot... [Pauzė] Paranoikė tokia. Jeigu taip pasakė, tai žmogus kitaip persigalvot nebegali. Bet kam tada tiek rėkaut už tą komunistų partiją? Nes juk bobutė tai buvo prieš, jinai net į vestuves nėjo, jinai, nu, labai buvo.

Kaip matyti iš paskutinės citatos, Giedrė reflektavo tai, ką papasakojo, savo pačios mąstymo būdą (*Nu, gal aš tokia, žinot... [Pauzė] Paranoikė tokia*). – Tai pasakytina ir apie dalį kitų tyrimo dalyvių. Pavyzdžiui, Lilija taip pat apmąstė savo pirminę reakciją po to, kai bažnyčioje pamatė pažįstamą moterį, sovietmečiu baigusią aukštąją partinę mokyklą ir daug pasiekusią: *Man*

kažkaip, žinokit, toks... Aišku, pirma, tai išsižiojau ir paskui susičiaupiau [...] galvoju: „Nu, čia... čia ne man spręst.“ Kita vertus, kaip matyti iš abiejų citatų, dideli svyravimai krikščionybės praktikavimo srityje suvokiami kaip nepriimtini arba sunkiai priimtini. Be to, siejami su neautentiškumu. Giedrės žodžiais, *netikra*.

3.6.3. Pasakoja Joana

6-ajame deš. gimusi Joana įgijo su kultūra susijusį išsilavinimą, kurį laiką dirbo viename iš didžiųjų Lietuvos miestų. Aštuoniasdešimtinių ir devyniasdešimtinių sandūroje, pasak jos, išvyko į Vakarus. Grįžusi į Lietuvą, daugiausia dirbo versle krašte, kuriame dabar gyvena (ilgiausiai – vadovaujamą darbą užsienio kapitalo versle; verslininkai po kurio laiko nutarė jo nebetęsti). Galiausiai nutarė grįžti į kultūros sritį.

Panašiai kaip Giedrė, Joana pasakojo, kad jos giminėje buvo ir žmonių, pasirinkusių lojalumo sovietiniam režimui kelią. Kaip matyti iš citatos, šie žmonės iš prisitaikymo turėjo naudos – *pasiekė nemažai*. Visgi vėliau, po lūžio, šie žmonės radikaliai pasikeitė – perėjo į kitą kraštutinumą, iš to galbūt vėl turėjo naudos:

Buvo tokių, kurie labai ir ir giminėj prisitaikė labai sėkmingai prie prie to laikmečio ir ir ir [pabrėždama] PASIEKĖ nemažai, sakyčiau, netgi, ir taip, ir tokias pozicijas... Jie prisitaikė prie tos tarybinės valdžios ir ir ir buvo lojalūs labai, ir stojo į komunistų partiją, ir kai atėjo nepriklausomybė, jie labai greit apsigavė. Jiem jokios problemos nebuvo apsiversti į tą, į tą jau lietuvybės pusę. Ir tada pradėjo staiga į bažnyčią vaikščioti, staiga Landsbergį mylėti pradėjo, ir tokių tai buvo tikrai šeimos. Ir ne vienas netgi buvo. Jeigu taip paimti, tie, kurie jau aukštesnes tas pozicijas užėmė va tarybiniais metais, turiu minty, ir paskui sugalvojo, kad jiems labai reikėtų į tą verslą pasukti. Tai jie labai sėkmingai tą padarė, labai sėkmingai.

Radikaliu pokyčiu Joana stebėjosi ir kitoje interviu vietoje. Žmonės, kurie buvo griežtai dorovingi pagal ankstesnio režimo reikalavimus, vėl tapo griežtai dorovingais – tik jau pagal naują kontekstą. Be to, prie panašaus uolumo, priklausomai nuo konteksto, jie lenkdavo ir lenkia aplinkinius – tad nustato ar bent jau bando nustatyti standartus kitiems.

Kai mano buvo vestuvės, tai vienas, kadangi buvo du piršliai, tai vienas iš piršlių net nė... net nėjo į bažnyčią, nes jis priklausė komunistų partijai,

ir jis tą deklaravo viešai ir jis čia nebuvo paslaptis [...] Ir jisai vat, nu, ir ir giminėj vat būdavo laidotuvės kokios – jis į bažnyčią neidavo tiesiog. Ir po nepri... nepriklausomybės tai tiesiog viskas tiesiog akyse apsivertė [...] diskutuodavo su su kunigu per laidotuves, tiesiog jisai tenai, nu, diskusijas užvesdavo irgi su tu su tuo kunigu ir apie lietuvių, ir apie viską, ir koks jis lietuvis pasidarė. Sakau, jisai Landsbergi pradėjo garbinti ir viską. [...] jų dukra, mano vat irgi metų, ir jinai sako: „Nu, jum tai nieko nereikia: tai vienaip, tai jūs manęs į bažnyčią neleisdavot.“ Nes jie net prie pirmos komunistų jos net ne neleido visiškai, nes buvo kategoriškai labai prieš. O, sako, dabar jūs mane ir mano vaikus verčiat, kad jie tik į bažnyčią eitų. Bet taip ir buvo, tiesiog viliodavo savo anūkus, vaišindami po po jau tą mišų į kavinukę, kad ledais tenai, žodžiu, viską, kad tik juos tempti, ir tempdavo, ir tikrai tempdavo į tą bažnyčią. Tai vat tas virsmas toksai buvo, kur nu toksai nu ant tiek akivaizdus jisai ir ant tiek jisai toksai [pabrėžia] labai neskanus, nu, labai neskanus buvo. Tai vat iš mano aplinkos tokių buvo.

Kaip visiškai kitokio elgesio pavyzdį Jolanta pateikė savo tėvus, politinius kalinius. Sovietmečiu jos tėvai nelankė bažnyčios, tačiau ne dėl to, kad gyventi ateistiškai spaudė režimas. Režimas veikiau sulaužė tikėjimą per sukeltą skausmą: pasak Joanos, abu tėvai, jaunystėje tapę politiniais kaliniais, buvo kankinami, žeminami, dėl šių patirčių autentiškai nutolo nuo religijos. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, tėvai savo elgesio radikaliai nepakeitė. Elgesio nepakeitė ir kiti giminės, jaunystėje nukentėję nuo sovietinio režimo, – toliau elgėsi taip, kaip elgėsi prieš lūžį: jeigu lankė bažnyčią, tai ją lankė ir toliau (ir atvirkščiai: jeigu nelankė, tai staiga lankyti nepradėjo).

Joana: *Nežinau, mano kadangi tėvelis, kai kai Sibire buvo ir jam ten buvo labai sunku [...], ir jis ten buvo kankintas ir visaip, ir kitaip, ir ir... Nu, tai jis kažkaip tuo dievu labai suabejojo, būdamas tenai. Tai jis sakydavo: „Aš visada į Dievą tikėsiu, bet neikišk man religijos. Mano Dievas yra visur.“ Ir kažkaip tai va, man gal tą į... Kad sakė, jeigu tau bus sunku, tai vat nueik tu ir pasikalbėk, kur tu nori, nes Dievas yra visur. Tau nebūtinai reikia į tą bažnyčią eiti ir tikrai ten jį atrasti. Tu jį visur gali atrasti. [...] tėvelis jis jis niekada, jis ateidavo tikrai velioniui iš pagarbos pabūti bažnyčioj, jis niekada nesižegnojo, jis niekada nesimeldė, niekada nesu mačius aš jo. Mamytė, kai grįžo iš Sibiro. Jinai irgi, jinai angelaitė³¹⁹ buvusi ir labai prie*

³¹⁹ Angelaičiai – tarpukariu veikusi katalikiška vaikų organizacija.

bažnyčios buvo, kai jauna buvo, bet ją areštavo [...] Tai jinai irgi ten buvo mušta, prievartauta, žeminta.

Tyrėja: *O je.*

Joana: *Nes buvo jauna, labai graži, labai paklausi prekė, ypatingai tenai, tai ten visko buvo, tai kažkaip irgi labai, nu, susvyruoja tokiais momentais, tai kai jinai grįžo, tai mūsų šeimai bažnyčia, mes nelabai eidavom. Bet paskui vat jau mamytė jau į senatvę, tai jinai pradėjo labai lankyt tą bažnyčią, jai reikėjo ir ir ir mes vėzdavom ją į bažnyčią ir viską, jai to jau reikėjo, paskui sau...saulėlydis, kai buvo.*

Gebėjimą laisvai kaitalioti elgesį Joana siejo ne tik su naudos siekiu, bet ir su silpnu vertybiniu stuburu. Pasak jos, devyniasdešimtiniais situacija buvo labai palanki tokiems žmonėms, jeigu jie turėjo gabumų ir ryšių iš ankstesnės epochos:

[...] kai žmogus proto turi, o jo tos vertybės yra tokios, nu nu, jos nėra tokios labai labai stiprios, ar kaip pasakyti, net nežinau, kaip pasakyti. Kam tarnauti – ar komunistam, ar ar, ar Lietuvai nepriklausomai, nėra didelio, didelio skirtumo, jie ir ten, ir ten gali būti. Bet jų tie gabumai, tai ir prie tos valdžios, ir prie tos valdžios, jie labai yra, nu, kaip, jie yra gabumai. Ir... Plius ryšiai. Ryšiai tai jie liko, ir ir tuos ryšius tie, kurie sugebėjo panaudoti, konkrečiai va vienas mano pusbrolis, kur LABAI sėkmingai pasinaudojo tais ryšiais, tai jisai tikrai susuko labai didžiulį verslą [...] [mini metus 10-ajame deš.] straipsnis išėjo [...], tai aš žiūriu, kad čia jo nuotrauka, ir galvoju: oho, neblogai čia. Visiškai kitoj pozicijoje, barikadų pusėj, buvo visą laiką, o dabar nepriklausomoj Lietuvoj staiga gerbtinas verslininkas pasidarė.

Tad sociopolitinis lūžis tarytum apnuogina aplinkinius: išryškėja, kurie iš jų neturi moralinio stuburo, pirmiausia ieško naudos. Remiantis Joanos pasakojimu, tokie žmonės vėl atsidadė elitinėse pozicijose.

3.7. Penki naratyvai viename populiariosios atminties žemėlapyje

Dalies pradžioje buvo minėta, kad interviu su vienu tyrimo dalyviu ar dalyve nebūtinai išskirtas vos vienas naratyvas. Aiškumo dėlei, nors tai ir supaprastinimas, vėl įsivaizduokime, kad žmogus dėlioja kelių skirtingų spalvų figūras vienoje žaidimo lentoje, panašioje į žemėlapi. Jeigu ankstesniuose skyriuose žiūrėdavome į kurios vienos spalvos figūras, čia žiūrėsime į skirtingų spalvų derinius.

Dažniausiai naratyvai tiesiog „sugyvena“ greta. Nors, kaip minėta, tarp Prasidėjusio atsigavimo ir Staigaus griuvimo naratyvų esama tam tikros įtampos, kai kuriuose interviu išskirti abu naratyvai. Kitaip tariant, tas pats žmogus gali sakyti, kad po lūžio įvyko daug pozityvių permainų, nors dar esama sovietmečio įspauda, kuriam išnykti prireiks laiko, – tačiau taip pat teigti, kad Nepriklausomybės pradžioje būta daug dezintegracijos, įvairių neskaidrių ir skausmingų procesų, nuo kurių nukentėjo eiliniai Lietuvos žmonės. Naratyvai gali ir jungtis, pintis tarpusavyje – pavyzdžiui, vieno naratyvo veikėjai yra ir kito naratyvo veikėjai: tai atsiskleis iš toliau šiame skyriuje pateikiamų pavyzdžių, Aldonos ir Edvardo pasakojimų analizės. Naratyvai pasirodo ir tiesioginiu ar netiesioginiu kitų asmenų pozicijos, jiems (neva) būdingų frazių pacitavimu. Kartais referuota visiškai arba iš dalies pritariant, kai kada – neutraliai, kai kada – atsiribojant. Atsiribojimo, ginčo su kita pozicija jau buvo galima pastebėti skyriuose apie Prasidėjusio atsigavimo ir Staigaus griuvimo naratyvą. Visgi net ir atsiribojimas padeda naratyvui plisti, „palaiko jo gyvybę“. Pavyzdžiui, asmenys, ryškiai, išplėtotai perteikę antrajame skyriuje pristatytą Prasidėjusio atsigavimo naratyvą, kritiškai, atsiribodami paminėdavo daugmaž sustabarėjusią frazę *Landsbergis sugriovė kolūkius*. Net jeigu ji pateikiama atsiribojant, gal net frazė ir ją vartojančius pašiepiant, visgi perteikiama dalis staigaus griuvimo subnaratyvo, jis toliau cirkuliuoja populiariojoje atmintyje. Be to, tyrimo dalyvių atsiribojimą nuo frazės *Landsbergis sugriovė kolūkius* kartais lydėdavo dalinis pritarimas platesniam subnaratyvui – tai atsiskleis Edvardo pasakojimo analizėje³²⁰.

Toliau šiame skyriuje pateikiami trys pavyzdžiai, paremti trijų tyrimo dalyvių pasakojimų analize. Remiantis Kazimiero pasakojimo analize pirmiausia siekta parodyti dviejų naratyvų pateikimą kartu, lygia greta, Aldonos – kaip naratyvai jungiasi tarpusavyje, vienas naratyvas pastiprina kitą, Edvardo – naratyvų jungimąsi ir labai margą naratyvų mozaiką apskritai. Skaitant visus tris pavyzdžius taip pat galima apmąstyti dviejų pirmųjų naratyvų, Prasidėjusio atsigavimo ir Staigaus griuvimo, santykį.

3.7.1. Ir staigus griuvimas, ir prasidėjęs atsigavimas: pasakoja Kazimieras

6-ajame dešimtmetyje gimęs Kazimieras, baigęs profesinę mokyklą, daugiausia dirbo vairuotoju. *Visą gyvenimą praktiškai vairuotoju*, – sakė. Iki devintojo dešimtmečio vidurio dirbo vietiniame tarybiniame ūkyje. Prisiminė: *Biškį apsipykau su valdžia čia [...] Bet papuolė geras, geras momentas.*

³²⁰ Tai detalčiau aptariama straipsnyje: Budreckaitė, „Už frazės, Landsbergis kolūkius sugriovė“, 138–140.

Devintojo dešimtmečio viduryje pradėjo dirbti pramonės srityje mieste (ne mieste, prie kurio gyvena, o gamykloje kitoje Lietuvos vietoje). Dešimtajame dešimtmetyje dvejus metus laikinai dirbo lentpjūvėje tame pačiame mieste, vėliau grįžo į gimtąjį kaimą. Dirbo žemės ūkio bendrovėje, ūkininkavo. Vėliau susirado vairuotojo darbą įmonėje gretimame mieste.

Kalbėdamas apie Nepriklausomybės pradžios procesus, Kazimieras vis minėjo *byrėjimą, griuvimą, draskymą, krachą, bardaką*. Toks žodynas būdingas Staigaus griuvimo naratyvui. Kalbėdamas apie privatizacijos procesus, minėjo turto *išparceliavimą*. Kaip ir kiti tyrimo dalyviai, Kazimieras išsamiai kalbėjo apie tai, kad sovietmečiu žmonės bendravo kitaip – jo žodžiais, *susirinkdavo į krūvą*. Po lūžio bendravimas, anot Kazimiero, stipriai pasikeitė:

Kazimieras: [Juokiasi] *Nu, rusų laikais kitoniškas bendravimas buvo. Jau koks pabaigtuvės [lyg ir suploja], balius, daleiskim. Nu, ten šieną pjauna: ūkis dar ir nupjauna. Vsio: prie ežeriuko, stalai paruošti, balius, koncertas, va tokie buvo.* [Juokiasi] *Paskiaus ekskursijas, veždavo ekskursijas į Leningradą, Kijevą, visur varinėdavo.*

Tyrėja: *Aha, o paskui kaip?*

Kazimieras: *A paskiaus jau, kai kapitalistai pradėjo valdyt, tada jau ekskursijų į niekur. Jeigu iš savų pinigų, važiuok tikrai. O taip neveždavo. [...] prieš galą, kai baigėsi [...] [gamyklos pavadinimas], direktorius jau, matyt, žinojo, kad čia viskas, krachas ir, nu, atsidėkodamas už gerą darbą ar kaip, nu, už bendravimą tą, partijai vienai davė, nu, grupei žmonių, ekskursiją į vieną pusę ten, irgi ten kažkur, nežinau, kur jie buvo. O mes į Gruziją [...] 10 dienų prabuvom.*

Pasak Kazimiero, darbdaviai visi vienodi, reikalauja, pinigų nenori mokėti. Apie valstybės valdžią, politikus Kazimieras kalbėjo lakoniškai, pajuokaudamas (pavyzdžiui: *Geriausia su žmona, ne su politika*). Visgi, kaip jau buvo galima pastebėti pirmajame šios dalies skyriuje, kur pacituotas Kazimiero kalbėjimas apie *suirutę* ir *perestroiką*, kaltę dėl *suirutės* Kazimieras priskyrė V. Landsbergiui. Paprašytas tai pakomentuoti išsamiau, jis sakė:

Tyrėja: *Dar minėjot, kad vat Landsbergis, berods sakėt, kad prie tų išdraskymų čia kažkaip?*

Kazimieras: *Nu ką, visi šneka, nereikia... Per teliką šneka, ir per radiją šneka.*

Tyrėja: *O tai Jūs irgi taip galvojat, kad...*

Kazimieras: **Taip. Nu, o kas, kas vadovavo? Nu, kas pradžioj? Landsbergis vadovavo. Nu, ir per tą laikotarpį** [neaiškus žodis – išpazarino?].

Tyrėja: *O tai kaip tie sprendimai va tuo metu?*

Kazimieras: [Lyg ir prunkšteli] **Sprendimai. Iš viršaus sprendimai buvo, ir, ir paleido visus. Nebeliko nei darbų, nei nieko.** [Trumpa pauzė] *Tai va, kurie kurie dar ūkiai, dar va kaip mūsų va, dar laikėsi [...]* [pasakoja apie vietinę žemės ūkio bendrovę]

Kitas vietas iš interviu su Kazimieru galima priskirti Prasidėjusio atsigavimo naratyvui. Jis pozityviai kalbėjo apie padidėjusią prekių pasiūlą (taip pat papasakojo kelias komiškas situacijas, susijusias su deficitu sovietmečiu), galimybę keliauti po pasaulį (nors minėjo, kad pats pastaraisiais dešimtmečiais nekeliaavo). Kaip būdinga Prasidėjusio atsigavimo naratyvui, Kazimieras atsiribojo nuo sakančių, kad *prie ruso buvo gerai*. Taip pat atskyrė kartas pagal mentalitetą: pasak Kazimiero, jaunimas jau mąsto kitaip, o vyresnieji dar *rusiško mąstymo*.

Tyrėja: *Šiaip kaip dar manot, kaip tie žmonės pasikeitė po devyniasdešimtų metų... Ar devyniadešimt-kažkelintų?*

Kazimieras: **Nu ką, jaunimas kitaip mąstyt jau pradėjo, visai kitaip. O seniai kaip ir seniai, rusiški mąstymai** [juokiasi].

Tyrėja: *O kas tas, nu, o kas tas rusiškas mąstymas?*

Kazimieras: **Sako: „O prie ruso buvo gerai“.** [Neaiškus žodis] **Sakau: „Kas gerai buvo, kas? Nu, 200 rublių gaudavai, tai gerai būdavo?“ Nusipirkt nieko nebuvo. Prieš šventę, būdavo, ten parduoda apelsinų ar ko nors, mieste tai eilės didžiausios [...]. O kaime tai ty... nesvajok gauti.**

Tyrėja: *O tai jau kai ruso nebebuvo, tai tų apelsinų... ar čia buvo?*

Kazimieras: **Lietuvos laikais jau kaip prasidėjo čia prekyba tarp valstybių čia daugiau, privežė gi visko, ko tik nori. Pinigo tik turėk. Gali nusipirkt beleką.**

Tad interviu su Kazimieru darniai „sugyvena“ du naratyvai, kurie iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti nesuderinami. Kazimieras nėra unikalus: imtyje buvo ir daugiau tyrimo dalyvių, kurie abu naratyvus perteikė lygia gretai, abu – pritariamai. Toliau pereisime prie pasakojimų, kuriuose naratyvai ne tik perteikiami paraleliai, bet ir susipina.

3.7.2. Išverstaskūriai griuvimo kaltininkai: pasakoja Aldona

Aldona gimė tarpukariu kaime. Baigė keturias klases vietinėje mokykloje. Nuo penkiolikos dirbo įvairius darbus kolūkyje (laukuose, melžėja, šėrike fermoje). Vėliau Aldona dirbo valgykloje, gamykloje gretimame mieste. Sovietmečio pabaigoje jau buvo pensininkė. Visgi dirbo siuvykloje (galbūt kooperatyve). Vėliau drauge su vyru ūkininkavo. Minėjo, kad jiedu turėjo *akcijų* (turbūt pajų) vietinėje žemės ūkio bendrovėje.

Apskritai Aldonos pasakojime ryškus Staigaus griuvimo naratyvas. Ji vaizdingai pasakojo apie dezintegraciją. Kaip jau buvo galima pastebėti pirmajame šios dalies skyriuje, lūžį arba Nepriklausomybės pradžią Aldona lygino su skausmingu, sunkiu pokariu. Interviu metu ji vis grįždavo prie minties, kad *pertvarka* buvo laikas, kai (ir vėl) pradėta *griauti* tai, kas buvo sukurta, užgyventa. Pavyzdžiui, pasakodama apie savo vyrą, kuris sovietmečiu dirbo vadovaujamą darbą, Aldona sakė: *Kažkaip, va, visa ta pertvarka... Labai daug žmonėm pakenkė. Nes mes viską, ką kūrėm, jau pradėjo griaut. Buvo labai skaudu. Ojei. Kaip pergyvenom... Va, ir pragyvenom.* Aldona labai akcentavo, kad suiro ankstesnė socialumo forma, atšalo žmonių tarpusavio santykiai. Tyrimo dalyvė tai siejo su išryškėjusia turtine nelygybe. Pavyzdžiui, sakė: *Žmonės nepatenkinti. O anksčiau, po karo, kaip skurdo žmonės. Ir patenkinti. Būdavo kolūky labai draugiški. Suruošdavo visokius balius, tenai pabaigus tuos. Visi draugiški. Ir, va, kas svarbiausia, visi vienodi. Visi neturtingi, visi vienodi. Visi labai draugiški. Jokio pavydo nebuvo.* Kaip ir daug kitų tyrimo dalyvių, ji neigiamai vertino nuosavybės teisių į žemę atkūrimo ir privatizacijos procesus, jų painumą: *Kurie dirbo kolūky, tiem dalino tas žemes. O tos žemės gi vis tiek žmonėm kokiems nors priklausė. Nebuvo tų laisvų žemių. Tai va. Kiti negalėjo tos žemės savo atgaut vėlek... Mokėjo išmokas visokias. Visokios nesąmonės.* Pasak Aldonos, būtent tuo metu Lietuvoje susipyko daug žmonių: *Daug šeimų konfliktų buvo. Kol išsidalino viską. Tenai tas žemes, tą viską. Per teismusėjo.* Sovietmetis pagal Aldonos pasakojimą – eiliniam žmogui parankesnis, teisingesnis laikas:

*Aš dabar niekuo netikiu. Nes čia niekur nėra tos teisybės. Anksčiau tai būdavo kažkaip... Tik kas su politika užsiima, būdavo, kažkaip, jo, tenais kas jau prieš tą valdžią. Tai, būdavo... [Neaiškiai] Teisia, baudžia. Bet... **Bet būdavo, kur nueis paprastas žmogus, ras. In partijos nuvažiuos, in miesto. Visur ras teisybę. Nueis teisman...** [...] Dabar... Kai numirė motina čionai. [...] Tai čionai skandalas pasidarė, kol mes pasidalinom... Paskui mama numirė, tenai namą tenai dalinomės. Tai juokiasi, tai teisybės nėra, ojei, susėdę*

teisėjai, tai iš vieno teismo į kitą. O, košmaras. Dabar nėra, nerus teisybės, paprastas žmogus tai nerus.

Kaip jau buvo galima pastebėti, kaip aukos apibrėžiami eiliniai žmonės. Tačiau, remiantis Aldonos pasakojimu, aukos – tai ir žmonės, kurie sovietmečiu ėjo vadovaujamas pareigas: *Visus tuos vadovus sumenkino. Tuos kolūkius, nu... Kažkaip. Bet žmonės nuoširdžiai dirbo.* Kaltininkai – tai žmonės, kurie neskaidriai pasinaudojo permainingų procesais: *Vieni prisigrobė, tenai kai kolūkius tuos likvidavo, kiti prisigrobė. O kiti, visą gyvenimą dirbė, arklių tik gavo.* (Nors toks įspūdis galėjo susidaryti iš ligšiolinių citatų, Aldona kalbėjo ne tik apie kaimą: ji minėjo ir gamyklų *sunaikinimą* mieste, bedarbystę, žmonių emigraciją po to.) *Pertvarką* ji apibrėžė ir kaip nusikaltėlių dominavimo laiką: *Tenai mafijos visokios. [...] Gi kiek tokių visokių vagių šaikių buvo. Dekanidžės visokios. Tenai gi, būdavo, prievartauja tuos, kurie žmonės biškį turtingesni. Gi iš jų, būdavo, ir tų išmokų prašo.*

Tačiau *prisigrobusieji* ir nusikaltėliai buvo įgalinti. Viena vertus, pertvarka, anot Aldonos, visada yra sunkus laikas: *Vis tiek kiekviena pertvarka yra labai baisi.* Kita vertus, ji neigiamai atsiliepė apie valstybės valdžios sprendimus. Pasak jos, norėta itin radikaliai atsisveikinti su praeitimi. Tiesa, Aldona teigė, kad tiek gamyklos, tiek kolūkiai turėjo ydų, bet, pasak jos, reikėjo rinktis laipsnišką, ne tokį staigų permainingų kelią. Ji itin negatyviai atsiliepė apie *sqjūdieceius* (kitoje vietoje, kalbėdama apie Nepriklausomybės periodo pradžią, – konservatorius) ir asmeniškai V. Landsbergį:

Taigi Seimas viską skirstė. Landsbergis vadovavo pagrinde tenai. [Piktai] Nu, tą Landsbergį – aš ir dabar negaliu į jį žiūrėt. [...] Taigi visi tie sqjūdieceiai, visi tie, jų partija, viską ir darė pagrinde. Juos išrinko, ir jie tenai ką norėjo, tai ir darė.

Šioje vietoje stabtelėkime: Aldonai pasakojant apie politikus kaltininkus, tarytum įsiterpia, su Staigaus griuvimo naratyvu susipina Naratyvas apie išverstakailius. Aldona emocingai pasakojo apie, jos žodžiais, *išverstaskūrius*. Pasak tyrimo dalyvės, po lūžio politikai stengėsi nuslėpti savo praeitį, lojalumą ankstesniam režimui: *Tenai tuos gi visus KGB dokumentus gi išvogė tenai... [...] po sijonais nešiojo, visur išvogė tuos dokumentus.* Aldona teigė, kad V. Landsbergis sovietmečiu priklausė KGB. Sekant tokią mąstymo liniją, jis buvo kraštutinai lojalus ankstesniam režimui. Kaip veidmainius Aldona apibrėžė ir kitus konservatorius: *konservatoriai tai man niekada nepatiko, visokie apsišaukėliai, visokie tenai išverstaskūriai.* Taip pat

minėjo Dalią Grybauskaitę: *Buvo komunistė didžiausia. Pasidarė ponė. Tokie pradeda baisiai daug važduot. Aldona pabrėžė nemėgstanti išskirtinio dorovingumo, šventeiškos, teisuoliškos pozicijos:*

Dabar, kai jaunimas atėjo, kažkaip biškį ta politika kitokia, ir dabar pasikeitė. Va, tie va seni buvo visi visokie išverstaskūriai. [...] Buvo komunistai, paskui pasidarė didžiausi patriotai. Tai aš, va, tokių labai nemėgstu. Kur, kur labai tokius šventus pradėjo važduoti tenai. Labai gudrius, už visus gudresnius.

Aldonos teigimu, negalima smerkti sovietmečiu prisitaikiusių žmonių. Jos pačios vyras priklausė Komunistų partijai. Sakė ir pati prisitaikiusi: *Aš prie visų valdžių prisitaikiau. Prisitaikau. Nieko nepakeis viens žmogus čionai pasauly. Jeigu taip, taip yra, tokiu laikotarpiu reikia ir pragyvent. Pragyvenom tą pokarį, po to Tarybų Sąjungą, dabar, va, kitoks laikotarpis. Pasakodama apie išverstaskūrius, Aldona vėl itin akcentavo, kad Nepriklausomybės periodo pradžioje vyko *naikinimas*, tolesnis socialinio audinio ardymas per *skaldymą, supriešinimą, menkinimą*. Vietomis pašaipiai, pakeitusi intonaciją imituodavo kitų žmonių kalbėjimą. Pavyzdžiui, kita intonacija perteikė tokį kalbėjimą: *Tai tas komunistas, tenai, tai kgbistas, tai partijai tai priklausė....* Skaitant tolesnę Aldonos citatą verta atkreipti dėmesį į žodį *karaliukai* – ji, kalbėdamas apie kolūkių pirmininkus, pavartojo ir Edvardas, kurio pasakojimą analizuosime kitame skyriuje. Iš tokių vietų, panašiai kaip Silvijos pasakojime galima numanyti, kad visuomenėje ar bent jau politiniame gyvenime, viešojoje erdvėje esama žmonių, kurie vėlyvąjį sovietmetį mato radikaliai kitaip.*

Tyrėja [omenyje turėdama Nepriklausomybės periodo pradžią]: *Kas Jums teikė stiprybės? Arba atrama kas buvo Jum tuo laikotarpiu?*

Aldona: *Nežinau. Jokios čia atramos nebuvo. Bet, va, kažkaip reikia susitaikyt ir gyvent. Nes čionais, nieko čia nepakeis. Nes, nes... Viskas vyks, savaime jau vyks. Nieko nepakeis. **Skaudžiausia buvo va tas žmonių skaldymas, suskaldymas.** [Pašaipiai, pakeitusi intonaciją] **Tenai, tai kolūkių vadovai, tai jie karaliukai, tai tenai viską...***

Aldonos pasakojimas nebuvo vien negatyvus. Jos pasakojime galima įžvelgti Darbo ir atpildo naratyvo bruožų. Aldona pozityviai atsiliepė apie netoliese gyvenančius sėkmingus ūkininkus, ekonominę gerovę pelniusius sunkiu ilgamečiu darbu. Ji pastebėjo pozityvių tendencijų bėgant naujojo

periodo metams – griovimas ir griuvėsiai siejami su Nepriklausomybės pradžia, o ne dabartimi: *būdavo, tiesiog važiuojam per kaimus visus: visur fermos visos, kur kūrėm, kūrėm viską, sugriauta, sunaikinta. Ojei, koks košmaras. Nu, dabar tai viskas pasikeitė, tai... Neatpažįstama.* Aldona teigiamai kalbėjo apie augančius atlyginimus, pensijas. Kaip jau buvo galima pastebėti, pozityviai atsiliepė apie naują politiką kartą. Tad pasakojimas sudėliojamas maždaug pagal zigzago (nuosmukio bei progreso) siužetinę liniją – po skausmingo nuosmukio visgi atsigauna.

Vis dėlto skausminga transformacija, remiantis Aldonos pasakojimu, paliko žymę. Pirmiausia – neigiamu poveikiu daugelio žmonių sveikatai (Aldona minėjo, kad jos pačios sutuoktinis mirė nuo sunkios ligos, kuri, jos nuomone, buvo sukelta negatyvių išgyvenimų): *Kurie, šitą, žmonės tokie jautrūs, juos labai paveikė. Aš tai tokia, va, ramesnė. Kažkaip viską pergyvenu.* Be to, dabartis – tai laikas po emigracijos, kaimų ištuštėjimo, ją ženklina atšalę žmonių santykiai ir daugelis kitų kasdienybės bruožų, kurie nebuvo aktualūs prieš *pertvarką*.

3.7.3. Vienas pasakotojas, keturi naratyvai: pasakoja Edvardas

Edvardas gimė penktojo dešimtmečio pabaigoje. Įgijęs vidurinį išsilavinimą, iki išėjimo į senatvės pensiją dirbo pramonės srityje. Sprendžiant iš pasakojimo, visą gyvenimą aktyviai užsiėmė savišvieta. Pavyzdžiui, minėjo, kad nuo jaunystės domisi istorija, o vienoje interviu vietoje užsiminė sovietmečiu darbo metu skaitydavęs Nietzsche's tekstus. Edvardas itin daug ir išsamiai pasakojo apie Atgimimo įvykius: pavyzdžiui, mitingus, kuriuose dalyvavo, aktyvų tuometės žiniasklaidos sekimą.

Daugeliu požiūrių tai, ką pasakojo Edvardas, patenka į išskirtojo Prasidėjusio atsigavimo naratyvo rėmus. Edvardas pasakojo apie pozityvias permainas. Jo pasakojime ryškiai skleidėsi provakarietiška pozicija. Pavyzdžiui, jis kalbėjo:

[Pabrėždamas] ***VISOS tos valstybės, kurios įstojo į NATO, jos pradėjo turtingai gyvent. Gali priklausyti ten, aš nežinau kur, kaip nori, turėti netgi savo tų gamtos išteklių, viską. Jeigu tu nepriklausai NATO, tu būsi, gali būti biedniokas visiškai. Aš turiu omeny, Rytų Europos valstybes va čia va, posovietines valstybes. Ta pati Ukraina. Jinai jinai mato. O dėl ko Putinas taip aršiai ukrainiečius nori? Rusija be Ukrainos – nieko. Ne vien, jiems ne vien potencialas mokslinis Ukrainos, techninis, pavyzdžiui, aviacijos pramonė, kosmoso pramonė, radioelektronikoj. [...]*** Putinui baisu yra. Jeigu

Ukraina įstotų į NATO, į Europos Sąjungą, gyvenimas iš karto pagerės. Rusai sakytų: „Ką jūs, žiūrėk, kaip jie gyvena.“ Nu, iš karto jį išspirtų. Lygiai tas pats Lukašenka. Mato, jie jie klesti, kol kol aplinkui... Nori, kad aplinkui būtų biedniokai, ubagėliai. Tada jie skaitysis, kad jie gerai gyvena, o kada aplinkui pamatys, kad kiti geriau gyvena, tai jiems, baigsis jų visas valdymas ir...

Edvardo pasakojime pasirodė ir kalbėjimas apie negatyvų sovietmečio įspaudą. Edvardas ne tik atsiribojo nuo sakančiųjų, kad *prie rusų geriau buvo*, bet ir tiesiogiai minėjo *nostalgiją sovietmečiui*. Čia dar kartą verta atkreipti dėmesį, kad akademikų bei publicistų vartojamos sąvokos yra paplitusios ir visuomenėje, persmelkia ir populiariąją atmintį. Šiaip ar taip, Edvardas stebėjosi dėl nepatenkintųjų, minėdamas kai kurių iš jų sudėtingas biografijas, nukentėjimą sovietmečiu.

Nu, tų komunistų neliko, bet komunistuojančių dar pilna. [Juokiasi] ***Jo... Tokių, kurie dar nostalgiją jaučia sovietmečiui.*** Ir, svarbiausia, yra tokių... [...] ³²¹ *Moterėlė viena buvo, įdomu buvo klausytis – irgi į Sibirą išvežta, iš Sibiro grįžusi. [...] Nu, kaip – kada grįžo sovietiniais laikais, neleido netgi gyventi ten, kur jie iki išvežant gyveno. Tai jie čia įsidarbinti irgi ne visur galėdavo. Tai jie įsidarbino [...] [mini darbovietę]. Nu, gal čia jau senatvinis marazmas, bet jinai šaukia, kad jinai norėtų išvažiuoti į Sibirą vėl. Jai ten buvo DAUG geriau negu prie Landsbergio. [Juokiasi] Sibire buvo daug geriau negu prie Landsbergio. Viskas... Nu... Atrodo, Sibirus praėjo... O šiaip dauguma tų... [...] [pasakoja apie susitikimus su tremtiniais, kuriuose dalyvavo] matosi tie žmonės, kurie dauguma – 90 procentų – kurie buvo Sibire – jie, jie geresni žmonės negu tie, kurie nebuvo išvežti.*

Citatoje, kuri pateikta virš šių eilučių, taip pat verta atkreipti dėmesį į buvusių tremtinių nupasakojimą – dauguma jų, pasak Edvardo, geresni žmonės. Tad sociumas, remiantis Edvardo pasakojimu, tarytum skyla į daugiau ir mažiau paveiktus sovietmečio žmones. Kitoje interviu vietoje Edvardas juokdamasis minėjo, kad tuose rajonuose, kuriuose per rinkimus *daugiausia balsų gavo tuo metu LDDP*, buvo ir *daugiausia pedikuliozės (užsikrėtimo utėlėmis) atvejų*: *Nu, sutapimas, sutapimas, bet tai buvo [...] daugiausiai pedikuliozės tų atvejų mokyklose, darželiuose, visur ten, kada statistika yra vedama ir tokio dalyko, pasirodo. Nu, ir rinkimai parodo. Čia galime dar kartą prisiminti tai, kas buvo pasakyta pristatant Prasiidėjusio*

³²¹ Šioje vietoje pasakojo apie pažįstamą vyriškį.

atsigavimo naratyvą: sovietmečio įspaudas tyrimo dalyvių pasakojimuose neretai pasirodydavo kaip kone fizinis pažeidimas, liga, jie vartojo su kūniškumu susijusius įvaizdžius. Apie nehigienišką gyvenimą sovietmečiu ir išaugusį higienos priemonių prieinamumą po lūžio pasakojo ir Alma.

Visgi Edvardo pasakojime galima įžvelgti ir Staigaus griuvimo naratyvo dėmenų. Edvardas užsiminė, kad visuomenėje esama nepasitenkinimo dėl piliečių nuosavybės teisių į žemę atkūrimo, galimybės „persikelti žemę“. Nors jis apie tai kalbėjo neutraliai, tiesiog referuodamas kitus, šis Staigaus griuvimo dėmuo perteikiamas, tarytum palaikoma jo „gyvybė“.

Seneliai turėjo žemės [...] [mini vietovardį, miestelį kitoje Lietuvos vietoje], ir tą žemę [mama] atsikėlė čia va į [...] [mini vietovardį]. Buvo galima persikėlinėt. Čia aš nežinau, kaip vertint. Aš ne, dėl tų žemės perkėlimų. Kiti labai pyksta, kad leido perkėlinėt tą žemę. Tą žemę [mama] atsikėlė va į [...] [vietovardis].

Kitur Edvardas tarytum supindavo Prasidėjusio atsigavimo ir Staigaus griuvimo naratyvus – kaip kaltininkus apibrėždamas buvusius komunistus. Pavyzdžiui, kaip ir daugelis tyrimo dalyvių, jis minėjo, kad suiro ankstesnė socialumo forma – sovietmečiu žmonės buvę gerokai draugiškesni. Panašiai kaip Aldona, kalbėdamas apie dabartinį žmonių nedraugiškumą, jis pasuko prie kalbėjimo apie atsiradusią turtinę nelygybę, pavydą. Visgi Edvardas šiame kontekste prisiminė komunistus, jų specifinį mentalitetą:

O šiaip šie šie laikai NEPALYGINAMAI geresni už tuos, kurie buvo. Nežiūrint, kad gal šiltesni santykiai tarp žmonių buvo. Pavyzdžiui, daugiaaukščiuose gyvenant. [...] Tai... visus kaimynus pažinojom, suoliukus pasidarėm. Kieme vakarais išeinam, kalbamės. [...] O dabar – ne visi žmonės pažįsta toje pačioje laiptinėje gyvenančius. Ir nevisad netgi sveikinas. Nu, kaimynai. Aš nekalbu jau jei iš kitos laiptinės [...] [pasakoja apie pokyčius darbe] Seniau mokėdavo kasininkė prie langelio: nuėjo, atskaičiuoja, paduoda. O paskui vokas. Vokas [juokiasi]. Vokelį duoda tau, pasirašai, viskas. Ir eik skaičiuok, kiek ten yra, kad kitas nematyty, kiek tu gauni. Gal užsieny taip ir priimta. Ten irgi nežino nieks turbūt, kiek kiek gauna šalia dirbantys, bet tas šiek tiek... Nu, nors pavydas yra pagrindinis komunisto bruožas. Komunisto bruožas. Dėl pavydo revoliucija kilo, dėl, viskas... Tai čia nieko nepadarysi.

Edvardas gan kritiškai pasakojo apie privatizaciją, vartojo žodį *susiprивatizuoti*, tačiau kaltę priskirdavo komunistams. Pasak jo, jo žmonos įsigytos vienos pramonės įmonės akcijos *šimtu procentų sudegė*, nes šią pramonės įmonę *komunistai užvaldė ir padarė dirbtinį bankrotą*. Taip pat minėjo, kad kai kurie jo kaimynai, vienas iš jų – turintis judėjimo negalią, savo investicinius čekius pardavė *rusų karininkui*:

*O tuos investicinius čekius, man keista buvo, atėjo du kaimynai. Vienas invalidas. Jis buvo be kojos. [...] Sako: „Superka karininkas investicinius čekius tuos va lietuviškus.“ Sakė: „Jau daug kas labai jam pardavė, mes jam parduodam, jis geriausiai moka.“ **Kuriems galams tam rusų karininkui tie lietuviški investiciniai čekiai – aš nežinau.** [...] Tuo metu dar, man atrodo, už už rublius ar už vagnorkes tas jau buvo, aš nežinau kaip ten. **Tiem, tam karininkui bolševikų [pardavė]. O kam jiems, kam jiems reikėjo? Gal jie čia norėjo kokias įmones Lietuvoj nusipirkti, susiprивatizuoti, kažką tokio padaryti. Nes ir buvo daug kas nupirkta. Rusai nupirko kai kuriuos objektus, savo paskui tiems... Va, čia dabar yra tų kolaborantų irgi, kurie įsigijo už tuos investicinius čekius, kuriuos susipirko.***

Itin įdomi interviu vieta, kur Edvardas kalba apie kolūkių griūtį – čia bus pacituota gan ilga ištrauka. Viena vertus, Edvardas cituodamas atsiribojo nuo paplitusio kalbėjimo apie tai, kad V. Landsbergis *sugriovė kolūkius*, apie pačią kolūkinę sistemą atsiliepė kritiškai – pasak jo, kolūkiai tiesiog negalėjo egzistuoti rinkos ekonomikos sąlygomis. Kita vertus, kaip minėta, referavimas – net ir atsiribojant – palaiko naratyvo „gyvybė“. Be to, Edvardo kalbėjimas apie kolūkių griūtį struktūriškai panašus į išskirtąjį kolūkių griūties subnaratyvą, aptartą Staigaus griuvimo naratyvo skyriuje. Kaltės priskyrimas buvusiems kolūkių pirmininkams, kaip buvo minėta, yra labai dažnas: skirtumas tas, kad Edvardas akcentavo, jog jie – buvę komunistai ir *Nepriklausomybės priešininkai*. Jis juo įvardijo ir kaip *karaliukus* – kaip pamatėme ankstesniame skyriuje, Aldoną piktina tai, kad kolūkių vadovai taip vadinami. Kitoje interviu vietoje Edvardas taip pat paminėjo nusikalstamą grupuotę, kuri pradėjo valdyti sovietmečiu sėkmingo kolūkio turtą Šiaurės Lietuvoje: *Jie... pirmininkas atsigulė į ligoninę. Jie pravažiavo per tą kolūkį... Juos žinojo, kas jie tokie. Vieni iš baimės, kiti susiviliojo dvigubai didesniu... Nu, pinigais duodamais. Jie surinko kontrolinį paketą, susir..., spėjo susirinkti*. Tokių grupuočių, vadinamųjų *berniukų* įsitraukimą į privatizacijos procesus žemės ūkyje minėjo ir kai kurie kiti tyrimo dalyviai. Aukomis, remiantis Edvardo pasakojimu, galima pavadinti eilinius kaimo žmones – juk

ne jiems atiteko kolūkių turtas arba atiteko tik turto likučiai, nors paprasti kaimo žmonės Edvardo pasakojime specifinio mentaliteto, kurį galima sieti su sovietmečio įspaudu: pasyvūs, klausantys ir priklausomi nuo pirmininkų karaliukų. Viena vertus, Edvardas pozityviai atsiliepė apie situaciją (*Tai gerai, kad ir tų kolūkių neliko. Ir bado jokio nėra*), kita vertus, panašiai kaip Tomas ir Aldona, užsiminė, kad Lietuvos kaime neliko tradicinio kaimiško gyvenimo – dabar žmonės nebelaiko gyvulių.

*Kolūkiai. Labai įdomus faktas buvo, kada prasidėjo čia ta nepriklausomybė, viskas, reikėjo naikinti kolūkius. Kolūkis buvo sovietinis reliktas. Reikėjo kažkaip, labai teisingai buvo daroma, susilpninti kolūkių pirmininkų įtaką. **Kolūkių pirmininkai – visi komunistai be išimties buvo, šimtu procentų. [...] Jie buvo dideli, labai dideli nepriklausomybės priešininkai. Jie rėkė: „Oi, badas bus, badas bus! Ką jie daro, ką tas Landsbergis daro?!“ Škandalą kėlė didžiausią. Tai buvo renkami laikinųjų administracijų vadovai. Leido kolūkiečiams išsirinkti iš savo tarpo, nu... sąžiningą kažkokį, patikimą žmogų, sugebantį, kad, kad tas nebūtų iššvaistytas kolūkio turtas visas. [...] kiek pasakojo, žinau, ten irgi beveik šimtu procentų laikinųjų administracijų vadovais išsirinko pirmininkus, tuos pačius. Faktiškai nieks nepasikeitė. Jie buvo karaliukai, ir jie liko karaliukai. Jeigu tu jam ten patinki, pataikauji arba ten balsuoji už... Pravažiuoja arba kaip... Aš klausiau ten kolūkiečio vieno buvusio, sakau: „Tai už ką balsuosit, aha?“ „Šefas pravažiuos ir pasakys, už ką balsuot.“ Nu, tas vadovas jau, nu. Sako: „Šefas pasakys.“ Visad jis prieš rinkimus pravažiuoja per visus ir pasako, už ką balsuoti. Nu tai... va, tai jie buvo karaliukai. Jeigu tu nebalsuosi taip, kaip, ar sužinos, kad biškį ten kas nors ne taip, ganyklą gausi už trijų kilometrų karvytei. Ten, turėsi eiti melžti savo nuosavą karvytę, kurių dabar beveik neliko jau visiškai, tų karvių, Lietuvoj, nuosavų. Anksčiau kaime kiekviena šeimyna turėjo karvutę. Dabar jau jų beveik neliko. Liko tik pas ūkininkus stambiuosius, kurie turi pieno fermas ten va... Tai nepavyko susilpninti tų. Ir tada prasidėjo tokie dalykai kaip irgi tas... pajai. Pajai buvo vadinami. Už tuos pajus galėdavo kolūkietis... kiekvienas gaudavo, nu, atitinkamą, atrodo man, nuo išdirbtų metų skaičiaus ten. Ir gaudavo iš to kolūkio tuos vadinamus pajus, už kuriuos galėdavo, galėdavo nusipirkti dalį turto kolūkio. Ar tai kokią fermą, ar tai sandėlį, ar malūną, ar traktorių, ar kombainą, ar dar ką – kiek priklausomai, kiek kas gaudavo. Nu, ir kas prasidėjo. **Prasidėjo toks dalykas, kad tie pirmininkai pradėjo tuos pajus iš tų kolūkiečių supirkinėti. Ir jie, dauguma žmonių juos pardavė. Kažkas pasiėmė traktoriuką aplūžusį, kuris surūdijo paskui jam kieme, ir išmetė, į metalo laužą pridavė, dar kažkas. O*****

visas kolūkių tas turtas atsidūrė daugiausia pirmininkų rankose. Tose ir... Jie susipirko, tuos pajus, tapo šeimininkais. Nu, ir ir kiti žemę išsidalino irgi kas. Už tuos pajus buvo galima paimti žemės ten kartu su investiciniais čekiais turbūt, ar kaip, nežinau. Tokiu būdu tą kaimą biškį ir sukiršino, ir ir, galima sakyti, sugriovė šiek tiek. Aš nesakau, kad kaip rėkia „O! Landsbergis šiferį nuo fermos stogo nusinešė, sugriovė. Nedovanosim, jisai sugriovė kolūkius!“ Kolūkius sugriovė kolūkių pirmininkai. Kolūkis negalėjo būti, gyvuoti su tokiom, su tokia... ekonominiais tais visais. Pavyzdžiui, už dyzeliną mokėdavo, aš nežinau, ten 4 kapeikas tas tarybinės ar, ar dar mažiau. Trąšas pusvelčiui gaudavo. Už elektrą visi žmonės mokėdavo keturias kapeikas už kilovatvalandę. Kolūkis mokėdavo dvi kapeikas tiktai už kilovatvalandę. Tai jeigu dabar tokios mažos kainos būtų, tai, žinoma, tie kolchozai gal ir išliktų. O kada atsirado realios kainos, rinkos kainos, tai turėjo žlugti. Viskas turėjo žlugti. Tai gerai, kad ir tų kolūkių neliko. Ir bado jokio nėra. Atvirkščiai, badas buvo, kada kolūkiai buvo.

Vienoje interviu vietoje – kur jis papasakojo komišką epizodą su nusikalstama grupuote ir tuščiomis likusį, *sparnus nuleidusį* kolūkio pirmininką – Edvardo kalbėjimas labai panašus į Vincento (iš Staigaus griuvimo naratyvo skyriaus). Jie kalbėjo tais pačiais žodžiais – kaip ir Vincentas, Edvardas minėjo tuos, kurie *laimėjo* ir *pralaimėjo*, ir pavartojo daugmaž sustabarėjusią frazę *revoliucija suėda savo vaikus*. Viena vertus, remiantis jo pasakojimu, *visi laimėjo*. Kita vertus, Edvardas kritiškai kalbėjo apie tai, kad turtuoliais tapo tie, kurie *turėjo didelį kumštį*, o ne sąžiningai dirbęs *žmogelis*.

Iš pradžių tų bendraminčių buvo LABAI daug, o paskui jau, aš nežinau, prasidėjo kažkoks toks va biškį. Vieni patenkinti, kiti nepatenkinti, nors visi laimėjo, visi visi laimėjo. Nu, to nėra... Laimėjo ir tie aršiausi priešai, kurie buvo, kurie rėkė, kad bus badas, o paskui jie jie pertekliuj dabar gyvena visi jie. Kiekvienoj revoliucijoje, kaip ten sako, laimi... kas ten pralaimi, kas laimi. Tie... Revoliucija suėda savo tuos vaikus. [...] Žiūrėk, turtingiausiais žmonėmis kas tapo? [...] [Pasakoja apie įvykius Šiaurės-Rytų Lietuvoje] Jie [nusikastamos grupuotės atstovai] susipirko kontrolinį paketą, išlaužė duris kolūkio pirmininko kabinete, [juokiasi] įsidėjo naują spygną ir viskas. Tas grįžo iš ligoninės. Kas čia?.. Skambint į policiją, žinai [juokiasi]. O jie rodo, kad jie turi...

Tyrėjas: Savininkai.

Edvardas: Savininkai jau, ir viskas, nu, tas ir viskas, sparnus nuleido. Nu, ir va. Ir o dabar jie yra gerbiami verslininkai, gerbiami darbdaviai, ir klestintį ūkį turi, ir dar žemių prisiprivatizavo daug, prisipirko. Lygiai kaip Karbauskis va. Nu, tėvas kolūkio pirmininkas buvęs. **Tai vat tie tie kolūkių pirmininkai visokie arba tie banditėliai eiliniai – jie jie tapo tapo gerbiamaais žmonėmis. Turtuoliais tapo. Kiti visiškai be išsilavinimo jokio, be nieko pasidarė verslininkai. Turi visokius autoservisus didžiausius, vėl ką nors, nu, ir gyvena. Tai čia va šiokia tokia neteisybė. Kitas žmogelis mokėsi visą gyvenimą irgi patirties įgijo ir paskiau kvalifikaciją, bet jis neturėjo išūlumo. Neturėjo, ir jis be nieko liko. O tas, kuris, galima sakyti, tikrai turėjo didelį kumštį, daug raumenų, jisai pasidarė didelis viršininkas.** [Pauzė] **Tai tokie va dalykai liūdina.**

Tačiau Edvardo pasakojime pasirodo ne tik šie du naratyvai. Kaip ir daug kitų tyrimo dalyvių, Edvardas kalbėjo apie žmones, radikaliai pakeitusius pažiūras. Edvardo žodžiais, *žmonės vartydavosi*. Verta akcentuoti, kad jo pasakojime išverstakailiai – ne tik buvę komunistai, kolūkių pirmininkai (toks spėjimas skaitytojui arba skaitytojai turbūt jau kyla iš ligšiolinės analizės). Jis minėjo, kad *vartėsi* ir žmonės, kuriuos jis gerbė Atgimimo metais, pačioje Nepriklausomybės pradžioje, laikė juos tikrais patriotais. Pavyzdžiui, nupasakojo tokį pokalbį su pažįstamu politiku:

[Jis] pradėjo už komunistus. [...] Už komunistus, už tuos LDDP, už tą Demokratinę darbo partiją, kaip tada ten buvo. [...] [Mini vietą, kurioje kalbėjosi] turbūt kokie keliese, žinai, „**Blech, – sakom, – pasidavei. Pirmai, – sakom, – vienaip kalbėjai, dabar kitaip.**“ Jisai pasimetė: „Kaip [kai] man reikėjo, aš lipau ant bačkos, aš rėkiau. Jeigu jūs norėjot, jūs galėjot patys lipti ant bačkos rėkt...“ Žinai, aha. Atseit, „aš pasekiau“. [...] Sakau: „Iš pradžiųėjaiėjai kaip žmogus, o paskui su raudonaisiais susidėjai, nu, tai ką tu čia?“ **Nu, ta, tokie stebina dalykai, kada žmonės vartydavosi. Ir dabar yra.** [juokiasi] **Yra žmonių ir čia, kurie jau turbūt keturias partijas pakeitę. Ir, kas svarbiausia, kad tos pačios, pavyzdžiui, dešiniaisiais – ne, jie iš ultradešiniųjų paskui pas ultrakairiuosius va taip atbėga. Tai kokie jų įsitikinimai? Kokie gali bū[t]i jų? Tai jie konjunktūriniai grynai.**

Edvardo pasakojime buvo ir Darbo ir atpildo naratyvo pėdsakų. Jis minėjo, kad jo darbe *tie, kurie turėjo rankas geras, galvas – tai tie ir gaudavo daugiau*. Edvardas kritiškai pasakojo apie vadinamuosius *pašalpinius*. Prie šio

kalbėjimo pasuko spontaniškai – pasakodamas apie kariuomenės finansavimą. Jų egzistavimą apibrėžė kaip dabartinio periodo neigiamą aspektą.

Ten ir kaimynų mūsų yra, kurie... „Ką tiek kariuomenei sukišo?“ [...] „O jau tuos pinigus reikėjo atiduoti pensininkam, reikėjo...“ Nu, tai ką – pašalpiniam atiduoti? [juokiasi] Taip, tie pašalpiniai gerai gyvena. Daugybė jų yra va tam kaime, kur aš būnu, tai ten aš nežinau, trečdalis tikrai niekur nedirba. Darbingo amžiaus žmonės gyvena iš pašalpų. Nu ir ir geria, dažniausiai geria. Tai vat šit šitas va čia toks minusas.

Šiaip ar taip, Edvardo pasakojimas rodo, kad dera skirti laiko įsiklausyti ir įsiskaityti. Iš pirmo žvilgsnio Edvardo pasakojimas labai pozityvus: jis daug pasakojo apie Atgimimo metus, labai dėl jų džiaugėsi. Jo pasakojime daug Prasiidėjusio atsigavimo naratyvų bruožų: tai pasakojimas apie pozityvias permainas po lūžio, akcentuojamas ir neigiamas sovietmečio įspaudas. Kita vertus, į pasakojimą įsipina Staigaus griuvimo naratyvo dėmenys. Šmėkšteli Naratyvas apie išverstakailius, taip pat Darbo ir atpildo naratyvas.

IŠVADOS

Šiame darbe siekta atsakyti į klausimą, kokią vietą posocialistinė transformacija užima visuomenės atmintyje: koks su transformacijos įvykiais, procesais susijęs periodas arba periodai išskiriami (jeigu išskiriami) visuomenės lygmeniu, koks naratyvas arba naratyvai visuomenėje siejami su transformacijos įvykiais ir procesais.

Manyta, kad laikiną transformacijos nuosmukį, su juo susijusius sunkumus eiliniams gyventojams atpirks spartus ekonomikos augimas. Transformacijos riba literatūroje neretai brėžiama ties 2004-aisiais, kai Lietuva įstojo į Europos Sąjungą. Jeigu manysime, kad periodas idealiu atveju turi laiko ribas ir pavadinimą, suvokiamas kaip homogeniškas, turintis tam tikrą jam būdingą simbolinę tekstūrą, posocialistinė transformacija glaudžiai įsipina į dabartinį Nepriklausomybės laikotarpį. Populiariosios atminties žemėlapyje neišryškėja aiškiai išsikristalizavęs laikotarpis su pavadinimu, ribomis ir simboliškai tekstūra. Privatizacija, nuosavybės teisių į nacionalizuotą turtą atkūrimas ir kiti maždaug devyniasdešimtinių procesai, reiškiniai veikiau siejami su einamojo periodo *pradžia* arba lūžiu tarp dviejų stambių periodų, dabartinio Nepriklausomybės periodo ir sovietmečio. Nors literatūroje abejojama dėl sovietmečio monolitiškumo, populiariosios atminties žemėlapyje jis visgi „sumonolitinamas“ ir dažnai lyginamas su dabartiniu Nepriklausomybės laikotarpiu. Pagal populiariosios atminties žemėlapi, pačioje Nepriklausomybės epochoje nėra lūžių, kurie galėtų ženklinti reikšmingas transformacijas – 2004-ieji, nors svarbūs literatūroje, žemėlapyje netampa svarbia riba. Devyniasdešimtieji (kaip dešimtmetis), nors 2021 m. jau buvo populiarūs Lietuvos viešojoje erdvėje, tyrimo dalyvių kalbėjime nepasirodydavo. Taigi, nors manyta, kad sudėtingas laikotarpis pasibaigs, vėliau sunkumai bus atpirkti, įvykiai, kurie nutiko prieš tris dešimtmečius, lieka santykinai arti, nepraranda aktualumo – juk jie suvokiami kaip integrali einamosios epochos dalis. Nors atminties tankis, palyginti su pakiliu Atgimimu, *pačia pačia* pradžia, čia mažesnis, tai nereiškia, kad laikotarpis yra visiškai užmirštas, išstumtas iš atminties.

Tuo tarpu Atgimimo arba Sąjūdžio laikas populiariosios atminties žemėlapyje užima išskirtinę vietą. Jį gana lengva įvardyti, jis turi gan aiškias ribas – apima kelis metus apie 1990-uosius. Laikas turi aiškią simbolinę tekstūrą: siejamas su įvykiais, procesais, kuriuose masiškai dalyvavo paprasti Lietuvos žmonės arba kurie palietė daugelio žmonių kasdienybę – masiniais mitingais, ekonomine blokada, Sausio įvykiais. Jis taip pat siejamas su džiaugsmu, viltimi, net euforija, pasakojant apie jį kartojamas žodis *pakilimas*

ir morfologiškai susiję žodžiai. Viena, Atgimimas gali būti suvoktas kaip atskiras trumpas laikotarpis su savitais bruožais. Kita – kaip simboliškai įkrauta *pati* naujo periodo pradžia. Šiaip ar taip, atminties tankis ties juo itin didelis. Tad atminties žemėlapyje yra teritorija, kurios išskirtinumas, simbolinė aura vienija daugelį; šioje vietoje, atrodo, stipriai susipina populiarioji ir dominuojanti atmintis. Vis dėlto verta akcentuoti du dalykus. Visų pirma, populiariojoje atmintyje pabrėžiamas ne siauros grupės politikų, visuomenininkų – Sąjūdžio pradininkų, signatarų, o daugelio Lietuvos žmonių vaidmuo. Kaip minėta, remiantis Alexanderiu, labai svarbu, kas yra naujos pilietinės erdvės pradininkai, kokios jų savybės: jeigu daugelis eilinių piliečių iš skirtingų regionų reikšmingai, rizikuodami sveikata ir gyvybe, prisidėjo prie Nepriklausomos Lietuvos atkūrimo, tai, sekant giją, jų pozicija įvairiais klausimais yra itin svarbi. Antra, nors daugelis sutaria dėl Atgimimo arba Pakilimo svarbos, simbolinės tekstūros, jie nebūtinai vienodai mato tai, kas nutiko *paskui*; kai kurie, nors pakiliai pasakojo apie Atgimimo metų įvykius, minėjo vėlesnį nusivylimą.

Nors vėlesni metai, palyginti su Atgimimu, atminties reljefe yra kiek tuštesni, it plačiai besidriekiantis slėnis už stataus kalno, tai nereiškia, kad jie visiškai pamiršti, išstumti iš atminties. Tiesiog nuo išskirtiniais, istoriniais laikomų įvykių pajudama veikiau prie kasdienybės, nuo romantiško, pakilaus, viešajai erdvei tinkamo žodyno – prie kasdieniško kalbėjimo. Populiariosios atminties žemėlapyje galima išskirti penkis naratyvus, susijusius su posocialistinės transformacijos įvykiais, procesais. Pirmieji trys, Prasidėjusio atsigavimo, Staigaus griuvimo ir Laisvės veikti laiko, byloja apie Nepriklausomybės periodo pradžią arba (ir) lūžį, apibrėžia su jais siejamus įvykius, procesus pagal progreso ir nuosmukio siužetines linijas. O du likusieji, Darbo ir atpildo naratyvas bei Naratyvas apie išverstakailius, – veikiau apie visuomenę, žmonių pasirinkimus, elgesį fundamentalių pokyčių ir sunkumų akivaizdoje, subraižo visuomenėje simbolines ribas.

Pagal Prasidėjusio atsigavimo naratyvą, Lietuvoje įvyko daug teigiamų pokyčių: atsivėrė žodžio, tikėjimo, judėjimo laisvė, išaugo prekių pasiūla, pozityviai pasikeitė gyventojų mentalitetas. Naujoji epocha – modernesnė, vakarietiškesnė. Kita vertus, remiantis naratyvu, visuomenėje liko sovietmečio įspauda: akcentuota, kad, nepaisant pozityvių pokyčių, dalis bendrapiliečių išsaugojo senąjį mentalitetą, elgesio modelius, atvirai ilgisi sovietmečio. Kartais vartoti su kūniškumu susiję įvaizdžiai: lyg sovietmečio likutis būtų liga. Laikomasi požiūrio, kad pokyčiui reikia laiko: jaunesnė karta jau kitokia, bet gali prireikti ir kelių kartų pasikeitimo. Visuomenė sudalijama į hierarchizuotas dalis – mažiau ir daugiau sovietmečio savyje

tebenešiojančiuosius. Jaunesnieji tarytum savaime pranašesni. Šiaip ar taip, šio naratyvo atveju populiarioji atmintis veikiausiai stipriai susisiečia su dominuojančia. Kaip minėta įvade, laikas po Nepriklausomybės atkūrimo matomas per sėkmingos demokratizacijos, vesternizacijos, „sugadintų“ visuomenių taisymo prizmę. Lietuvos viešojoje erdvėje sovietmetis dažnai apibrėžiamas kaip trauma, liga: tad tyrimo dalyvių pasitelkiami su kūnišku išpaudu susiję įvaizdžiai tarytum pratęsia dominuojančią atmintį.

Pagal Staigaus griuvimo naratyvą, eiliniai Lietuvos žmonės nukentėjo vykstant griuvimui, nykimui daugelyje sričių. Neigiamai vertinamas pramonės įmonių privatizavimas, nuosavybės teisių į žemę grąžinimas – procesai suvokiami kaip painūs, neskaidrūs. Remiantis naratyvu, išryškėjo materialinė nelygybė – visuomenė, kuri anksčiau buvo apylygė, susisluoksniavo, suiro ankstesnė socialumo forma (dažnai pabrėžta, kad sovietmečiu žmonės buvo draugiškesni). Vardijimą čia dar būtų galima tęsti. Kaip kaltininkai, prisidėjusieji prie griuvimo apibrėžti „griebusieji“, „priėjusieji“. Kita vertus, pastarieji, remiantis naratyvu, buvo įgalinti, gal net priversti šitaip elgtis – fatališkas vaidmuo priskiriamas radikaliai lūžiui, naujo stambaus periodo pradžiai ir tuometei valstybės valdžiai. Paplitusį „sugriautų“ kolūkių naratyvą galima apibrėžti kaip bendresnio Staigaus griuvimo naratyvo subnaratyvą – kaimo situacija dažnai nupasakota kaip išskirtinai bloga. Viena vertus, Staigaus griuvimo naratyvas – zigzago naratyvas: dažniausiai minėta, kad situacija ilgainiui pasitaisė ar bent iš dalies pasikeitė, nors buvo ir tokių, kurie sakė, kad sunkus laikas tęsiasi. Kita vertus, kaip jau akcentuota, posocialistinė transformacija neišryškėja kaip atskiras išsikristalizavęs periodas, todėl destruktivūs Nepriklausomybės periodo pradžios procesai, reiškiniai kaimuose ir miestuose lieka santykinai arti – jie suvokiami kaip integrali dabartinio laikotarpio dalis. Šiaip ar taip, skirtingai nei Prasidėjusio atsigavimo naratyvas, toks pasakojimas, žodynas, matyt, sunkiau rastų vietą viešojoje erdvėje. Lietuvos posocialistinė transformacija jame nustoja būti sėkmės istorija.

Prieš pereinant prie kitų naratyvų, verta stabtelėti ir aptarti dviejų pirmųjų tarpusavio santykį populiariosios atminties žemėlapyje. Kaip minėta teorinių gairių dalyje, nuosmukio tipo naratyvai dažnai yra atsakas į progreso tipo naratyvus; be to, nuosmukio naratyvams būdinga nostalgija. Tie, kurių pasakojimuose ryškus kalbėjimas apie griuvimą, minėdavo teigiamus sovietmečio aspektus: jis suvokiamas kaip socialiai ir ekonomiškai saugesnis periodas. O tie, kurių interviu ryškus Prasidėjusio atsigavimo naratyvas, atsiribodavo nuo tų, kurie teigia, kad *prie ruso buvo geriau*. Kartais pirmieji (išplėtojusieji Staigaus griuvimo naratyvą) tarytum atkirsdavo antriesiems –

Silvijos, kurios pasakojimas analizuotas detaliau, žodžiais, *šaukia, kad blogai buvo*. Šių naratyvų kontekste skirtingas konotacijas įgyja ir žodis *griūti* (bei daugiau ar mažiau sinonimiški žodžiai). Prasidėjusio atsigavimo naratyve jis pavartojamas ir teigiamai: juk *sugriuvo* Sovietų Sąjunga ir daugelis kasdienybės joje aspektų, kurie suvokiami kaip neigiami. Kita vertus, kaip akcentuota paskutiniame disertacijos skyriuje, kai kurie tyrimo dalyviai du naratyvus suderindavo, net supindavo tarpusavyje: įmanu teigti, kad, viena vertus, Nepriklausomybės periodo pradžioje prasidėjo pozityvios permainos, nors visuomenėje liko sovietmečio įspauda (pvz., sovietinio mentaliteto žmonių), kuriam pranykti dar prireiks laiko, antra vertus, kad Nepriklausomybės periodo pradžios metai – tai ir *prichvatizacijos*, destruktivių procesų metai, daug žmonių nuo jų nukentėjo, o kai kas nesąžiningai pasipelnė. Be to, pirminį atsiribojimą – pavyzdžiui, nuo frazės *Landsbergis kolūkius sugriovė* – kartais lydėdavo dalinis pritarimas.

Pagal Laisvės veikti laiko naratyvą, Nepriklausomybės periodo pradžios metais Lietuvoje buvo daugiau laisvės ir lengvumo veikti iniciatyviems individams, nedidelėms organizacijoms, pradedantiems verslininkams. Tada visuomenėje būta ir daugiau idealizmo. Visgi po pradinio progreso šiame naratyve pereinama prie nuosmukio: ilgainiui išryškėjo biurokratizacija, įvairūs suvaržymai. Viešajame sektoriuje vyko centralizacija. Iškilo stambieji verslai – pavyzdžiui, didieji prekybos tinklai. Nors atsikartojo kalbėjimas apie laisvę, lengvumą, šiame naratyve buvo mažiausiai sustabarėjusių žodžių, frazių; jis išskirtas mažiausioje dalyje interviu. Atskiras dešimtmetis neminėtas. Tad, nors viešojoje erdvėje jau nestigo kalbėjimo apie 90-uosius kaip dešimtmetį su specifine dvasia, ši banga, regis, dar nebuvo užliejusi populiariosios atminties žemėlapiu. Laisvės veikti naratyvas – ne tiek apie egzotišką *linksmąją gariūnmetį* (prisiminus Jakučiūno tekstą), kiek, kaip byloja pats naratyvui duotas pavadinimas, apie tarpsnį – kad ir išskydusį, be aiškių ribų – kai senoji tvarka jau buvo suirusi, o naujoji dar nebuvo sustabarėjusi. Tokio laiko pranašumas – galimybės veikti greitai, pradėti ką nors visiškai naujo, laisvai migruoti per skirtingas sritis. Laisvės veikti laiko naratyvas yra ir vėlesnių Nepriklausomybės periodo metų, kai veikti, remiantis pasakojimais, jau yra gerokai sunkiau, kritika. Nors Lietuvos viešojoje erdvėje vesternizacija, euroatlantinė integracija apibrėžiamos pozityviai, daliai žmonių Europos Sąjunga asocijuojasi ir su neracionaliomis perteklinėmis taisyklėmis, suvaržymais, primenančiais periodą prieš lūžį – sovietmetį.

Pagal Darbo ir atpildo naratyvą, transformacijos sunkumus – pavyzdžiui, atleidimą iš ilgamečio darbo – žmonės įveikdavo individualiai, darbu ir

veikumu, patys *užsikabindami* nestabiliame pasaulyje. Darbas ir veikumas ilgainiui padeda pagerinti situaciją. Itin kritiškai vertinami vadinamieji *pašalpiniai*, tarytum paliekami už simbolinės ribos: jie suvokiami kaip vengiantys darbo ir veikumo, tačiau gaunantys nepelnytą atpildą pašalpomis. Čia įžvelgiama ir naujojo periodo bei valstybės valdžios kaltė: dažnai minėta, kad sovietmečiu dirbti privalėjo visi. Šis naratyvas galbūt amortizuoja Staigaus griuvimo naratyvą. Juk šie du naratyvai ir formaliai panašūs: abu byloja apie neigiamas permainas Nepriklausomybės periodo pradžioje. Darbo ir atpildo naratyvas galiausiai turi pozityvų atspalvį; be to, eilinis žmogus jame nėra tik pasyvi aplinkybių auka – nestabiliame, byrančiame pasaulyje jis visgi galėjo *užsikabinti*. Šis naratyvas galėtų tapti pasididžiavimą skatinančiu pasakojimu apie Lietuvos žmonių atsparumą sunkumų akivaizdoje. Kita vertus, kaip minėta, naratyvas nėra grynai individualistinis: aktyviai pastebimi ir *kiti* – nepakankamai darbštūs, neužtenkamai veikūs. Pastarieji, jeigu kas to panorėtų, veikusiai galėtų būti pastatyti į atpirkimo ožių poziciją.

Pagal Naratyvą apie išverstakailius, dalis žmonių nuo uolaus komunizmo ir ateizmo persimetė prie krikščionybės praktikavimo ir patriotizmo. Sovietmečiu savo elgesiu jie kartais kenkė aplinkiniams: pavyzdžiui, ateistiniu auklėjimu uoliai užsiėmusios *mokytojos* sekdamo, kurie mokiniai lankosi bažnyčioje. Jie negerbė kitų žmonių, tradicijų – pavyzdžiui, net per gedulingas mišias vengdavo įeiti į bažnyčią. Minėta, kad šie žmonės turėjo savanaudiškų tikslų – pavyzdžiui, siekė padaryti karjerą. Nepriklausomybės metais jie radikaliai persimainė – dabar pradėjo elgtis kaip itin uolūs, dorybingi patriotai ir tikintieji, vėl diktuoja elgesio taisykles aplinkiniams. Panašiai kaip vadinamieji *pašalpiniai*, vadinamieji *išverstakailiai* išstumiami už simbolinės ribos, jų elgesys pajuokiamas. Čia esama neteisybės prieskonio: žmonės, kurie sovietmečiu primetinėjo kitiems lojalumą režimui, galbūt net tiesiogiai kenkė – pavyzdžiui, sekdami, dėl to nepatyrė jokių padarinių, gal net vėl užėmė elitines, gerbtinų žmonių pozicijas. Tad, nors naratyvo dėmenys gali skambėti komiškai (ir tyrimo dalyviai pasakodami juokdavosi), jame paliečiami sudėtingi moralės, teisingumo klausimai, kurie turbūt dažnai išryškėja didelių sociopolitinių pokyčių fone. Lietuvos viešojoje erdvėje vis kartojasi atvejų, kai paskelbiama, kad vienas ar kitas aukštas pareigas einantis žmogus sovietmečiu priklausė Komunistų partijai. Didelė dalis visuomenės sovietmetį patyrė tiesiogiai, jame pradėjo karjeras – turbūt tam reikėjo didesnio ar mažesnio konformizmo.

Ankstesnės pastraipos pabaigoje buvo paminėta *patirtis*. Jau visiškai priartėjus prie pabaigos, varta prisiminti filosofines prielaidas. Darbą apie

intensyvios transformacijos laiką Lietuvoje visuomenės lygmeniu būtų galima parašyti ir kitaip – bandant prisikasti prie patirčių šiuo laikotarpiu. Čia galima remtis jau surinktais interviu, bet galima pamąstyti ir apie papildomus. Pavyzdžiui, galbūt vertėtų pakalbinti šiuo laikotarpiu emigravusius ir užsienyje likusius asmenis: tyrimo dalyviai minėjo, kad daug jų pažįstamų rinkosi emigruoti. Tie, kurie liko, manytina, surado, už ko *užsikabinti* Lietuvoje – galbūt emigravusieji intensyvios kaitos metais patyrė didesnę neapibrėžtumą ir nepriteklių, vadinamojo *kabliuko* turėjo ieškoti jau užsienyje. Veikiausiai jie tebe palaiko ryšį su Lietuvoje gyvenančiais giminačiais ir artimaisiais, dalyvauja virtualiose diskusijose, tad prisideda prie populiariosios atminties žemėlapių braižymo. Antra, galbūt vertėtų pakalbinti daugiau kaimų ir mažų miestelių gyventojų: kaip minėta duomenims rinkti skirtose dalyje, daugiau interviu atlikta Panevėžyje ir Jonavoje, o ne aplinkiniuose kaimuose ir miesteliuose. Analizuojant Staigaus griuvimo naratyvą rašyta, kad tyrimo dalyviai minėjo, jog patirtys kaime buvo itin skaudžios. Galiausiai, nors, kaip minėta, Lietuvos sociologai jau yra padarę žingsnių šia linkme, taip pat vertėtų atkreipti dėmesį į jaunesnes kartas: laikotarpio vaikus ir paauglius, kurie liko už šios disertacijos ribos, jų patirtis ir atsiminimus.

Paskutinėje pastraipoje reikia pridurti, kad posocialistinė transformacija rašant šią disertaciją buvo netolima praeitis. Ji atmintyje dar tik struktūravosi, jos žemėlapis tebebuvo aktyviai braižomas – panašiai kaip bandomos pažinti, į bendresnius žemėlapius įtraukti vis dar paslaptingos teritorijos. Kita vertus, galbūt pavyko suspėti užčiuopti momentą, kai, vis gausėjant kūrinių apie devyniasdešimtinius viešojoje erdvėje, dominuojanti atmintis visgi nebuvo perdėm paveikusi populiariosios atminties.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Adomovsky, Ezequiel. „Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France 1810–1880“. *The Journal of Modern History* 77, nr. 3 (2005): 591–628. <https://doi.org/10.1086/497718>.
2. Alexander, Jeffrey C. *The Civil Sphere*. New York: Oxford University Press.
3. Andrejevs, Dmitrijs. „Revisiting the Social Organisation of National Memory: A Look at the Calendars of Lithuania, Latvia, and Estonia“. *Memory Studies* 13, nr. 6 (2020): 1305–1320. <https://doi.org/10.1177/1750698018784116>.
4. Aniulienė, Vika. „Pasakymas „anksčiau depresijos nebuvo“ psichologei kelia pyktį: mūsų karta kenčia traumas, šeimoje perduotas iš kartos į kartą“. Jurgos Bakaitės interviu. *Lrt.lt*. Paskelbta 2023 m. gruodžio 15 d. <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2134080/pasakymas-anksciau-depresijos-nebuvo-psichologei-kelia-pykti-musu-karta-kencia-traumas-seimoje-perduotas-is-kartos-i-karta>.
5. Antanavičius, Ugnius, Lukas Balandis, Žygimantas Gedvila, Tomas Markelevičius, Mindaugas Milaknis ir Lina Zaveckytė. „Cukrus, stiklas ir autokompresoriai: fotopasakojimas apie pramoninę Panevėžio istoriją“. *15min*. Žiūrėta 2025 m. birželio 16 d. <https://www.15min.lt/media-pasakojimai/cukrus-stiklas-ir-autokompresoriai-fotopasakojimas-apie-pramonine-panevezio-istorija-1728>.
6. Arlauskaitė, Natalija. *Nuožmi taika*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020.
7. Assmann, Aleida. „Canon and Archive“. Iš *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*, sudarė Astrid Erll ir Ansgar Nünning, 97–107. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
8. Assmann, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. Munich: Beck, 1992.
9. Assmann, Jan. „Communicative and Cultural Memory“, iš *Cultural Memory*, sudarė Astrid Erll ir Ansgar Nünning, 109–118. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008.
10. Baločkaitė, Rasa. „Lietuva Europoje, Europa Lietuvoje: tarp mimezės ir nebūties“. *Kultūros barai* 10 (2006): 2–6.

11. Baločkaitė, Rasa. „Can You Hear Us? The Lower Class in Lithuanian Media and Politics“. *Problems of Post- Communism* 56, nr. (1) (2009): 12–22. <https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216560102>.
12. Barkauskaitė, Živilė. „Panevėžio „Ekranas“ likviduotas, apie 250 mln. Lt skola bus nurašyta“. *Verslo žinios*. Paskelbta 2013 m. rugsėjo 20 d. <https://www.vz.lt/archive/article/2013/9/20/panevezio-ekranas-likviduotas-apie-250-mln-lt-skola-bus-nurasyta>.
13. Beckers, Kathleen, Stefaan Walgrave ir Hilde Van den Bulck. „Opinion Balance in Vox Pop Television News“. *Journalism Studies* 19, nr. 2 (2018): 284–296. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2016.1187576>.
14. Berger, Peter L. ir Thomas Luckmann, *Socialinis tikrovės konstravimas: žinijimo sociologijos traktatas*, iš anglų kalbos vertė Aldona Radžvilienė. Vilnius: Pradai, 1999.
15. Bergman, Una. *Politics of Uncertainty: the United States, the Baltic Question, and The Collapse of the Soviet Union*. New York: Oxford University Press, 2023.
16. Bėčiūtė, Kotryna. „Laisvė vaikšto nuoga“. *Naujasis židinys-Aidai* 7 (2021): 12–20.
17. BNS. „100 svarbiausių 2021-ųjų Lietuvos įvykių“. *Delfi.lt*. Paskelbta 2021 m. gruodžio 31 d. <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/100-svarbiausiu-2021-uju-lietuvos-ivykiu-89086137>
18. Boele, Otto. „Perestroika and the 1990s – Those Were the Best Years of My Life!“ Nostalgia for the Post-Soviet Limbo“. Iš *Post-Soviet nostalgia: confronting the empire's legacies*, sudarė Otto Boele, Boris Noordenbos ir Ksenia Robbe, 203–223. New York: Routledge, 2020.
19. Boyer, Dominic. „From Algos to Autonomos: Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania“. Iš *Post-communist Nostalgia*, sudarė Maria Todorova and Zsuzsa Gille, 17–28. New York: Berghahn Books, 2010. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qd8t4.5>.
20. Braun, Virginia ir Victoria Clarke. *Successful Qualitative Research: A Practical Guide for Beginners*. Los Angeles: SAGE, 2013.
21. Braun, Virginia ir Victoria Clarke. *Thematic Analysis: A Practical Guide*. London: SAGE, 2022.
22. Brekhus, Wayne. „The Rutgers School: A Zerubavelian Culturalist Cognitive Sociology“. *European Journal of Social Theory* 10, nr. 3 (2007): 448– 464. <https://doi.org/10.1177/1368431007080705>.
23. Buchowski, Krzysztof. *Historia polityczna Litwy 1987–2004*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

24. Buchowski, Michał. „The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother“. *Anthropological Quarterly* 79, nr. 3 (2006): 463–482.
25. Buchowski, Michał. „Anthropology in Postsocialist Europe“. Iš *A Companion to the Anthropology of Europe*, sudarė Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith ir Jonas Frykman, 68–87. Chichester: Wiley-Blackwell, 2012.
26. Budreckaitė, Valda. „Glaudžiai įsipynusi į dabartinį Nepriklausomybės laikotarpį: posovietinės transformacijos vieta socialinės atminties žemėlapyje šiuolaikinėje Lietuvoje“. *Filosofija. Sociologija* 34, nr. 4 (2023): 410–421. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.4.7>.
27. Budreckaitė, Valda. „Už frazės „Landsbergis kolūkius sugriovė“: transformacija žemės ūkyje per kultūrinės traumos naratyvo prizmę“. *Politologija* 1 (2023): 109–147. <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.109>.
28. Buyandelgeriyn, Manduhai. „Post-post-transition Theories: Walking on Multiple Paths“. *Annual Review of Anthropology* 37, nr. 1 (2008): 235–250. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.37.081407.085214>.
29. Burr, Vivien. *An Introduction to Social Constructionism*. London: Routledge, 2006.
30. Burski, Jacek ir Joanna Wygnańska, „Introduction“. Iš *Telling the Great Change. The Process of the Systemic Transformation in Poland in Biographical Perspective*, sudarė Kaja Kaźmierska ir Katarzyna Waniek, 13–32. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020.
31. Carothers, Thomas. „The End of the Transition Paradigm“. *Journal of Democracy* 13, no. 1 (2002): 5–21.
32. Cento Bull, Anna ir Hans Lauge Hansen, „On agonistic memory“, *Memory Studies* 9, nr. 4 (2016): 390–404, <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>.
33. Cervinkova, Hana. „Postcolonialism, Postsocialism and the Anthropology of East-Central Europe“. *Journal of Postcolonial Writing* 48, nr. 2 (2012): 155–163. <https://doi.org/10.1080/17449855.2012.658246>.
34. Confino, Alon. „Memory and the History of Mentalities“. Iš *Cultural Memory*, sudarė Astrid Erll, Ansgar Nünning, 77–84. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
35. Connerton, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

36. Connerton, Paul. „Seven Types of Forgetting“. *Memory Studies* 1, nr. 1 (2008): 59–71. <https://doi.org/10.1177/1750698007083889>.
37. Creswell, John W. *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*. Los Angeles: SAGE, 2013.
38. Davoliūtė, Violeta. „The Baltic Model of Civic-Patriotic History“. *Journal of Genocide Research* 24, no. 2 (2022): 264–275. <https://doi.org/10.1080/14623528.2021.1968145>.
39. Daugirdas, Tomas. „Nepriklausomybė ir neprijaukinti 90-ieji“. *Naujasis židinys-Aidai* 1 (2025): 4–5.
40. Davis, Fred. „Decade Labeling: The Play of Collective Memory and Narrative Plot“. *Symbolic Interaction*, 7, nr. 1 (1984): 15–24.
41. Delanty, Gerard. *Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė*, iš anglų kalbos vertė Almantas Samalavičius. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.
42. Dobryninas, Aleksandras, Marius Povilas Šaulauskas, Vladas Gaidys, Arūnas Poviliūnas, Saulius Žukas, Boguslavas Gruževskis, Vytautas Skapcevičius, Vytautas Radžvilas ir Irena Veisaitė. *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998: kolektyvinė monografija*. Vilnius: Garnelis, 2000.
43. Eidintas, Alfonsas, Lauras Bielinis, Ginas Dabašinskas, Gediminas Kašėta ir Arūnas Augustinaitis. „Leidinio sudarytojų pratarinė“. Iš *Lietuvos sėkmės*, sudaryt. Alfonsas Eidintas et al., 12–20. Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2024.
44. Erll, Astrid ir Ansgar Nünning, „Preface“. Iš *Cultural Memory*, sudarė Astrid Erll ir Ansgar Nünning, V–VI. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
45. Erll, Astrid. „Cultural Memory Studies: An introduction“. Iš *Cultural Memory*, sudarė Astrid Erll, Ansgar Nünning, 1–15. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
46. Erll, Astrid. *Memory in Culture*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
47. Fiokla Kiurė. *Rožynas*. Panevėžys: Žiemos žodžiai, 2021.
48. Fomina, Julija. „Ar tikrai visi norėjome garintų džinsų? Paroda „Rūšių atsiradimas. 1990-ųjų DNR.“ MO muziejuje“. *Artnews.lt*. Paskelbta 2020 m. sausio 14 d. <https://artnews.lt/ar-tikrai-visi-norejomegarintu-dzinsu-paroda-rusiu-atsiradimas-1990-uju-dnr-mo-muziejuje-55537>;
49. Foucault, Michel. „Film and Popular Memory: An Interview with Michel Foucault“. *Cahiers du Cinema interviu. Radical Philosophy* 011 (1975): 24–29.
50. Furmonavičius, Darius. *Lithuania Transforms the West: Lithuania's Liberation from Soviet Occupation and the Enlargement of NATO (1988–2022)*. Hannover: Ibidem, 2024.

51. Gaidys, Vladas ir Danutė Tureikytė. „Didieji renginiai Lietuvoje 1989 ir 1993 metais („Baltijos kelias“ ir popiežiaus Jono Paulius II vizitas į Lietuvą): reprezentatyvių Lietuvos gyventojų apklausų rezultatai“. *Lietuvos socialinė raida* 2 (2013): 129–141.
52. Gailienė, Danutė. *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*. Vilnius: Tyto alba, 2008.
53. Gailienė, Danutė. „Psichologė Gailienė: sovietmečio traumos atsiliepia netgi tiems, kurie jame negyveno“. Gyčio Pankūno interviu. *Lrt.lt*. Paskelbta 2020 m. kovo 10 d. <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1149690/psichologe-gailiene-sovietmecio-traumos-atsiliepia-netgi-tiems-kurie-jame-negyveno>.
54. Gailienė, Danutė. „Pirma pripažinti, tada išgyti. Apie Lietuvos kolektyvinę traumą – su profesore Danute Gailiene“. Neringos Rekašiūtės interviu. NARA. Paskelbta 2020 m. lapkričio 18 d. <https://nara.lt/lt/articles-lt/pirma-pripazinti-tada-igyti>.
55. Gans-Morse, Jordan. „Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm“. *Post-Soviet Affairs* 20, nr. 4 (2004): 320–349. <https://doi.org/10.2747/1060-586X.20.4.320>.
56. Garškaitė-Antonowicz, Rosita. „‘Atheists in the Front Pews’: Religious Change and Continuity in Lithuanian Postcommunist Transformation Narratives“. *Religion, State & Society* 53, nr. 2 (2025): 77–96. <https://doi.org/10.1080/09637494.2025.2471663>.
57. Gečienė, Ingrida, Stanislovas Juknevičius, Arvydas Matulionis, Algimantas Mitrikas, Aida Savicka, Artūras Valionis, Rūta Žiliukaitė et al. *Europa ir mes: kolektyvinė monografija*. Vilnius: Gervėlė, 2001.
58. Gerring, John. *Social Science Methodology: a Unified Framework*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
59. Ghodsee, Kristen ir Mitchell Alexander Orenstein. *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions*. New York: Oxford University Press, 2021.
60. Andrew Gilbert, Jessica Greenberg, Elissa Helms ir Stef Jansen. „Reconsidering Postsocialism from the Margins of Europe: Hope, Time and Normalcy in Post-Yugoslav Societies“. *Anthropology News* 49, nr. 8 (2008): 10–11.
61. Gombrich, Ernst. „Aby Warburg: An Intellectual Biography“, iš *The Collective Memory Reader*, sudarė Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi ir Daniel Levy, 104–109. Oxford: Oxford University Press.

62. Graney, Katherine. *Russia, the Former Soviet Republics, and Europe since 1989: Transformation and Tragedy*. New York: Oxford University Press, 2019.
63. Grušaitė, Gabija. „Cepelinų dieta sveikas nebūsi, arba Kas iš tiesų yra lietuviška?“. *15 min.* Paskelbta 2024 m. liepos 6 d. <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/nuomones/gabija-grusaite-cepelinu-dieta-sveikas-nebusi-arba-kas-is-tiesu-yra-lietuviska-18-2269378>.
64. Gudžinskas, Liutauras. „Pokomunistinės valstybės raida Europos Sąjungoje: užtikrinta ateitis ar spąstai?“. *Politologija* 4 (2009): 127–152, <https://doi.org/10.15388/Polit.2009.4.8393>.
65. Hachmeister, Maren, Beáta Hock, Theresa Jacobs ir Oliver Wurzbacher. „Multiple Transformations: An Introduction“. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 31, nr. 1 (2023): 15–26. <https://doi.org/10.1080/25739638.2023.2182502>.
66. Halbwachs, Maurice. „The Social frameworks of memory“. Iš *On Collective Memory*, sudarė Lewis A. Coser, 35–189. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
67. Halbwachs, Maurice. „The legendary topography of the gospels in the Holy Land“. Iš *On Collective Memory*, sudaryt. Lewis A. Coser, 193–235. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
68. Harboe Knudsen, Ida. *New Lithuania in Old Hands: Effects and Outcomes of EUropeanization in Rural Lithuania*. London: Anthem Press, 2012.
69. Harth, Dietrich. „The Invention of Cultural Memory“. Iš *Cultural Memory*, sudarė Astrid Erll, Ansgar Nünning, 95–96. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008.
70. Havrylyshyn, Oleh. *Divergent Paths in Post-Communist Transformation: Capitalism for All or Capitalism for the Few?* Basingstoke (England): Palgrave Macmillan, 2006.
71. Hercog, Alexander ir Joshua A. Tucker. „The Dynamics of Support: the Winners-Losers Gap in Attitudes Toward EU Membership in Post-communist Countries“. *European Political Science Review* 2, nr. 2 (2009): 235–267. <https://doi.org/10.1017/S1755773909990282>.
72. Hilmar, Till. „Economic Memories” of the Aftermath of the 1989 Revolutions in East Germany and the Czech Republic“. *East European Politics and Societies: and Cultures* 35, nr. 1 (2020): 89–112. <https://doi.org/10.1177/0888325420902248>.

73. Hilmar, Till. *Deserved: Economic Memories after the Fall of the Iron Curtain*. New York: Columbia University Press, 2023.
74. Hilmar, Till. „The “Turncoat” as a Social Form: Tracing Everyday Moral Grammars of Justice in Post-1989 East Germany and Czechia“. Iš *Everyday Postsocialism in Eastern Europe: History Doesn't Travel in One Direction*, sudarė Jill Massino ir Markus Wien, 185–200. West Lafayette: Purdue University Press, 2024.
75. Hohnen, Pernille. „Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija“. *Lietuvos etnologija* 1/10 (2001): 63–83.
76. Hörschelmann, Kathrin ir Alison Stenning. „Ethnographies of Postsocialist Change“. *Progress in Human Geography* 32, nr. 3 (2008): 339–361, <https://doi.org/10.1177/0309132508089094>.
77. Humphrey, Caroline. *Marx Went Away –But Karl Stayed Behind*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998.
78. Humphrey, Caroline. *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*. Ithaca: Cornell University Press, 2002.
79. „In Memoriam: Jan Assmann (1938-2024)“. *Memory Studies Association*. Žiūrėta 2025 m. birželio 16 d. <https://www.memorystudiesassociation.org/in-memoriam-jan-assmann-1938-2024/>
80. Jakučiūnas, Andrius. „Linksmasis ir herojiškasis gariūnmetis, kurio nebuvo (daug klausimų)“. *Metai: literatūros žurnalas*. Paskelbta 2019 m. balandžio 9 d. <https://www.zurnalasmetai.lt/?p=3555>.
81. Jakučiūnas, Andrius. „Remyga“ – kaip postūmis permastyti, ko prisidirbome“. *15min*. Paskelbta 2021 m. spalio 4 d. <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/literatura/andrius-jakuciunas-remyga-kaip-postumis-permastyti-ko-prisidirbome-286-1575288>.
82. Jankauskas, Algimantas ir Liutauras Gudžinskas. „Tranzitologijos peržiūra: pokomunizmo pamokos“. *Lietuvos metinė strateginė apžvalga* 6, nr. 1 (2008): 175–192. <https://doi.org/10.47459/lmsa.2008.6.8>.
83. Jarausch, Konrad. *Out of Ashes: a New History of Europe in the Twentieth Century*. Princeton: Princeton University Press, 2015.
84. Jonušys, Laimantas. „KALBOS MINUTĖ 16b yra keblesnė...“. Facebook. 2024 m. sausio 19 d. <https://www.facebook.com/share/p/1EunWGkZLS/>.
85. Juska, Arunas ir Richard Pozzuto. „Work- Based Welfare as a Ritual: Understanding Marginalization in Post-independence Lithuania“. *Journal of Sociology and Social Welfare* 31, nr. 2 (2004): 3–25.

86. Juska, Arunas ir Richard Pozzuto, „Resisting Marginalisation: the Rise of the Rural Community Movement in Lithuania“. *Sociologia Ruralis* 45, nr. 1–2 (2005): 3–21, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2005.00287.x>;
87. Kačkus, Bronius. *Gamyba Panevėžyje 1940–1990 metais*. Vilnius: Margi raštai, 2015.
88. Kajėnas, Gediminas. „Neįtikėtina filmo „Pietinia kronikas“ sėkmė – pagerino net du Lietuvos rekordus“. *15min*. Paskelbta 2024 m. kovo 17 d. <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/kinas/neitiketina-filmo-pietinia-kronikas-sekme-sumuse-net-du-lietuvos-rekordus-4-2414114>
89. Kasekamp, Andres. *A History of the Baltic States*. London: Red Globe Press, 2018.
90. Kasperavičienė, Vilma. „Seimo narių tikslas – pasižiūrėti, kas liko iš žemės ūkio po reformos“. *Jonavos balsas*, liepos 12, liepos 14, liepos 16, 1994.
91. Kennedy, Michael D. *Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation, and War*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002.
92. Klimaitė, Vaiva ir Odeta Geleželytė, „Kai sunku vėl pasitikėti: nusivylimo išgyvenimai po artimojo savižudybės“. Iš *Gyvenimas po lūžio: kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*, sudarė Danutė Gailienė, 249–257. Vilnius: Eugrimas, 2015.
93. Klumbys, Valdemaras. „Kalti ne mes, kaltas sovietmetis“. *Bernardinai.lt*. Paskelbta 2011 balandžio 18 d. <https://www.bernardinai.lt/2011-04-18-valdemaras-klumbys-kalti-ne-mes-kaltas-sovietmetis/>.
94. Klumbys, Valdemaras. „Ir vėl Marcinkevičius, arba „Vaidinant auką“. *Lrt.lt*. Paskelbta 2023 m. rugpjūčio 3 d. <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2047175/valdemaras-klumbys-ir-vel-marcinkevicius-arba-vaidinant-auka>.
95. Klumbys, Valdemaras. „Žvilgsnis į sovietmečio inteligentiją per kartų prizmę“. Iš *Virsmo link: vėlyvojo sovietmečio literatūros socialumas ir estetiškė raiška*, sudaryt. Rimantas Kmita, 27–92. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024.
96. Klumbytė, Neringa. „Dabarties istorijos paraščių žmonės: atsiminimai apie sovietmetį ir kasdienybės patirtys kaimo bendruomenėse“, *Politologija* 3 (2004): 1–21.
97. Klumbytė, Neringa. „Post-socialist Sensations: Nostalgia, the Self, and Alterity in Lithuania“. *Lietuvos etnologija* 9, nr. 18 (2009): 93–116;

98. Klumbytė, Neringa. „The Soviet Sausage Renaissance“. *American Anthropologist* 112, nr. 1 (2010): 22–37.
99. Klumbytė, Neringa. „Memory, Identity, and Citizenship in Lithuania“. *Journal of Baltic Studies* 41, nr. 3 (2010): 295–313. <https://doi.org/10.1080/01629778.2010.498188>
100. Klumbytė, Neringa. „Nation and liberation: remembering the national movement for independence (1987–1991) in post-soviet Lithuania“. *Ab Imperio* 2 (2013): 253–277.
101. Kmita, Rimantas *Pietinia kronikas*. Vilnius: Tyto alba, 2016.
102. Kmita, Rimantas. „Įvadas“. Iš *Virsmo link: vėlyvojo sovietmečio literatūros socialumas ir estetinė raiška*, sudaryt. Rimantas Kmita, 7–24. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024.
103. Ivan Krastev ir Stepheno Holmes. *The Light that Failed*. London: Penguin Books, 2020.
104. Kubik, Jan. „Chapter One. From Transitology to Contextual Holism: A Theoretical Trajectory of Postcommunist Studies“. Iš *Postcommunism from Within: Social Justice, Mobilization, and Hegemony*, sudarė Jan Kubik ir Amy Linch, 27–94. New York: New York University Press, 2013.
105. Kuodis, Raimondas. „Lietuvos ekonomikos transformacija 1990–2008 metais: etapai ir pagrindinės ekonominės politikos klaidos“. *Pinigų studijos* 2 (2008): 97–105.
106. Kulvinskaitė, Virginija. *kai aš buvau malalietka*. Vilnius: Kitos knygos, 2019.
107. Landsbergis, Vytautas. *Lūžis prie Baltijos*. Vilnius: Vaga, 1997.
108. Landsbergis, Vytautas. *Lapkričio knygelė: 1989 metų pabaigos įvykių ir idėjų užrašai*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2021.
109. LaisvėsTV. „Landsbergių Lietuva, vilos bei pietūs pasaulio pakrašty! || Laikykitės ten || S06E07 || Laisvės TV“. *YouTube*. Spalio 17, 2021. https://www.youtube.com/watch?v=F3kV_0THFMc;
110. LaisvėsTV. „Spalio aptarimas | Pensininkė Vilija apgavo | Landsbergis out | Koalicija | Seimo rinkimai | VLK“. *YouTube*. Spalio 31, 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=RWOHPdqaHMM&>.
111. Lamont, Michèle. *Seeing Others*. New York: Atria/One Signal Publishers, 2025.
112. Lankauskas, Gediminas. *The Land of Weddings and Rain: Nation and Modernity in Post-Socialist Lithuania*. Toronto: University of Toronto Press, 2015.

113. Laurinaitis, Paulius Tautvydas. „Laisvės postmodernas: devyniasdešimtinių architektūra“. *Kaunas pilnas kultūros*. Paskelbta 2024 m. balandžio 20 d. <https://kaunaspilnas.lt/laisves-postmodernas-devyniasdesimtiniu-architektura/>.
114. Laurinavičius, Česlovas ir Vladas Sirutavičius. *Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*. Vilnius: Baltos lankos, 2008.
115. Lauristin, Marju ir Peeter Vihalemm. „The Political Agenda during Different Periods of Estonian -Transformation: External and Internal Factors“. *Journal of Baltic Studies* 40, nr. 1 (2009): 1–28. <https://doi.org/10.1080/01629770902722237>.
116. Leyk, Aleksandra ir Joanna Wawrzyniak, *Cięcia. Mówiona historia transformacji*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2020.
117. Lenčiauskas, Julius. *Jonavos rajonas*. Vilnius: Mintis, 1990.
118. Lenčiauskas, Julius. „Varlės sindromas baldų pramonėje“, *Kauno diena*, kovo 21, 1997.
119. Leonavičius, Vylius ir Eglė Ozolinčiūtė. „Sovietinio žemės ūkio transformacija“. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 44, nr. 1 (2019): 93–131. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2019.1.10>
120. Lincoln, Yvonna S., Susan A. Lynham ir Egon G. Guba. „Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences, Revisited“. Iš *Sage Handbook of Qualitative Research*, 5-as leidimas, sudarė N. K. Denzin ir Y. S. Lincoln, 108–150. Los Angeles: SAGE, 2017.
121. Lingienė, Kotryna. „90-iniai Kaune: valgyklos „Pakalnės“ legendos ir vaikų vardus įkvėpę šokiai parduotuvėje“. 2024 m. gruodžio 27 d. Iš *Uždaras vakaras*, LRT OPUS, tinklalaidė. <https://www.lrt.lt/radioteka/irasas/2000381303/90-iniai-kaune-valgyklos-pakalnes-legendos-ir-vaiku-vardus-ikvepe-sokiai-parduotuveje>.
122. Linz, Juan ir Alfred Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1996.
123. Maksimaitienė, Ona. *Panevėžio miesto istorija*. Panevėžys: Panevėžio spaustuvė, 2003.
124. Malinova, Olga. „Framing the Collective Memory of the 1990s as a Legitimation Tool for Putin’s Regime“. *Problems of Post-Communism* 68, nr. 5 (2021): 429–441, <https://doi.org/10.1080/10758216.2020.1752732>.
125. Malinova, Olga. „Political Uses of Memory of the Early Period of the Post-Soviet Transformations in Contemporary Russia“. Iš *Remembering the Neoliberal Turn: economic Change and Collective Memory in*

- Eastern Europe after 1989*, sudarė Veronika Pehe and Joanna Wawrzyniak, 77–92. Abingdon: Routledge, 2024.
126. Marcel, Jean-Christophe ir Laurent Mucchielli. „Maurice Halbwachs’s mémoire collective“. Iš *Cultural Memory*, sudarė Astrid Erll ir Ansgar Nünning, 141–150. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
 127. Massino, Gill. „The Power of Memories: Narrating Transition in Eastern Europe“. Iš *Erinnerung des Umbruchs, Umbruch der Erinnerung: die Nachwendezeit im deutschen und ostmitteleuropäischen Gedächtnis*, sudarė Hanna Haag ir Till Hilmar, 37–55. Wiesbaden: Springer VS, 2024.
 128. Massino, Jill ir Markus Wien. „Introduction: Everyday Postsocialism in Eastern Europe: Continuities, Ruptures, and Alternative Temporalities“. Iš *Everyday Postsocialism in Eastern Europe: History Doesn't Travel in One Direction*, sudarė Jill Massino and Markus Wien, 1–20. West Lafayette: Purdue University Press, 2024.
 129. Mishler, Elliot G. *Research Interviewing: Context and Narrative*. Cambridge: Harvard University Press, 1986.
 130. Metodiev, Momchil ir Louisa Slavkova, „Post-Communist Transition: the Division of Narratives“. Iš *Teaching the History of Transition: A Handbook for History and Civic Education*. Sudarė Alexander Formozov ir Leonie Sichtermann, 11–22. Berlin: Austausch, 2023.
 131. Mincyte, Diana. „Small -Scale Farms, Large-Scale Politics: The Changing Landscape of Rural Lithuania“. Doktoro disertacija, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2006.
 132. Misztal, Barbara. *Theories of Social Remembering*. Maidenhead: McGraw-Hill Education, 2003.
 133. Müller, Martin. „Goodbye, Postsocialism!“ *Europe-Asia Studies* 71, nr. 4 (2019): 533–550. <https://doi.org/10.1080/09668136.2019.1578337>.
 134. Niauronytė, Aira. „Susvetimėjimas su kalba: tarp kalbėtojo ir kalbos – kalbininkas?“. Pranešimas teksto redagavimo konferencijoje „REDA. Forumas už kalbos demokratiją“. Vilnius, 2024 m. spalio 25 d.
 135. Nikžentaitis, Alvydas ir Irena Šutininė. „Baltijos kelio dvidešimtmetis: eilinis jubiliejus ar kultūrinės atminties transformacijos pradžia?“. *Lietuvos istorijos metraštis* 1 (2010): 71–83.
 136. Nora, Pierre. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“. *Representations* 26 (1989): 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>.
 137. Norkus, Zenonas. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

138. Norkus, Zenonas. *The Great Restoration: Post-Communist Transformations from the Viewpoint of Comparative Historical Sociology of Restorations*. Leiden: Brill, 2023.
139. Norkus, Zenonas. *Post-Communist Transformations in Baltic Countries: A Restorations Approach in Comparative Historical Sociology*. Cham: Springer Nature, 2023.
140. Norvilas, Gytis. „Akinanti gariūnmečio saulė, arba Kokia nostalgijos kaina“. *Lrt.lt*. Paskelbta 2025 m. vasario 22 d. <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2491456/gytis-norvilas-akinanti-gariunmecio-saule-arba-kokia-nostalgijos-kaina>.
141. Nützenadel, Alexander. „The Financial Crisis of 2008— Experience, memory, history“. *Journal of Modern European History* 19, nr. 1 (2021): 3–7. <https://doi.org/10.1177/161189442097359>.
142. Obelenytė, Agnė. „Pandeminių protestų priežastys Lietuvoje: įsitikinimų sąryšių analizė“. Magistro darbas. Vilniaus universitetas, 2022.
143. Olick, Jeffrey K. ir Joyce Robbins. „Social memory studies: From „collective memory“ to the historical sociology of mnemonic practices“. *Annual Review of Sociology* 24 (1998): 105–140.
144. Olick, Jeffrey K., Vered Vinitzky-Seroussi ir Daniel Levy. „Introduction“. Iš *The Collective Memory Reader*, sudarė Olick, Vinitzky-Seroussi ir Levy, 3–62. New York: Oxford University Press, 2011.
145. Patton, Michael Quinn. *Qualitative Research & Evaluation Methods*, 4-as leidimas. Thousand Oaks, California: SAGE Publications, Inc., 2015.
146. Pehe, Veronika. „The Wild 1990s: “Transformation Nostalgia” Among the Czech Student Generation of 1989“. *East Central Europe* 46, nr. 1 (2019): 111–134. <https://doi.org/10.1163/18763308-04601007>.
147. Pehe, Veronika ir Joanna Wawrzyniak. „Memories of the Neoliberal Turn in Comparative Perspective: A Research Agenda“. Iš *Remembering the Neoliberal turn: Economic Change and Collective Memory in Eastern Europe after 1989*, sudarė Pehe ir Joanna Wawrzyniak, 298–299. Abingdon: Routledge, 2024.
148. Peng, Liu. „“Losers” in the Age of Democratization: Lessons from Post-Soviet Societies“. *Communist and Post-Communist Studies* 58, nr. 1 (2025): 1–27. <https://doi.org/10.1525/cpcs.2024.2106390>.
149. Piepaliūtė, Agnė. „Kapota pjautuvu, mušta kūju: visuotinė trauma“. *IQ* 5 (2023): 18–21.

150. Platt, Kevin M. F. „The Post-Soviet is Over: On Reading the Ruins’, Republics of Letters: A Journal for the Study of Knowledge“. *Politics, and the Arts* 1, nr. 1 (2009): 1–26.
151. Popular Memory Group. „What Do We Mean by Popular Memory?“ Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies, 1982. <http://epapers.bham.ac.uk/3365/>
152. Račaitytė-Kučiauskienė, Karina. „Kauniečių tapatybė ir atmintis: gyvenančiųjų sovietmečio rajonuose naratyvai (XX a. vidurys – XXI a. pradžia)“. Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, 2022.
153. Rady, Martyn. *The Middle Kingdoms: a New History of Central Europe*. New York: Basic Books, 2023.
154. Ramonaitė, Ainė. *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
155. Ramonaitė, Ainė. „Kas ilgisi sovietmečio? Ekonominio statuso, socialinės aplinkos ir vertybinių nuostatų įtaka sovietinei-antisovietinei skirčiai Lietuvoje“. *Sociologija. Mintis ir Veiksmas* 33, nr. 2: 265–285 (2013). <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2013.2.3801>.
156. Ramonaitė, Ainė. „Ainė Ramonaitė pademonstravo, kaip sovietinė nostalgija veda prie tikėjimo sąmokslais: Kremlius ir Putinas čia ne prie ko“. Eglės Samoškaitės interviu. *TV3.lt*. Paskelbta 2022 m. lapkričio 6. <https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/aine-ramonaite-pademonstravo-kaip-sovietine-nostalgija-veda-prie-tikejimo-samoksmais-kremlius-ir-putinas-cia-ne-prie-ko-n1198372>.
157. Ramonaitė, Ainė. „Does Communist Nostalgia Lead to COVID-19 Conspiracy Beliefs? “. *European Societies* 25, nr. 3 (2023): 489–508, <https://doi.org/10.1080/14616696.2022.2132525>.
158. Ranonytė, Asta. „Lithuania“. Iš Bistra Stomenova et al., „Mapping the Teaching of Transition“. Iš *Teaching the History of Transition: A Handbook for History and Civic Education*. Sudarė Alexander Formozov ir Leonie Sichtermann, 53–60. Berlin: Austausch, 2023.
159. Riessman, Catherine Kohler. *Narrative analysis*. Newbury Park: SAGE, 1993.
160. Riessman, Catherine Kohler. *Narrative Methods for the Human Sciences*. Los Angeles: SAGE, 2008.
161. Ringel, Felix. „The Time of Post-socialism: On the Future of an Anthropological Concept“. *Critique of Anthropology* 42, nr. 2 (2022): 191–208. <https://doi.org/10.1177/0308275X221095930>.

162. Roediger, Henry L. ir James V. Wertsch. „Creating a New Discipline of Memory Studies“. *Memory Studies* 1, nr. 1 (2008): 9–22. <https://doi.org/10.1177/1750698007083884>.
163. Rogers, Douglas. „Postsocialisms Unbound: Connections, Critiques, Comparisons“. *Slavic Review* 69, nr. 1 (2010): 1–15.
164. Rothberg, Michael. „Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire“. *Yale French Studies* 118/119 (2010): 3–12.
165. „Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR“. MO muziejus. Žiūrėta 2025 m. birželio 16 d. <https://mo.lt/ivykiai/rusiu-atsiradimas-90-uju-dnr/>
166. Schwartz-Shea, Peregrine ir Dvora Yanow. *Interpretive Research Design: Concepts and Processes*. New York: Routledge, 2012.
167. Sharafutdinova, Gulnaz. *The red mirror: Putin's leadership and Russia's insecure identity*. New York: Oxford University Press, 2020.
168. Simėnas, Darius. „Ekranas“ prabyla apie gresiantį bankrotą“. *Verslo žinios*. Paskelbta 2006 m. kovo 2 d. <https://www.vz.lt/archive/news.php?id=256169>.
169. Smith Scott, Jason. „The Strange History of the Decade: Modernity, Nostalgia, and the Perils of Periodization“. *Journal of Social History* 32, nr. 2 (1998): 263–285.
170. Socialinių tyrimų institutas. *Lietuva stojant į Europos Sąjungą: ekonominė, sociologinė ir demografinė padėties analizė*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2004.
171. Stašaitis, Arvydas. *Kaip kūrėme kapitalizmą: tikra Lietuvos verslininko 1980–2000 m. istorija*. Parengė Darius Pocevičius. Vilnius: Kitos knygos, 2021.
172. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. *Lietuvos apskritys: statistikos rinkinys*. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1999.
173. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. *Lietuvos apskritys: statistikos rinkinys*. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 2001.
174. Sztompka, Piotr. „Looking Back: The Year of 1989 as a Cultural and Civilizational Break“. *Communist and Post-Communist Studies* 29, nr. 2 (1996): 115–129.
175. Piotr Sztompka, „A Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies“. Iš *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka, 155–195. Berkeley: University of California Press.

176. Šabajevaitė, Lidija. *Lietuvos socialinė transformacija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.
177. Šimkus, Vilius. „Lietuvos verslo elito įmonių aplinka, kilmė ir kaita 1995–2004 metais“. *Lietuvos istorijos studijos* 54 (2024): 58–79. <https://doi.org/10.15388/LIS.2024.54.4>.
178. Šliavaitė, Kristina. „Ar baigėsi posocializmas Lietuvoje? Antropologija ir posocializmo transformacijų etnografija“. *Lietuvos etnologija* 20, nr. 29 (2020): 9–35.
179. Šliavaitė, Kristina, Monika Frėjutė-Rakauskienė ir Andrius Marcinkevičius. *Lietuvos valstybingumo atkūrimas tautinių mažumų perspektyvose: etniškumas, įtrauktis, pasirinkimai*. Vilnius: Lietuvos socialinių mokslų centras, 2023.
180. Šuliokas, Justinas ir Ugnė Jonaitytė. „LRT trumpai. Kas svarbiausio Lietuvoje įvyko per 2020-uosius?“. *Lrt.lt*. Paskelbta 2021 m. sausio 1 d., <https://www.lrt.lt/lituanica/aktualijos/751/1310465/lrt-trumpai-kas-svarbiausio-lietuvoje-ivyko-per-2020-uosius>.
181. Šutinienė, Irena. „Socialinė atmintis ir lietuvių tautinė tapatybė“. Iš *Lietuviškojo identiteto trajektorijos*, sudarė Vytis Čiubrinskas, Jolanta Kuznecovienė, 111–133. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2008.
182. Šutinienė, Irena. „Sąjūdis Lietuvos periferijoje: Kamajų miestelio atvejis“. Iš *Kamajai*, sudarė Venantas Mačiekus, 439–454. Vilnius: Versmė, 2016.
183. Švedas, Aurimas. „Kaip mūsų gyvenimai virsta istorija“. Iš *Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR* [parodos leidinys, 2019–2020, Vilnius], sudarė Danguolė Butkienė, Vaidas Jauniškis ir Miglė Survilaitė, 31–37. Vilnius: MO muziejus, 2019.
184. Švedas, Aurimas. *Istoriko teritorija*. Vilnius: Aukso žuvis, 2020.
185. Teleišė, Aušra. „Poindustrinis miesto kūrimas: kultūriniai ir socialiniai deindustrializacijos procesai Alytaus, Marijampolės ir Plungės miestuose“. Daktaro disertacija, Lietuvos istorijos institutas, 2023.
186. Ther, Philipp. *Europe Since 1989: A History*. Princeton: Princeton University Press, 2016.
187. Ther, Philipp. *How the West lost the Peace: the Great Transformation Since the Cold War*. Cambridge: Polity Press, 2023.
188. Todorova, Maria. „Introduction: From Utopia to Propaganda and Back“. Iš *Post-communist Nostalgia*, sudarė Maria Todorova ir Zsuzsa Gille, 1–13. New York: Berghahn Books, 2010.

189. Treinys, Mečislovas. „Lietuvos žemdirbių sąjūdis: ištakos ir sūkuriai“. Iš *Kaimas lūžio metais: Lietuvos žemdirbių sąjūdžio idėjų ir veiksmų dvidešimtmetis*, sudarė Mečislovas Treinys, 9–210. Kaunas: Lietuvos žemės ūkio universitetas, 2008.
190. „UAB „Baldai Jums“ šiemet mini savo veiklos 30-metį“. *Kauno prekybos, pramonės ir amatų rūmai*. Paskelbta 2024 m. liepos 16 d. <https://chamber.lt/naujienos/uab-baldai-jums-svencia-30-meti/>.
191. Urbonaitė, Veronika. *Devyniasdešimtųjų vaikai tampa tėvais*. Vilnius: Dvi tylos, 2020.
192. Urnėžiūtė, Rita. „Kalbos redaktorius ir kalbos variantiškumas“. *Gimtoji kalba* 1 (2025): 4–14.
193. Užkalnis, Andrius. „Žlibinėtojai pro taukuotus sovietinius akinius“. *Delfi*. Paskelbta 2022 m. sausio 26 d. <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/uzkalnis-zlibinetojai-pro-taukuotus-sovietinius-akinius.d?id=89303991>.
194. Vaiseta, Tomas. *Nuobodulio visuomenė*. Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2014.
195. Vaitkevičius, Stasys. „Privatizavimo procesai 1991–2000 metais ir jų pasekmės Baltijos valstybėse“. *Teisės apžvalga* 1, nr. 25 (2022): 2–57.
196. Valantytė, Rita. *Laužytojai: mūsų gyvenimų etiudai prieš Sovietų Sąjungos griūtį ir po jos (1980–1991)*. Vilnius: Alma littera, 2021.
197. Venclova, Tomas. *Lietuvos istorija visiems. Tomas 2*. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2019.
198. Verdery, Katherine. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 1996.
199. Vervečkienė, Liucija. „Visi buvo patriotai vis tiek, norėjo tos nepriklausomybės“: kartos po „lūžio“ atminties darbas ir buvusio režimo samprata“. daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2022.
200. Vinogradnaitė, Inga. „Time and History in the Memories of Soviet Generations“. *Baltic Journal of Political Science* 7/8 (2018): 45–55. <https://doi.org/10.15388/BJPS.2018.7-8.3>.
201. Volk, Sabine. „Fractured Memory Regimes and Populist Mnemonic Warriors in Germany and Poland“. Iš *Erinnerung des Umbruchs, Umbruch der Erinnerung: die Nachwendzeit im deutschen und ostmitteleuropäischen Gedächtnis*, sudarė Hanna Haag ir Till Hilmar, 205–223. Wiesbaden: Springer VS, 2024.
202. VU Filologijos fakultetas. „Dialogai | G. Kazlauskaitė ir A. Cicėnaitė – apie knygas, kurios tampa užuovėja“. *YouTube*, spalio 17, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=BOXgJW2SVTc>.

203. Wertsch, James V. ir Henry L. Roediger III. „Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches“. *Memory* 16, nr. 3 (2008): 318–326. <https://doi.org/10.1080/09658210701801434>.
204. White, Hayden. „The Historical Text as Literary Artifact“. Iš *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticis*, 81–100. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.
205. White, Hayden. *Metaistorija: istorinė vaizduotė XIX amžiaus Europoje*. Vilnius: Baltos lankos, 2003.
206. Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: the Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.
207. Zerubavel, Eviatar. „In the Beginning: Notes on the Social Construction of Historical Discontinuity“. *Social Inquiry* 63, nr. 4 (1993): 457–459. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1993.tb00324.x>.
208. Zerubavel, Eviatar. *Social mindscapes: an invitation to cognitive sociology*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.
209. Zerubavel, Eviatar. „Language and memory: "Pre-Columbian" America and the social logic of periodization“. *Social Research* 65, nr. 2 (1998): 315–330.
210. Zerubavel, Eviatar. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
211. Zerubavel, Eviatar. „Times of Sociology. Eviatar Zerubavel in Conversation With Lorenzo Sabetta“. *Sociologica* 13, nr. 2 (2019): 55–74. <https://doi.org/10.6092/issn.1971-8853/9747>
212. Zerubavel, Yael. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
213. Žagrakalytė, Agnė. *Liekamieji reiškiniai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2024.
214. Žiūra, Darius. „SWIM, Monumentas utopijai, Gustoniai, metatekstas“. Daktaro disertacija, Vilniaus dailės akademija, 2017.
215. Žiūra, Darius. *Diseris*. Vilnius: Kitos knygos, 2024.
216. Бонч-Осмоловская, Анастасия. „Имена времени: эпитеты десятилетий в национальном корпусе русского языка как проекция культурной памяти“. *Шагу/Steps* 4 (2018): 115–146.

PRIEDAS. IMTIES MATRICA

<i>Numeris</i>	<i>Kuriame deš. gimė</i>	<i>Vyras (V) / Moteris (M)</i>	<i>Išsilavinimas</i>	<i>Sritis, veikla</i>	<i>Cituojant tekste priskirtas vardas / tyrimo dalyvio vardas (jeigu pageidavo citavimo su vardu ir pavarde)</i>
TD1	4-asis deš.	M	Aukštasis	Dirbo pramonėje. Daugelį metų – toje pačioje gamykloje (į senatvės pensiją išėjo XXI a. 1-ojo deš. pradžioje)	Emilija
TD2	4-asis deš.	V	6 klasės	Dirbo statybininku, 10-ajame deš. išėjo į pensiją	
TD3	4-asis deš.	M	4 klasės	Sovietmečiu dirbo kolūkyje, vėliau pramonėje gretimame mieste. Minėjo, kad apie 1990 m. dirbo siuvykloje, gal kooperatyve. Nepriklausomybės pradžioje ūkininkavo	Aldona
TD4	5-asis deš.	V	Aukštasis	Sovietmečiu dirbo pramonėje, 9-ojo deš. pab. perėjo į kitą gamyklą, bet 10-ajame deš. grįžo į pirmąją	Vincentas
TD5	5-asis deš.	M	Aukštasis	Dirbo pramonėje, buvo trumpai perėjusi į kultūros sritį, bet 10-ajame deš. grįžo į gamyklą, kurioje dirbo anksčiau	Teresė
TD6	5-asis deš.	M	Aukštasis	Nuo studijų baigimo dirbo medicinos srityje. 10-ajame deš. atidarė savo privatų kabinetą	Marija

<i>Numeris</i>	<i>Kuriame deš. gimė</i>	<i>Vyras (V) / Moteris (M)</i>	<i>Išsilavinimas</i>	<i>Sritis, veikla</i>	<i>Cituojant tekste priskirtas vardas / tyrimo dalyvio vardas (jeigu pageidavo citavimo su vardu ir pavarde)</i>
TD7	5-asis deš.	M	Aukštasis	Nors įgijo inžinerinį išsilavinimą, 10-ojo deš. pradžioje dirbo kultūros srityje. Vėliau kelis kartus keitė darbus, dirbo skirtingose srityse	Lidija
TD8	5-asis deš.	V	Aukštasis	Dirbo mokslinio ir administracinio pobūdžio darbus. 10-ojo deš. pradžioje neteko darbų abiejose savo darbovietėse. Išsikėlė į gimtąjį kaimą	
TD9	5-asis deš.	V	Aukštasis	Dirbo pramonės srityje, bet 10-ajame deš. iš šios srities išėjo. Dirbo valstybės tarnyboje	Dominykas
TD10	5-ojo deš. pab.	V	Vidurinė mokykla	Pramonė (daugelį metų dirbo toje pačioje gamykloje)	Edvardas
TD11	5-asis deš.	M	7 klasės?	Dirbo kolūkyje. Vėliau – bedarbystė, atsitiktiniai darbai	
TD12	5-asis deš.	M	Technikumas	Dirbo pramonės srityje. 10-ajame deš. buvo atleista, ūkininkavo gimtinėje. Vėliau vėl gavo darbą mieste (ne pramonėje)	Grażina
TD13	5-ojo deš. pab.	M	Technikumas	Dirbo kolūkyje. 10-ojo deš. pradžioje drauge su sutuoktiniu nutarė savarankiškai ūkininkauti, sukūrė savo ūkį	Jadvyga

<i>Numeris</i>	<i>Kuriame deš. gimė</i>	<i>Vyras (V) / Moteris (M)</i>	<i>Išsilavinimas</i>	<i>Sritis, veikla</i>	<i>Cituojant tekste priskirtas vardas / tyrimo dalyvio vardas (jeigu pageidavo citavimo su vardu ir pavarde)</i>
TD14	5-ojo deš. pr.	M	Technikumas	Dirbo prekybos srityje viename iš didžiųjų Lietuvos miestų. 10-ajame deš. išėjo į pensiją	
TD15	5-asis deš.	V	Profesinis išsilavinimas?	Sovietmečiu daugiausia dirbo pramonėje. 10-ojo deš. pirmojoje pusėje išėjo į senatvės pensiją. Vėliau dar dirbo įvairius darbus nelegaliai	
TD16	6-asis deš.	M	Aukštasis	Dirbo kolūkyje, vėliau – žemės ūkio bendrovėje, kuri išsilaikė apie 10 metų, dar vėliau – įmonėje, kurios veikla susijusi su žemės ūkiu	Vanda
TD17	6-asis deš.	M	Aukštasis	Dirbo kultūros srityje, 9-ojo deš. pabaigoje dėl geresnio darbo užmokesčio perėjo dirbti su kultūra susijusį darbą pramonėje. Jos etatą panaikinus, gamykloje kelerius metus dirbo darbininke. 10-ojo deš. viduryje grįžo į kultūros sritį	Lilija
TD18	1952	M	Aukštasis (lietuvių filologija)	9-ajame deš. dirbo švietimo srityje, 9-ojo ir 10-ojo deš. sandūroje perėjo į kultūros sritį. (išsamesnė biografija pateikiama Laisvės veikti naratyvui skirtame skyriuje trečiojoje disertacijos dalyje)	Jolanta Lebednykienė (pageidavo būti cituojama su vardu ir pavarde)

<i>Numeris</i>	<i>Kuriame deš. gimė</i>	<i>Vyras (V) / Moteris (M)</i>	<i>Išsilavinimas</i>	<i>Sritis, veikla</i>	<i>Cituojant tekste priskirtas vardas / tyrimo dalyvio vardas (jeigu pageidavo citavimo su vardu ir pavarde)</i>
TD19	6-ojo deš. pab.	M	Aukštasis	Dirbo kultūros srityje, 10-ajame deš. išėjo dirbti į užsienio kapitalo verslą dirbti vadovaujamą darbą. Verslininkams nusprendus verslo Lietuvoje nebetęsti, dirbo kitur versle. Vėliau grįžo į kultūros sritį	Joana
TD20	6-ojo deš. pab.	V	Aukštasis	Dirbo statybų srityje. 10-ojo deš. pirmojoje pusėje pradėjo savo verslą	Rolandas
TD21	6-ojo deš. pab.	M	Aukštasis	Dirbo pramonės srityje. 10-ajame deš. buvo atleista. Su bičiule atidarė parduotuvę, lankė įvairius su verslu susijusius kursus. Vėliau dirbo kitos draugės versle. Dar vėliau perėjo į švietimo sritį, baigė su tuo susijusias studijas	Živilė
TD22	6-asis deš.	M	Vidurinis?	Dirbo pramonės srityje viename iš didžiųjų Lietuvos miestų, 10-ajame deš. neteko darbo. Dešimt metų dirbo aukle (pasak jos, nelegaliai), kol vėl pavyko gauti etatinį darbą	Paulina
TD23	6-asis deš.	V	Nebaigtas technikumai	Dirbo kolūkyje, vėliau – sėkmingoje žemės ūkio bendrovėje	Liudas
TD24	6-asis deš.	M	Profesinė mokykla	Daugelį metų dirbo pramonės srityje	Silvija

<i>Numeris</i>	<i>Kuriame deš. gimė</i>	<i>Vyras (V) / Moteris (M)</i>	<i>Išsilavinimas</i>	<i>Sritis, veikla</i>	<i>Cituojant tekste priskirtas vardas / tyrimo dalyvio vardas (jeigu pageidavo citavimo su vardu ir pavarde)</i>
TD25	6-asis deš.	V	Profesinė mokykla	Dirbo tarybiniame ūkyje, 9-ajame deš. pradėjo dirbti pramonės srityje mieste. 10-ajame deš. laikinai dirbo lentpjūvėje mieste, vėliau grįžo į gimtąjį kaimą. Dirbo žemės ūkio bendrovėje, ūkininkavo. Vėliau susirado darbą pagal profesiją gretimame mieste	Kazimieras
TD26	6-jo deš. pab.	V	Vidurinis?	Dirbo pramonės srityje. Nuo 9-ojo ir 10-ojo deš. sandūros turi savo nedidelį verslą	
TD27	6-asis deš.	M	Medicinos mokykla	Daugelį metų dirbo ne pagal profesiją, pramonės srityje. Buvo atleista, patyrė bedarbystės periodą	Alma
TD28	7-ojo deš. pr.	M	Aukštasis	Sovietmečiu pradėjo dirbti švietimo srityje, joje tebedirbo interviu metu	Rasa
TD29	1968 m.	M	Aukštasis (lietuvių filologija)	Dirbo švietimo srityje, 10-ojo deš. pabaigoje perėjo į kultūros sritį	Rimantė Tarasevičienė (pageidavo citavimo su vardu ir pavarde)
TD30	7-asis deš.	M	Aukštasis	Baigusi su medicina susijusias studijas, dirbo versle. 10-ojo deš. pabaigoje pradėjo savo verslą	Giedrė
TD31	7-asis deš.	M	Technikumas, papildomi kursai	Dirbo žemės ūkyje, 9-ojo deš. viduryje pradėjo dirbti kultūros srityje. 10-ajame deš. prieš ir po darbo valandų šiek tiek ūkininkavo	

<i>Numeris</i>	<i>Kuriame deš. gimė</i>	<i>Vyras (V) / Moteris (M)</i>	<i>Išsilavinimas</i>	<i>Sritis, veikla</i>	<i>Cituojant tekste priskirtas vardas / tyrimo dalyvio vardas (jeigu pageidavo citavimo su vardu ir pavarde)</i>
TD32	7-asis deš.	M	Aukštasis	Dirbo švietimo srityje, nuo 10-ojo deš. pabaigos – sutuoktinio versle. Įgijo antrą aukštąjį išsilavinimą, dirba pagal antrąją profesiją	
TD33	7-asis deš.	V	Aukštasis	Įgijo inžinerinį išsilavinimą, dirbo pagal profesiją viename iš didžiųjų Lietuvos miestų. 10-ajame deš. išsikėlė į kaimą. Dirbo ne pagal profesiją įgijo antrą aukštąjį išsilavinimą	Svajūnas
TD34	7-asis deš.	V	Technikumas	9-ajame deš. trumpai dirbo tarybiniame ūkyje, vėliau transporto srityje mieste, apie 1989–1990 m. turėjo savo smulkų verslą, vėliau dirbo pramonės srityje	Dainius
TD35	7-asis deš.	V	Proftechninė mokykla	Dirba pramonės srityje. 10-ajame deš. taip pat ūkininkavo, prekiaavo turguje (po darbo valandų)	Tomas
TD36	7-asis deš.	V	Proftechninė mokykla	Dirbo kolūkyje, vėliau – žemės ūkio bendrovėje. Matydamas, kad bendrovės situacija prasta, 10- ajame deš. pasirinko su žemės ūkiu susijusį darbą gretimame mieste	
TD37	7-asis deš.	V	Technikumas	Dirbo transporto srityje, nuo 10-ojo deš. vidurio turi savo verslą	

<i>Numeris</i>	<i>Kuriame deš. gimė</i>	<i>Vyras (V) / Moteris (M)</i>	<i>Išsilavinimas</i>	<i>Sritis, veikla</i>	<i>Cituojant tekste priskirtas vardas / tyrimo dalyvio vardas (jeigu pageidavo citavimo su vardu ir pavarde)</i>
TD38	7-asis deš.	V	Vidurinis?	Dirbo pramonės srityje, vėliau perėjo į transporto sritį	
TD39	7-asis deš.	V	Technikumas	Dirbo pramonės srityje. Darbo neteko 10-ojo deš. pirmoje pusėje. Dirbo atsitiktinius darbus, vėliau – šeimos nario versle	
TD40	8-ojo deš. pr.	M	Medicinos mokykla, papildomi kursai	Dirbti pradėjo 9-ojo deš. pabaigoje. Dirba pagal profesiją įvairiose sveikatos priežiūros įstaigose	Sabina

SUMMARY

Research Problem and Question

In the public sphere of Lithuania, the years after the Restoration of Independence are defined as a time of successful democratization and Westernization (Eidintas et al. 2024, 12–14; Ranonytė 2023). In other words, these years are seen positively. Roughly from 2015, Lithuanian artists and intellectuals started to draw inspiration from the 90s. The popular exhibition “The Origin of Species: 1990s DNA” at MO Museum in Vilnius, novel “The Southern Chronicles” by Rimantas Kmita, first published in 2016, and its film adaptation (2024) by director Ignas Miškinis are all worth separate mentioning. According to some critics, authors romanticize the 90s and often overlook darker social realities of the very same years (Jakučiūnas 2019, 2021; Daugirdas 2025; Norvilas 2025).

However, within society, roughly the same time is defined differently. People still talk about “the collapse of collective farms” (Lith. “sugriauti kolūkiai”) during privatization in agriculture, “flying plots of land” (Lith. “žemės skraidinimas”) during restitution of property rights, and “turncoats” (Lith. “išverstaskūriai”) who rapidly changed their views (Obelinytė 2022; Vervečkienė 2022, 113–114). Not much is known about the broader content of such stories. In the public sphere, such formulaic phrases are marginalized, for example, through irony or even sarcasm of columnists (Užkalnis 2022).

Memories are not just memories, and stories are not just stories. Group members share narratives and other cultural tools when understanding the past (Wertsch and Roediger 2008). Narrators argue with stories; stories can mobilize people into action and serve many other social and political purposes (Riessman 2008). Narratives intertwine with social hierarchies: shared narratives shape whom the group members see as worthy or unworthy (Lamont 2025).

Social scientists are increasingly interested in the memories and narratives about the transformation period. Some argue that the negative framing of the 90s in Russia helped Vladimir Putin to secure his place in power (Malinova 2021, 2024; Sharafutdinova 2020). Many authors write that memories of pensioners, laborers, and other “ordinary people” in Eastern Europe are very different from hegemonic positive representations of the transformation (e.g., Massino 2024; Ther 2023). Some authors relate these memories to the rise of populism and the radical right (e.g., Volk 2024; Ther 2023). However, this does not mean that transformation is remembered only

negatively within societies. Some authors have noticed nostalgia for the very same years of rapid change (Pehe 2019; Boele 2020). In the new wave of research, the issue of periodization and the possible end of transformation is also touched on. In the 90s, scholars and policymakers understood that the transitional period was bound to be difficult for the citizens (Ghodsee and Orenstein 2021, 5-8). Now, many of them consider that the period of transformation is over in the member states of the EU and NATO, such as Lithuania, which entered these organizations in 2004 (Havrylyshyn 2006; Norkus 2008). However, scholars of the new wave of research argue that periodization may be much fuzzier in the collective memory (Pehe and Wawrzyniak 2004). In Lithuania, scholars in social sciences and humanities are making only the first steps towards research of memories and narratives about the time of post-socialist transformation (e.g., Švedas 2019, 2020; Žiūra 2017, 2024).

In other words, although in Lithuanian public sphere the post-socialist transformation or the early Independence period is defined positively, alternative stories about this time remain salient within society, yet little is known about their precise content. It remains unclear how long the period of intense changes lasted if one were to look from the perspective of “ordinary” citizens of Lithuania. This leads to the **question**: what place does the post-socialist transformation occupy in the society’s memory? What period or periods, if any, are related to the events and processes of the transformation? What narrative or narratives are associated with the events and processes of the transformation?

On Vocabulary and Initial Temporal Focus

The term “post-socialism” rather than “post-communism” is employed because it is more common in the anthropology of post-socialism and other qualitative works. These authors have been interested in the on-the-ground experiences of post-socialism and interpretations of them by citizens (Müller 2019, 537-538). The term “transformation” is also used in the dissertation. Like the term “transition”, it carries a teleological connotation, but this connotation is weaker. Transformation can take multiple directions and does not imply movement towards one goal (Müller 2019, 536-537). The preliminary temporal focus was on the period from the early 90s to approximately 2004 when Lithuania joined the EU and NATO. However, it was noted that periodization may be very different within society. The proximity of Singing Revolution was kept in mind as well. It was taken into

account that transformation can be understood as a break or a turning point rather than a period.

Research Aim and Objectives

The main aim of this dissertation is to analyze the place that the post-socialist transformation occupies in the society's memory. To achieve the aim of the research, the following objectives are set:

1. To discuss the philosophical assumptions and reflect on the researcher's identity.
2. To analyze the literature about the collective memory, pick a branch and define the concepts that are going to be used in the analysis.
3. To describe the intricacies of data collection – places of fieldwork, specifics of the interviews, and the corpus of interviews picked for the dissertation. Later, to pick data analysis methods and describe them, and to describe the steps of analysis.
4. To analyze the data: to distinguish periods and narratives, which are related to the events of post-socialist transformation in the society.

Philosophical Assumptions and the Researcher's Identity

Philosophical assumptions and the researcher's identity permeate all the parts of the text (Creswell 2013; Braun and Clarke 2022). Therefore, both philosophical assumptions and identity of the author are discussed in the introduction of this dissertation.

Virginia Braun and Victoria Clarke (2022) distinguish two broad philosophical outlooks, *experiential* and *critical*. The author of this dissertation has been leaning towards the critical outlook. Critical qualitative research focuses on patterns of meaning. In this outlook, language creates truth and realities. In more refined terms, critical outlook is related to constructionism, which in turn is related to structuralism and post-structuralism.

During doctoral studies, the author of this dissertation has worked with other researchers for almost two years. They collected interviews during the project "Postcommunist Transformation as Dismantling of the Soviet Modernity Project". Therefore, other identities – not only "I", but also "we", "the collective" – must be noticed and reflected on. Researchers have read and discussed scientific literature about the transformation and new Lithuanian fiction books about the 90s. They possibly have brought certain expectations

to the fieldworks – for example, that research participants are going to see 90s as a separate period. All the researchers in the team were younger than the participants of the research. The age difference may have both advantages and disadvantages: for example, for a much younger researcher, it may be harder to build a rapport with the interviewees during the interviews, but easier to notice the patterns of meaning across the interviews. From their perspective, participants may have expected that researchers from Vilnius University are going to ask about The Baltic Way or other events from the celebrated years of the Singing Revolution.

The author of this dissertation herself was interested in Singing Revolution prior to her doctoral studies – for example, while writing her master thesis at Institute of International Relations and Political Science (IIRPS), Vilnius University. Earlier in life, she studied humanities (literary studies) at the same university, and this background probably reflects in the text, for example, in the attention to the participants' language. Researcher's personal identity – for example, his or her political and ideological commitments – is also important. However, the author of this dissertation has tried to maintain a stance of emphatic neutrality: in other words, to be open to different perspectives and listen to research participants without judgment (Patton 2015).

Theoretical Framework

Scholars in various disciplines are interested in memory and collective memory in particular. The author of this dissertation has picked the branch of social memory studies (Erll 2011; Olick and Robbins 1998; Misztal 2003). This branch is related to the assumptions of social constructionism and such disciplines as sociology, anthropology, and political science. Such prominent sociologists as Jeffrey C. Alexander and Eviatar Zerubavel can be seen as authors who belong to this branch (Erll 2011). In his prominent book *Time Maps* (2003), Zerubavel states that history is organized in social map-like structures. His sociomental topography serves as a conceptual umbrella in this dissertation.

Relying on Zerubavel (2003) and Fred Davis (1984), the period in social memory is conceptualized as a distinct block of time delineated by breaks, labelled by a name, and understood as homogenous. People invest the period with its own distinctive motifs, characteristic symbolic texture. Zerubavel also stresses the importance of the beginning of the new period: according to him, new beginnings help to dramatize transformations of identity (2003). The importance of new beginnings is stressed by other authors as well. According

to Alexander (2006, 6), the founders of the new civil sphere are lionized and remembered sentimentally. Zerubavel also writes about mnemonic density. Some periods are remembered as full of events, while others are remembered as relatively empty. In Zerubavel's words, "a handful of historically 'eventful' mountains [are] interspersed among wide, seemingly empty valleys" (2003, 27).

Zerubavel stresses the importance of narratives. According to him, "in order for historical events to form storylike narratives, we need to be able to envision some connection between them [events]", and this connection is made through emplotment (2003, 13). Zerubavel writes about several formulaic plotlines. Perfect examples are the general types of historical narratives associated with progress and decline (2003, 14-18). The additional type of zigzag narrative combines progress *and* decline. The zigzag narrative has two basic forms: rise-and-fall narrative and fall-and-rise narrative (2003, 18-20). However, not all narratives have to have a linear form, in which time moves forward. The cyclical view of history is also common and expressed in narratives (2003, 23-25).

Zerubavel is methodologically eclectic: he writes about calendars, schoolbooks, family memories, etc. Therefore, at the end of the theoretical part, the author of this dissertation introduces the additional concept of popular memory, which is a branch of the broader concept of social memory (Olick and Robbins 1998; Misztal 2003). The concept of popular memory is related to, first, French historian and philosopher Michel Foucault, and, secondly, the Popular Memory Group from the Birmingham Centre for Contemporary Cultural Studies. According to Foucault (1975), "ordinary" people have their ways to remember history. In the 19th century, popular memory was transmitted orally or in songs. However, this flow was later obstructed by, for example, films and books. Popular Memory Group (1982) distinguishes two ways of social production of memory. The first one is closely related to public life and, for example, artists or employees of memory institutions. However, public representations of the past are not monolithic: dominant memory is produced during struggles. The second one is related with everyday life and private talks. Popular Memory Group stresses that their study is relational and does not draw clear demarcation lines between public and private representations of the past.

Methods of Data Collection and Analysis

The in-depth semi-structured interviews have been collected in the summer of 2021 during two fieldworks - in towns of Panevėžys, Jonava, and villages

around them. As it was mentioned, fieldwork was a part of the research project “Postcommunist Transformation as Dismantling of the Soviet Modernity Project”, which was funded by a grant (No. S-MOD-21-6) from the Research Council of Lithuania.

Both Jonava and Panevėžys have been industrialized during the Soviet occupation, and people moved to these towns from other places (Kačkus, 2015; Lenčiauskas, 1990). Members of the Project team relied on experiential assumptions and presumed that experiences of transformation must have been salient in these towns. Some factories did not survive – for example, TV tube manufacturer “Ekranas”, one of Lithuania's biggest companies. Some are active to this day – for example, major producer of nitrogen fertilizers and chemical products “Achema” (prior to privatization – “Azotas”). Experiences of transformation must have been salient in villages as well. Local people had to join new agricultural enterprises (Lith. *žemės ūkio bendrovės*) or start their farms. Researchers interviewed only people who have been adults (18 or older) in 1990 when Lithuania re-established Independence.

For the dissertation, the author has analyzed 40 of the collected 76 interviews. She formed the corpus with maximum variation or heterogeneity sampling strategy in mind. According to Michael Quinn Patton (2015), this strategy helps to grasp “important shared patterns” (Patton 2015). A matrix was created to select as different individuals as possible. The 3 oldest participants were born in 30s, the youngest one – in early 70s. 12 were born in 40s, 12 in 50s, and 12 in 60s. 21 interviews are from the first fieldwork (in Panevėžys and its vicinities) and 19 interviews are from the second (in Jonava and its vicinities). In the corpus, there are 23 female and 17 male research participants. Informants were employed in different sectors in the late 80s and early 90s: industry, agriculture, education, culture, healthcare, and others. Their later biographical trajectories significantly varied.

Thematic and thematic-narrative analysis were applied in order to analyse the interviews. The term “thematic analysis” is used in the sense of reflexive thematic analysis (RTA), which has been developed by Braun and Clarke (2022), prominent researchers in the field of qualitative psychology. A theme is understood as “a pattern of shared meaning organized around a central concept”, it is *not* a topic summary (2022, 77). Braun and Clarke distinguish 6 phases of thematic analysis: familiarising with the dataset; coding; generating initial themes; developing and reviewing themes; refining, defining, and naming themes; writing up. However, they stress that RTA offers guidelines, and the process should not be strictly linear (2022, 34-36). They also stress that the researcher must explore “clustered patterning *across*

the [...] [his or her] dataset” (2022, 79). Narrative analysis is very different in this sense. In words of prominent scholar Catherine Kohler Riessman (2008, 12–13), “[accounts] are preserved and treated analytically as units”. The author of this dissertation intended to combine both logics: she tried to think about each interview separately and the whole dataset, 40 interviews, at the same time.

In the first stages, the analysis was inductive. The author has coded the interviews with a very broad initial question in mind (“In what ways post-soviet time is represented in collective memory of the citizens of Lithuania?”). In later stages, the coding and developing of themes and narratives started to be more deductive. The author started to draw on theoretical literature and concepts from it. The analysis was iterative: even during final stages, the author returned to the coding to see the interviews freshly or to add new codes. Finally, 3 themes (“Staccato”, “Legato”, “Memory Valley”) and 5 narratives have been built from the building blocks of codes.

Data Analysis and Conclusions

On the map of popular memory, there's no fully defined transformation period. In other words, there is no distinct block of time delineated by breaks, labelled by a name, and invested by its own distinctive motifs. Although books and other content about the 90s as a decade were already popular in Lithuanian public sphere by 2021, people did not mention a separate decade during the interviews. They also did not draw an important break or a turning point by 2004 when Lithuania entered EU and NATO. Some of the research participants talked about the time of ‘overturn’ or ‘turmoil’, sometimes comparing it to the years after World War II, the beginning of the second Soviet occupation of Lithuania. However, the broad period of restored Independence is much more defined in the memory: it is perceived as a more or less homogeneous time of gradual change and is often compared with the broad period before the major break, the Soviet era. The mnemonic density after the Singing Revolution is *relatively* low: the later years are defined as rather empty, not marked by significant events. On the terrain map, these years would look like a valley. However, this does not mean that there is nothing to tell about later years.

Before turning to the narratives, the significance of the Singing Revolution or Rebirth (Lith. Atgimimas) must be addressed. This time has a clear location on the map of popular memory. It has quite clear time frames, and it is easy to name it by names such as “Sajūdis” and “Atgimimas”. It also

has a clear symbolic texture: the years of the Singing Revolution are associated with elated emotions, massive events such as rallies or the Baltic Way, and the unity of the people of Lithuania. It may be interpreted as a short period on its own or the *very* beginning of the new major period. In the latter case, many ordinary people participated in the creation of the new civil sphere. The mnemonic density is perceived as extremely high around this time. On the terrain map, the Singing Revolution would look like a mountain among valleys.

If Singing Revolution is remembered rather similarly, narratives in which later years of post-socialist transformation are addressed are quite different. Five main narratives may be distinguished on the mnemonic map. The first three – Ongoing Recovery Narrative (Lith. *Prasidėjusio atsigavimo naratyvas*), Sudden Collapse Narrative (Lith. *Staigus griuvimo naratyvas*), Freedom to Act Narrative (Lith. *Laisvės veikti laiko naratyvas*) – speak about the beginning of Independence (after the elated time of the Singing Revolution) or the major break between the Soviet era and the contemporary period of Independence. The last two – Hard Work Narrative (Lith. *Darbo ir atpildo naratyvas*) and Narrative about Turncoats (Lith. *Naratyvas apie išverstakailius*) – speak about society, choices, and actions of people during fundamental changes and hardships.

According to the Ongoing Recovery Narrative, which belongs to general type of progress narrative, the early years of the Independence period have brought freedom in many spheres of life, improved supply of consumer goods, and many other positive changes. Yet, negative imprint of the Soviet era, such as the “soviet” mentality of some citizens, remains prominent in society to this day. Many participants stated that positive change requires time and generational turnover. Therefore, recovery is still ongoing.

According to the Sudden Collapse Narrative, ordinary citizens of Lithuania have suffered from shady privatization and other destructive processes. The further trajectory of the plotline is ambiguous. The narrative belongs to the fall-and-rise form of zigzag narrative or a general decline narrative. Some participants stated that the situation in Lithuania had gradually improved, some stated that it stays bad or is even getting worse. It is worth remembering that there is no clear line between years of rapid transformation, roughly the 90s, and later decades of Independence on the mnemonic map. Shady privatization and other destructive processes define the ongoing period.

The Freedom to Act Narrative belongs to the rise-and-fall narrative, one of the forms of zigzag narrative. According to the Freedom to Act Narrative,

it was easy to start new businesses or initiatives in culture and education in the beginning of Independence, but this gradually grew harder because of increasing number of bureaucratic procedures and restrictions. Various small businesses were replaced by big companies, and centralization and control in the public sector grew stronger. It is worth noting that people did not talk about the 90s as a separate period and did not mention exhibition, books or movies about the 90s.

In two narratives, which speak about society, appropriate and inappropriate behavior during radical changes and hardships, symbolic demarcations are drawn. According to Hard Work Narrative, which belongs to the fall-and-rise form of zigzag narrative, after getting into a hard situation, for example, losing one's job in the industry during widespread layoffs, a person had to improve his or her situation through individual agency and hard work. The so-called group of "welfare bums" (Lith. "pašalpiniai"), "drunkards" (Lith. "pįjokai") were mentioned derogatorily, as a negative example of laziness. Soviet years are seen as superior in this sense: according to many participants, everybody had to work back then.

According to the Narrative about Turncoats, some previously very active communists and atheists started to act as patriots of Lithuania and devout Catholics. In one sense, this narrative tells about radical change, in another sense, it tells about cyclical history: those who have been extremely loyal to the government during Soviet years stayed very loyal to the government, albeit to a different one. According to participants of the research, some of these people stayed in elite positions of the society: for example, active communists turned to successful businessmen. This radical shift in religious and political behaviour is defined as very inappropriate as well.

This dissertation sheds light on memories and narratives about the time of transformation in Lithuania. Phrases such as "Landsbergis destroyed the collective farms" (Lith. "Landsbergis sugriovė kolūkius") are quite well known but have not previously been analyzed systematically. This dissertation shows that they are deeply engraved in popular memory and are being used to understand both past and present. However, several limitations should be acknowledged. First, fieldworks were conducted only in two locations in Lithuania. Future research in other locations of Lithuania is needed. Future studies could also benefit from interviews with people who decided to emigrate and still live abroad. Secondly, people who belong to younger generations should be interviewed as well. After analysing their recollections, memory map would be much more detailed and fuller. Thirdly, future studies may be done with experiential philosophical assumptions in mind.

APIE DISERTANTĘ

Doktorantūros studijų Vilniaus universitete laikotarpiu (2019–2024 metais) Valda Budreckaitė paskelbė dvi publikacijas disertacijos tyrimo tema, šia tema taip pat perskaitė tris pranešimus tarptautinėse ir nacionalinėse mokslinėse konferencijose. Tobulinosi Europos politikos tyrimų konsorciumo (European Consortium for Political Research; ECPR) mokyklose (1st ECPR Virtual Methods School, 2020; ECPR Winter School, 2022). 2021–2022 metais dirbo jaunesniąja mokslo darbuotoja Lietuvos mokslo tarybos finansuotame projekte „Transformacija kaip sovietinio modernybės projekto demontavimas“ (sutarties Nr. S-MOD-21-6; vadovė dr. Jogilė Ulinskaitė). Už straipsnį „Glaudžiai išipynusi į dabartinį Nepriklausomybės laikotarpį: posovietinės transformacijos vieta socialinės atminties žemėlapyje šiuolaikinėje Lietuvoje“ V. Budreckaitė pelnė apdovanojimą už atsigrėžimą į žmogų politikos tyrimuose „Geriausio kokybinio darbo Lietuvoje 2023 konkurse“. Kasmetinį konkursą rengia Fenomenologinių tyrimų institutas. V. Budreckaitės moksliniai interesai: posocialistinė transformacija, atminties studijos, diasporos studijos, kokybiniai tyrimų metodai.

PADĖKA

Šios disertacijos nebūtų be daugelio kitų žmonių indėlio. Visų pirma norėčiau padėkoti disertacijos mokslinei vadovei dr. Ainei Ramonaitei už visus patarimus ir kantrybę susidūrus su neįprastu darbo stiliumi ir pasaulio matymu. Labai dėkoju ir dr. Ingai Vinogradnaitei, kuri kruopščiai perskaitė kelis skirtingus disertacijos juodraščius ir davė daugybę vertingų patarimų, taip pat labai ačiū dr. Natalijai Arlauskaitei už tai, kad sutiko pasigilinti į darbą ir labai padėjo jį patobulinti rašymo pabaigoje.

Dėkoju dr. Liucijai Vervečkienei, dr. Justinui Dementavičiui, Jūratei Kavaliauskaitei ir kitiems kolegoms iš VU TSPMI Politinės elgsenos ir institucijų tyrimų katedros už tai, kad skaitė juodraščius, dėmesingai klausėsi pristatymų, diskutavo, padėjo pamatyti tekstą iš šalies. Taip pat esu labai dėkinga kolegoms, su kuriais darbavomės projekte *Transformacija kaip sovietinio modernybės projekto demontavimas*: dr. Jogilei Ulinskaitei, dr. Rositai Garškaitei-Antonowicz, Monikai Verbalytei, Pauliui Vijeikiui, prie lauko tyrimų įgyvendinimo prisidėjusiems studentams.

Privalau padėkoti ir esamiems bei buvusiems kolegoms iš Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Dokumentinio paveldo tyrimų departamento. Atskirai *ačiū* už palaikymą sakau departamento direktorei dr. Jolantai Budriūnienei, taip pat Astai Miltenytei, dr. Daliai Cidzikaitei, Silvijai Stankevičiūtei, Matui Baltrukevičiui, Rimai Mažeikienei, Gražinai Pumput.

Širdingai dėkoju visiems tyrimo dalyviams ir dalyvėms už tai, kad įsileido į savo prisiminimų ir minčių pasaulius. Rašomas tekstas, ypač – toks ilgas ir taip ilgai, pakeičia autorių arba autorę. Jūsų pasakojimai (visus transkribuotus interviu perskaičiau bent po kelis kartus) praturtino mane kaip žmogų arba, jeigu vartosime šiai disertacijai būdingą žodyną, transformavo mano mentalinius žemėlapius.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

Straipsniai:

1. Valda Budreckaitė, „Už frazės „Landsbergis kolūkius sugriovė“: transformacija žemės ūkyje per kultūrinės traumos naratyvo prizmę“, *Politologija* 1 (2023): 109–147, <https://doi.org/10.15388/Polit.2022.109.4>;
2. Valda Budreckaitė, „Glaudžiai įsipynusi į dabartinį Nepriklausomybės laikotarpį: posovietinės transformacijos vieta socialinės atminties žemėlapyje šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija* 34, nr. 4 (2023): 410–421, <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.4.7>.

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
bookshop.vu.lt, journals.vu.lt
Tiražas 15 egz.